

TELEKI JÓZSEF

TANULMÁNYOK
AZ AKADÉMIAI KÖNYVTÁR
ALAPÍTÓJÁRÓL ÉS A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELSŐ ELNÖKÉRŐL

40
(II 5)

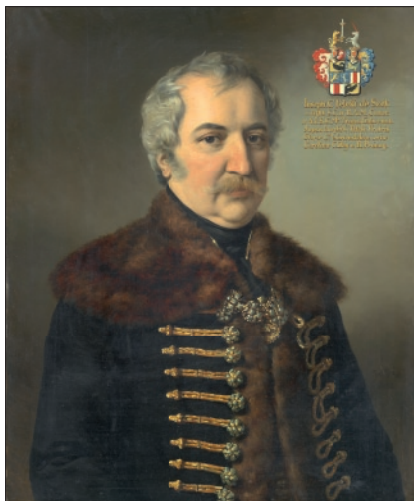
ÚJ SOROZAT

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRÁNAK KÖZLEMÉNYEI

TELEKI JÓZSEF

TANULMÁNYOK
AZ AKADÉMIAI KÖNYVTÁR
ALAPÍTÓJÁRÓL ÉS A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELSŐ ELNÖKÉRŐL

Gróf Teleki József

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

PUBLICATIONES
BIBLIOTHECAE ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE

40₍₁₁₅₎
ÚJ SOROZAT

SOROZATSZERKESZTŐ:
GAÁLNÉ KALYDY DÓRA

TELEKI JÓZSEF

TANULMÁNYOK AZ AKADÉMIAI KÖNYVTÁR ALAPÍTÓJÁRÓL
ÉS A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ELSŐ ELNÖKÉRŐL

SZERKESZTETTE:
MOLNÁR ANDREA

BUDAPEST

2019

Készült a Magyar Tudományos Akadémia,
valamint a 2019. évi Magyar Tudomány Ünnepe Programtanácsának
támogatásával

ISBN 978-963-7451-47-8
ISBN 978-963-7451-48-5 (pdf)
ISSN 0133-8862
DOI 10.36820/MTAKIK.KOZL.2019.TELEKI

Felelős kiadó:
Monok István, az MTA Könyvtár és Információs Központ főigazgatója

Tipográfia és tördelés:
FoKa art

Nyomdai munkálatok:
Alföldi Nyomda Zrt., 4027 Debrecen, Böszörményi út 6.
Felelős vezető:
György Géza vezérigazgató

A borítón Barabás Miklós: Teleki József portréja (1836),
a kép az Magyar Tudományos Akadémia Művészeti Gyűjteményének tulajdona
A belső címlapon Barabás Miklós: Teleki József portréja (1842),
a kép a Szlovák Nemzeti Múzeum Bajmóci Vármúzeum tulajdona

TARTALOM

BEVEZETŐ	7
KOLLÁR ZSUZSANNA Tekintélyépítési stratégiák a Teleki családban	9
SZABÓ ÁDÁM A Teleki család és a könyvek	43
SZABÓ ÁDÁM Teleki-gyűjtemény az Akadémián. Az Akadémiai Könyvtár alapító állományának története és rekonstrukciója	68
SALLAI ÁGNES – SZABÓ ÁDÁM Vegytan az Akadémiai Könyvtár alapító állományában	122
MÁZI BÉLA „...egy kis revolutio az Academiában is...” A Magyar Tudományos Akadémia heti üléseinek jegyzőkönyvei 1848. március 20. és 1849. július 2. között	145
HURSÁN SZABOLCS Batthyány-könyvtárak az Akadémiai Könyvtárban	196
FÜGGELÉK A gróf Teleki család könyvgyűjtő és könyvtáralapító tagjainak családfája	217
NÉVMUTATÓ	220

BEVEZETŐ

Aki ellátogat a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Arany János utcai épületébe, az aulába lépve rögtön észreveheti a bejárattal szemben elhelyezett klasszicista stílusú mellszobrot, amely gróf Teleki Józsefet (1790–1855), az Akadémiai Könyvtár alapítóját és egyúttal első elnökét ábrázolja. A szobrot, amely Ferenczy István, a neves portrészobrász akadémikus alkotása, az Akadémia tagjai készítették Teleki számára tiszteletük jeléül, és a költségeket 1842-ben gyűjtéssel adták össze. Az a megbecsülés, amely Telekit életében övezte, a későbbi évtizedekben elhalványult. Személye köré nem alakult ki olyanfajta kultusz, mint amilyen Széchenyihez kapcsolódott, jóllehet az intézmény életében és a magyar közéletben betöltött szerepe hasonló tiszteletre predesztinálta volna.

Bő négy hónappal azt követően, hogy Széchenyi István 1825. november 3-án felajánlást tett a Magyar Tudós Társaság létrehozására, az országgyűlés megtárgyalta és elfogadta az Akadémia létrehozásáról szóló tervezetet. Csak ekkor, 1826 márciusában, amikor már biztosnak tűnt, hogy a kezdeményezés megvalósul, ajánlotta fel Teleki József a maga, mostohaanyja és testvérei nevében a harmincezer kötetes, több generáción át szisztematikusan gyűjtött családi könyvtárat a társaság számára. A tudományok iránti érdeklődése és hivatali jártassága, valamint József nádorral kialakított jó munkakapcsolat és bizalom mind-mind hozzájárulhatott ahhoz, hogy őt választották meg az Akadémia első elnökéül.

Néhány év múlva kétszázadik évfordulóját ünnepelhetjük Teleki e nagyvonalú felajánlásának, amely egyben a Magyar Tudományos Akadémia első intézményének megalapítását is jelenti. A közelgő évforduló néhány évvel ezelőtt arra sarkallta a könyvtár vezetését, hogy ösztönözze a könyvtár kezdeti történetének feltárását, áttekintse, honnan is indult, milyen is volt a ma már közel két és fél millió dokumentumot őrző intézmény alapító állománya. Hároméves kutatói program keretében sikerült az addig lehetetlennek tekintett munka: Szabó Ádám kollégánk rekonstruálta az alapító Teleki-könyvtárat, amely 1865-től fogva, amió-

ta az Akadémiai Könyvtár beköltözött az Akadémia jelenlegi Székházába, a Teleki család hozzájárulásával már nem különgyűjtemény, hanem integráns részét képezi a teljes könyvtárnak.

A magyar művelődéstörténetünk szempontjából kiemelkedő szerepet játszó Teleki családdal és a Magyar Tudományos Akadémia kezdeti évtizedeinek történetével foglalkozó kutatások előrehaladása nemcsak arra adott alkalmat, hogy 2019-ben a Magyar Tudomány Ünnepe rendezvénysorozat keretében kiállítással emlékezzünk meg a könyvtáralapító Teleki Józsefről és könyvadományáról, hanem arra is, hogy a munkafolyamat során keletkezett új eredményeket tanulmányokban összegezzük. E kötetben olvashatunk a Teleki család társadalmi beágyazódásáról, a Telekiek könyvgyűjtő hagyományairól, az alapító könyvtár feltárásának folyamatáról és a vegytannal foglalkozó műveiről. Szintén helyet kapott a kötetben az Akadémia 1848–49-es forradalom és szabadságharc alatti tevékenységét dokumentáló forrásközlés, valamint az Akadémiai Könyvtár másik jelentős, a Telekiek könyvtárával összemérhető korai állományrészének, a Batthyányiak könyvtáradományának vizsgálata során elért eddigi eredmények összegzése. A tanulmányok jelentősen bővítik eddigi ismereteinket, új megközelítésből tárgyalják a 19. század elején létrejövő jelentős nemzeti intézményeink létrejöttét, és számos olyan kérdést vetnek fel, amelyek újabb kutatásokra ösztönöznek.

2019. december

Molnár Andrea

KOLLÁR ZSUZSANNA

Tekintélyépítési stratégiák a Teleki családban

Kísérlet az Akadémia alapításának társadalomtörténeti megközelítésére

A Magyar Tudós Társaság a megalakulását követő évtizedekben kiváló lehetőséget biztosított arra, hogy különböző jogállású, vagyoni helyzetű és társadalmi státuszú szereplők az éppen kialakulóban lévő pesti-budai nyilvánosság előtt egymással közvetlen kapcsolatba lépve együtt érvényesülhessenek. A jelenséget Kerényi Ferenc kulturális érdekegyesítésnek nevezte, és kutatásainak egyik alaphipotézise volt, hogy ezt a politikai érdekegyesítés előzményeként értelmezte.¹ Az Akadémia intézményesülési folyamatát társadalomtörténeti elemzés keretében elgondolva,² valamint néhány eddig publikálatlan primer forrást és kurrens kutatást is figyelembe véve úgy tűnik, hogy a Tudós Társaság megszervezése nem egyszerűen a különböző politikai vagy vallási felekezethez tartozó csoportok kooperációjának sikertörténete, hanem legalább ennyire elbeszélhető az átrendeződő társadalmi viszonyok által indukált versengés kulturális és tudománypolitikai színtereként is.

DOI-azonosító: 10.36820/MTAKIK.KOZL.2019.TELEKI.1

- 1 KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete*, Budapest, Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2002, 7–9.
- 2 A társadalomtörténet kifejezést gyűjtőfogalomként használom arra az átfogó szemléleti keretre értve, amely a kutatásának tárgyát a társadalomtudományok módszertanaival vizsgálja, és megengedi különböző megközelítések (gazdaság-, mikro-, vagy a kultúrtörténet) együttes alkalmazását. Mindezek segítséget nyújtanak az önmagukban nehezen értelmezhető primer források kontextualizálásában, és összetett viszonyrendszerben ábrázolják a múlt eseményeit. Lásd BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS József, *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, Budapest, Osiris, 2006. Néhány példa a módszertani keveredésekre az irodalom és a történettudomány területéről: KECSKEMÉTI Gábor, *Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténeti szintézis megalapozása*, ItK, 2014/6, 747–783; HÍTES Sándor, *Magyar irodalom a 19. században, Az új magyar irodalomtörténeti kézikönyv 19. századi kötetének színpontja*, ItK, 2015/5, 651–692. Társadalom- és mikrotörténet keveredése biográfiában: SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség*, Budapest, Ráció, 2014. Politikátörténeti forrásokon alapuló társadalom- és kultúrtörténeti vizsgálatot hajtott végre Szijártó M. István 2017-es akadémiai doktori dolgozatában: SZIJÁRTÓ M. István, *Emberek és struktúrák a 18. századi Magyarországon. A politikai elit társadalom- és kultúrtörténeti megközelítésben*, Akadémiai Doktori Értekezés, 2017 (webhely: <http://real-d.mtak.hu/1036/>). Textológia, költészet-, és társadalomtörténet keveredéséből létrejövő irodalomtörténet-írás: VADERNA Gábor *A költészet születése. A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*, Budapest, Universitas, 2017.

Ebből a szempontból nézve az Akadémia rendi viszonyok között létrejövő, de polgári vonásokat is magába foglaló társas intézménynek tekinthető, amely tükrözte a 19. század első harmadának formálódó társadalmi-hatalmi versengését. Mindez látszik abból, hogy a megszervezésében is több, különböző jövedelmi viszonyokkal rendelkező érdekcsoport vett részt, s mindegyik más-más módon szállt síkra az intézmény felállításáért: a vármegyei hivatalviselésben aktív szerepet játszó bene possessionati (birtokosok), az országos politikában érdekelt főrendű mágnás családok és az új értelmiségi életformákban érvényesülő, főként Pest vármegyei irodalmi klientúra.³ E három csoport azonban nem válik el olyan élesen egymástól. Az intézmény megalapításában generációkon keresztül fontos szerepet játszó Teleki családot valahol a három halmaz metszetében helyezhetnénk el: a főrangúakhoz tartoztak, vagyoni helyzetük és földtulajdonuk alapján nagy középbirtokosok voltak, mindeközben pedig értelmiségi magatartásformákat adaptáltak. Hogy csak néhány kulturális gyakorlatot említsek: jellemző volt rájuk a nyugat-európai egyetemjárás, tudományos és irodalmi munkák írása és publikálása, könyvgyűjtés, a valláspolitikában, illetve az intézményesülő tudományos-irodalmi életben szervezőként és íróként való részvétel, tudósokkal kialakított baráti kapcsolatok, könyvkiadás és nem utolsósorban fiatal értelmiségiek képzésének finanszírozása.

Az újonnan megalapított Magyar Tudós Társaság bizonyos tekintetben a személyhez kötött mecénatúra nemzeti szintre történő kiterjesztése, pontosabban a 18. századi főúri mecénási tevékenység intézményesített formája volt, jellegét és tevékenységi körét olyan hagyományok határozták meg, amelyekben a Telekiek nemzedékei is felnőttek. Éppen ezért a család történetének egy ilyen típusú újraértelmezése segíthet más megvilágításba helyezni az intézmény alapítását és működését. A Telekiek azért is kiváló alanyai e vizsgálatnak, mert rendelkeztek olyan kapcsolati hálóval, amelynek a magas rangú udvari személyek mellett részét

3 Az irodalmi klientúra kifejezést e csoportra Kerényi Ferenc használta. Lásd KERÉNYI 2002, i. m., 157. Az akadémiai alapszabályt és működési szabályzatot kidolgozó bizottság, valamint a rendes tagok a harmadik csoportból kerültek ki, az igazgatótanácsi tagok és az adományozók a másik kettőből. Az 1830-ra felálló Tudományos Társaság igazgatótanácsában 1848-ig kilenc, 1867-ig pedig tizenöt főrangú, tízezer holdnál nagyobb birtokkal rendelkező arisztokrata kapott helyet. Közülük hét tag a megalapítástól fogva tagja az igazgatótanácsnak, és ők egyben adományozók is voltak. Az Akadémia 250 000 pengő forintos kezdőtőkéjéből közel kétszázezret a főrangú nagybirtokosok adtak össze, a többi a nagy középbirtokkal rendelkező fő- és köznemeselek, de a későbbi években vármegyék és hivatalnokok is adakoztak. Lásd *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei I–V.* szerk. DÖBRENTAI GÁBOR, 1830–1840, Pesten, Trattner Károly nyomtatása, 1833, 1835, 1837, 1840, 1842, 226–227. vagy *A Magyar Tudományos Akadémia munkálódásaiból s pénztára mibenlétéről jelentése az Igazgató Tanácsnak*, 1847–58, Pesten, Emich Gusztáv nyomtatása, 1858, 41–48.

képezték az éppen kialakuló értelmiségi körök is. Ezeknek az erőforrásoknak az összehangolása, a különböző csoportok összekapcsolása volt a családnak az Akadémia megszervezésében tett egyik legjelentősebb cselekedete. S hogy mi készítette a Telekieket a céltudatos szerepvállalásra? Az a felismerés, hogy a tudományszervezéssel és a literatúrát támogató mecénatúrával járó elismerés pozitívan hatott politikai-hivatali karrierjükre is. Ha tehát meg akarjuk érteni az Akadémia működésének logikáját, érdemes visszatérnünk az azt létrehozó társadalmi rétegek kulturális tevékenységére és motivációira.

Mivel az intézményalapításban a Telekiek több nemzedékének egymásra épülő munkája érzékelhető réteggként van jelen, tanulmányomban a család történetét kifejezetten az akadémiatörténet kontextusában értelmezem. A vizsgálat két kérdés köré szerveződik. Az egyik, hogy milyen szellemi környezet, milyen hagyományok ambicionálták a Telekiek generációit, elsősorban Teleki (III.) Lászlót (1764–1821) és ifjabb Teleki (IV.) Józsefet (1790–1855) az Akadémia megszervezésére.⁴ A másik kérdés, hogy milyen stratégiák mentén alkalmazkodtak a családtagok az átalakuló társadalmi környezethez a 18. század végétől a 19. század közepéig. A jelenség megközelítéséhez figyelembe kell venni a Teleki család birtok-, hivatal- és tekintélyszerzési stratégiáit is, az egyes családtagok mindennapi életben mutatott viselkedését, házassági és nevelési szokásait, kulturális tevékenységét. Tanulmányomban megtöröm a hat generáció értékelésének kronológiáját, s közbevetések formájában összefüggésbe állítom az eseményeket Teleki (IV.) József tevékenységével. Ugyanis még megválaszolatlan az a kérdés, hogy miért éppen ő lett a Magyar Tudományos Akadémia első elnöke, mennyiben volt a nádor pártfogoltja, és mennyiben tekinthető kinevezése a tudományos közösség akkori konszenzuális döntésének. Ez tehát e tanulmány implicit kérdésfeltevése. Kutatásaim jelenlegi stádiumában erre még nem adható egyértelmű, forrásokkal alátámasztható válasz, e dolgozatban is csupán arra vállalkozhattam, hogy némileg megvilágítsam Teleki (IV.) József társadalmi helyzetét, a család múltját.

Az Akadémia alapítása nem csupán a mindennapoktól elkülönülő kulturális eseményként gondolható el. A tudományos-irodalmi életben való 18–19. századi nemesi szerepvállalás a korábbi századok hatalomszerzési formáinak reformkori

4 A családtagok azonos utóneveit elkülönítendő a levéltári számozás alapján hivatkozom az egyes felmenőkre. Az alábbi generációkról és személyekről esik szó a dolgozatban: Teleki (II.) Mihály (1634–1690), Teleki (I.) Sándor (1679–1754), Teleki (II.) László (1710–1778), Teleki (II.) József (1738–1796), Teleki (III.) László (1764–1821), Teleki (IV.) József (1790–1855). Lásd: BAKÁCS István, *A Teleki család iratai*, Budapest, MOL, 1970.

módozataként is felfogható. Vaderna Gábor némileg hasonló módon összegezte a jelenséget *Élet és irodalom* című monográfiájának végén: „...kijelenthető, hogy a 19. század első évtizedeiben a kulturális cselekvés olyan társadalompolitikai mozgásteret jelentett, ahol főuraink egy csoportja (Dessewffy mellett gróf Ráday [II.] Gedeonra, gróf Teleki [IV.] Józsefre vagy gróf Széchenyi Istvánra hivatkozom újfent) kísérletet tehetett arra, hogy a mecenatúrára és a rendi hagyományokra épülő művelődésszerkezetet saját elképzeléseiknek megfelelően modernizálják.”⁵ Számolni kell azonban azzal, hogy a karrierkísérletek és érvényesülési törekvések különböznek a tízezer hold feletti birtokkal rendelkező mágnások és a főrangú középirtokosok esetében. Ez a különbség pedig elsősorban az életvitelből, illetve az anyagi helyzetből fakadt. A bürokratikus szerveződési mintáknak a tudományok területén történő integratív alkalmazása és a kulturális aktivitás leginkább a protestáns nemesség 18. században felemelkedő csoportjára jellemző,⁶ ez a réteg ugyanis sokáig háttérbe szorult a felekezeti diszkrimináció miatt, s emiatt legitimációs pótlékként tekintett a hivatal, az egyház, valamint a tudomány intézményében való pozíciószerezésre. A protestánsok a magyar nyelv és színjátszás ügye mellett is kiálltak, a legjelentősebb drámafordítások és iskoladramák is e felekezet tagjaihoz köthetők.⁷ Ezek a hitbéli különbségből fakadó sajátosságok erősen meghatározták a protestánsok állásfoglalását nyelvi és tudományos kérdésekben. A következő részben tehát a Teleki család 18–19. századi⁸ hatalomszerzési és vagyonszerzési stratégiáit veszem sorra.⁹

5 VADERNA GÁBOR, *Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Budapest, Ráció (Ligatura), 2013, 350.

6 KERÉNYI 2002, i. m., 18–27.

7 BÍRÓ FERENC, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Budapest, Balassi, 1994, 222; DEMETER JÚLIA, *Az iskolai színjáték elvilágiasodása (A magyar nyelvű piarista és protestáns komédia) = Irodalomtörténet, irodalomérték*, szerk. CS. VARGA ISTVÁN, VILCSÉK BÉLA, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1995, 53–97.

8 A família 15–17. századi előtörténetének rövid, ám pontos összefoglalását lásd: KOCSIS PIROSKA, *A Teleki-család irathagyatékának kalandos útja országos levéltárba kerüléséig. Forrás és érték*, Levéltári Szemle, 2017/2, (67), 17–43. Korábban részletes áttekintést adott Kővári László erdélyi családokról írott 19. századi kötete: KŐVÁRI LÁSZLÓ, *Erdély nevezetesebb családai*, Kolozsvár, 1854, 232.

9 Ez a fajta vizsgálati módszer Levi monográfiájából Tóth Árpád kutatásain keresztül került a társadalomtörténet-írás homlokterébe, s elsősorban a polgári családok stratégiái kapcsán használták. GIOVANNI LEVI, *Egy falusi ördögűző és a hatalom*, ford. PRIBOJSZKI DÓRA, SZEKERES ANDRÁS, FENYVES KATALIN, Budapest, Osiris, 2001, idézi TÓTH ÁRPÁD, *Polgári stratégiák*, Pozsony, Kalligram, 2009, 11.

A Telekiek státusza

„A tudomány, a nemzeti nyelv iránti buzgalom és vallásosság, a Telekiek hármasságának erénye, mindenikben fényesen igazolja magát, egyiket a másikban, mindeniket Józsefünkben öröklő a haza.”

Tompai Mihály¹⁰

Tompai Mihály személyesen nem tudta tiszteletét tenni Teleki (IV.) József akadémiai elnök temetésén 1855 márciusában, azonban nyomtatásban megjelent búcsúztatójában egyetlen, fentebb idézett mondatban jól összefoglalja a Teleki nemzedékek törekvéseit. Tompai gondolatai nem csupán a beszéd műfaji tradíciójának elemeiként értelmezhetők, hanem a kortársak Telekiekről kialakított véleményét is magában foglalja. Az idézet tanúsága szerint az a családima és életforma, amely a Teleki grófokat jellemezte, nem csupán országos intézmények fejlődését segítette elő, de a környezetük elismerését is kívánta. Honnan, milyen pozícióból indult el az a família, amely erre a Tompai által felsorolt három területre koncentrálna a mai napig érezhető hatást gyakorolt?

A Teleki család a 18. században a közé a negyven erdélyi származású főrangú család közé tartozott, akik birtokaik méretét, jövedelmeiket és befolyásukat tekintve az erdélyi politikai elit szemében régi, rangos nemzetségnek és nagybirtokosnak számítottak.¹¹ Főrendházi tagságukat még a szatmári békekötés előtt alapozta meg I. Lipót 1685-ben a grófi cím adományozásával, tehát korábban, mint az a mintegy nyolcvan magyarországi köznemes család, amely 1711 és 1790 között szerzett grófi vagy bárói címet hatalmas földbirtokkal együtt rangosabb hivatalaiknál és az uralkodóhoz való hűségükkel fogva.¹² A magyarországi „10 000

10 TOMPAI MIHÁLY, *Halotti beszéd Gróf Teleki József temetése alkalmával*, Miskolc, Borsod Vármegye, 1855, 11.

11 „Erdély politikai életében a 18. században nem a főhivatalnok vagy katonai arisztokraták a hangadók, hanem a fejedelmi kor végének leghatalmasabb családjai: a Bánffyok, Bethlenek, Kornisok, Hallerek, Telekiek, Wesselényiek. Kivételektől eltekintve, közülük kerülnek ki a gubernátorok, kancellárok, egyéb országos főtisztviselők betöltői. (...) Ez a főnemesség, amelynek leghíresebb birtokos családjainak jószágai néha még 1000 holdat is alig tesznek ki, s csak a leggazdagabbak vagyoni szintje éri el a magyarországi arisztokrata nívót, azonban és politikai befolyásban mégis magasan fölötté áll annak a középirtokos »megyei nemesség«-nek, amelynek legfeljebb saját törvényhatóságában van szerepe, az országgyűléseken már szinte semmi (fejedelmi kori gyakorlat folytatásaképpen).” *Erdély története három kötetben II., Az agrártársadalom*, főszerk. KÖPECZI BÉLA, Budapest, Akadémiai, 1981, 975.

12 KAPOSI ZOLTÁN, *A magyarországi nagybirtokrendszer változásai (1700–1945) = Somogy megye múltjából*, szerk. RÉCSEI BALÁZS, Kaposvár, (Levéltári évkönyv, 32.) 2001, 97–98.

holdnál nagyobb úrbéres birtokkal rendelkező” mágnásokhoz és köznemesekhez képest elmaradt a Telekiek birtokainak mérete.¹³ Fónagy Zoltán Adattárának bevezető tanulmányában „a bene possessionatus nemességgel egy vagyoni nívón álló, úgynevezett nagy középbirtokosok között” említi a főnemességhez tartozó Teleki grófokat.¹⁴ Szintén erre a rétegre volt jellemző, hogy uradalmak helyett sok kisebb birtokkal, házzal, jószággal rendelkeztek elszórva az ország területén, amelyek nem gazdagon termő, hanem inkább állattartásra alkalmas területeken helyezkedtek el. Noha e birtokok nem képeztek egységes uradalmat, előnyük volt, hogy mobilissá tették tulajdonosaikat: Erdélyből akár Bécsig vagy Pozsonyig is eljuthattak úgy, hogy átutazóban minden egyes éjszakát saját birtokaikon tudtak tölteni. Az a társadalmi réteg, amelyhez a Telekiek is tartoztak, életvitelét tekintve a liberálisabb középbirtokos nemességhez és nem a birodalmi arisztokráciához állt közelebb. Noha a Telekiek a második legnagyobb földbirtokkal rendelkező nemzetség voltak az egyébként uradalmakkal nem rendelkező Erdélyben a Bánffy család után, éves jövedelmük is elmaradt a magyarországi mágnásokéhoz képest. (F. Csanak Dóra monográfiájában említi, hogy a koronaőr Teleki József jövedelme évi 10 000 forint volt, fiának, Lászlónak, Józsefhez képest megnövekedett jövedelmeire pedig a válási szerződés-tervezetéből tudunk következtetni, ahol csak a Teleki Máriának ígért rész meghaladta az apa éves jövedelmét.)¹⁵ A családtagok Erdélyben kulshivatalokat töltöttek be, a református egyházmegyék világi főkurátorai voltak, templomok és kollégiumok építésében vettek részt, az erdélyi udvari kancelláriánál és a főkormányshéknél (guberniumnál) igen jelentős pozíciókat szereztek, de országos és bécsi udvari méltóságokat alig valaki kapott közülük.¹⁶ A családból elsőként Teleki (IV.) József nyert kitüntetett helyet az országos politikában, és – hasonlóan felmenőihöz – a rangja mellett ő is tudományos-szervezői munkájával vívta ki a komolyabb politikai elismerést. Ez a speciális összefüggés politika és irodalom között a következő példával érzékeltethető: az 1839/40-es

13 FÓNAGY Zoltán, *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában, Adattár I*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet (a továbbiakban MTA BTK TTI), 2013, 57.

14 FÓNAGY 2013, i. m., 62.

15 F. CSANAK Dóra, *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*, Budapest, Akadémiai, 1983, 341, illetve Teleki László és Mária válási szerződésének tervezete (1800 elején), MTA KIK Kt, Vegyes 2r 18. sz. III. 9. Összehasonlításképp lásd Esterházy Miklós magánkiadásainak összegét: SZABAD György, *A tatái és gesztesi Esterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra*, Budapest, Akadémiai, 1957, 45.

16 Teleki (IV.) József és Teleki (III.) László tisztségeit lásd: PÁLMÁNY Béla, *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848*, II., Budapest, Országgyűlés Hivatala – Argumentum Kiadó, 2011, 172–173; SZÁNTAY Antal, *Teleki Sámuel a jozefinizmus szolgálatában*, Világosság, 1987/ 8–9, (28), 548–555.

pozsonyi országgyűlésen már a Magyar Tudós Társaság elnökeként számolt be az intézmény igazgatásáról a felsőháznál, ahol – egykori titkosrendőrségi jellemzése szerint – jobbközép besorolását politikusként: „A vallási kérdésig keveset beszélt, majd erről és minden más kérdésről nagyon sokat. Alapos tudása van, beszédei szépek és jók, jól beszél rögtönözve. Szívesen hallgatják, és általánosan figyelembe veszik. A vallási kérdésekben a protestánsok vezetője volt és pártját szemlélettel vezette.”¹⁷ Teleki József diétai elfoglaltságai miatt ebben az évben mindössze hét akadémiai kisülést elnökölt végig, tizenhét esetben helyettesíteni kellett (ahogy az alelnök Széchenyi is),¹⁸ majd országgyűlési szereplését követően 1840 májusában másod-koronaőrre nevezték ki.¹⁹ Politikai pályája együtt emelkedett tudományos törekvéseivel, tudós karrierjével, s amikor szükséges volt ez utóbbit az előbbi javára háttérbe tolt.

A 18. század folyamán jelentős politikai térvetést elszenvedő főrangú mágnásokkal szemben a Telekiek nemzedékről nemzedékre tehetséget mutattak a Tompa Mihály által is megnevezett három területen, szinte transzgenerációs stratégiaként épültek egymásra döntéseik. Ilyen volt a 18. század elején kezdődő, határokon átnyúló házassági stratégia, aminek révén fokozatosan áttérteszkedtek Magyarországra: Észak-Erdély felől Nógrád és Pest vármegyén és a Mátra hegységen át Pest környékéig.²⁰ Az áttérteszkedés nem egyedülálló jelenség az erdélyi főrangúak között, és esetükben sem jelentette az erdélyi közéleti színtér elhagyását, az erdélyi birtokok vagy tisztségek teljes feladását. Inkább mondhatni, hogy egyfajta kétfeladtság jellemezte őket: gyermekeik első pár évükben olyan jó képességű, nagy műveltségű nevelők tanítványai, mint például Bod Péter vagy Cornides Dániel. Alsó- és középfokú iskoláikat a család által pártfogolt kollégiumokban, rendre Kolozsváron, Marosvásárhelyen végzik, jogot Pesten tanulnak, külföldön 2–3 évet töltenek híres egyetemeken, elsősorban Göttingenben, majd szinte azonos

17 PÁLMÁNY 2011, i. m., 172–173.

18 *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei V.*, Pesten, Trattner, 1842, 37.

19 Teleki József a negyvenes évek elején érte el karrierje csúcsát, amikor egyszerre volt Szabolcs vármegyei főispán, erdélyi kormányzó, koronaőr és a Magyar Tudós Társaság elnöke. PÁLMÁNY 2011, i. m., 172–173.

20 Magyarországi birtokokhoz jutott erdélyi nemesek voltak még a Bethlen, Kemény, Lázár, Tolnay és Toldalagi családok. Lásd PÁLMÁNY Béla, *A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása (1686–1815) = Mágnások, birtokosok, címerlevelek*, szerk. ÓDOR Imre, PÁLMÁNY Béla, TAKÁCS Péter, Debrecen, HIK, 1995, 61.

európai körútra indulnak,²¹ s utazásaik során az országok általános viszonyait tanulmányozzák. A körútról Bécsbe visszatérve bemutatják magukat az udvarban, néhány bécsi bálon és esten részt vesznek, ismeretsegeket kötnek, majd hazatérve a számukra lehetséges hivatali pálya ranglétráján folytatják a munkát. A házasságra is ez idő tájt kerül sor, ha sor kerül. A család magyarországi jelenléte Erdély és a Magyar Királyság viszonya szempontjából is érdekes: pesti pozíciószerzéseik mondhatni ráerősítettek erdélyi tekintélyükre és fordítva, ilyenformán fontos diplomáciai szerepet is betöltenek a két térség között. Ezt ismét csak az akadémiai elnök Teleki József főkormányzói szerepvállalásán keresztül lehet megfigyelni: ő enyhítette például az 1848-as forradalom idején Erdélyben a nemzetiségek közötti feszültséget az uniót illető követelések kapcsán.²² Teleki József a negyvenes évektől már nemcsak hivatali pályán mozgott, hanem intenzívebben bekapcsolódott a politikába is. Nála 20 évvel fiatalabb féltestvére, az 1861-ben öngyilkosságot elkövető politikus Teleki László, midőn éppen csak bekerült a közéletbe,²³ 1841. decemberi levelében az alábbi módon érvelve kérte bátyját, hogy induljon el az erdélyi kormányzóválasztáson: „Istenre kérlek indíts abban valamit – ha lehet – hogy ne Jósikát hanem téged nevezzenek ki kormányynoknak – Nem képezed menyinyire ohajtnak itt téged – Anyám tudod nem kívánja kineveztetésedet s erről irni fogok neki a jövő postán – de neked a közjó tekintetéből kívánnod kell, mert bizonyosan sehol sem lehend olly független állásod mint itt, és tehát sehol nem fogsz annyi jót tehetni mint itt. Mutasd meg kérlek ezen levelet anyámnak is s mond [sic!] meg neki, hogy én véleményemben teljességgel nem osztozhatom s okait a jövő folytán mind megczáfolandom – most teljességgel nincs időm reá, mert követi tudósítással és konferenciával kell bibelődnöm.”²⁴

Ez a levél egyrészt azt sugallja, hogy Teleki József – talán természetéből adódóan – némileg idegenkedett ilyen léptékű politikai felelősségre szert tenni, másrészt illusztrálja, hogy a családon belül létezett valamiféle szövetség, amely lehetővé tette ezt a fajta beszédmodot, és amelyben a szűk családtagok egymás segítőként és

21 A külföldi körútra mindannyian Bécsből indulnak, majd „Prágán, Drezdán, Lipcsén, Weimaron, Erfurton át előbb Göttingába” utaznak. Göttingenben egy-két évig tanulnak, majd egy-másfél hónap Anglia következik, aztán Párizs és néhány ahhoz közeli francia város, Észak-Olaszország, délnémet városok, majd visszamennek Bécsbe. Vö. IVÁNYI Béla, *A széki gróf Teleki család Gyömrői levéltára*, Szeged, kiadja a gr. Teleki család gyömrői ága, 1931, 25–27.

22 KÖVÁRI László, *Erdély története 1848–49-ben*, Pest, Emich Gusztáv, 1861.

23 „betöltve 30. életévét, csak 1840 februárjában kapott királyi meghívót az 1839. június 2-ától ülésező országgyűlés felsőtáblájára.” HORVÁTH Zoltán, *Teleki László 1810–1861*, Budapest, Akadémiai, 1964, 111.

24 OSZK Kézirattár Teleki László levele Teleki Józsefnek 1841. december 17.

tanácsadóiként léphettek fel. S mivel Teleki nem házasodott meg soha, így számára a család apja második feleségét és testvéreit jelentette. Báró Mészáros Johanna, József apjának özvegye a levélből következtethetően olyan viszonyt ápolt a férje halála után is a nála mindössze hat évvel fiatalabb mostohafiával és édes gyermekével, Lászlóval, hogy előttük bátran kinyilváníthatta véleményét politikai kérdésekben a családon belül, és véleménye számított is, argumentációra legalábbis érdemesnek tartották. Itt fontos azt is megjegyezni, hogy az Akadémia alapításakor a könyvtárat és annak őrzésére 5000 forintot adományozó „Teleki család” lényegében őket hármukat, és Teleki Ádámot, valamint Teleki Sámuel testvérüket jelenti.²⁵

A magyarországi átterjeszkedéssel összefüggött egy másik stratégia is: a földbirtokok szerzése, amely sokszor házasság útján történt. A megfelelő házastársak kiválasztásánál előnyt élveztek a birtokaikhoz közel lévő uradalmak leendő tulajdonosai, és több alkalommal is a csekély férfi örökösrel rendelkező famíliákból kerültek ki a menyasszonyok, de legalábbis minden házasság mögött felfedezhető valamilyen stratégiai logika is, amely persze nem jelenti azt, hogy frigeik ne lennének szabad választás eredményei. A sajátos választásokról és a szülői ráhatásról F. Csanak Dóra is írt Teleki (II.) József, valamint Teleki (III.) László házasságának története kapcsán.²⁶ Ugyanilyen módon olvashatunk nála Teleki (II.) József birtokgyarapítási és birtokmodernizálási stratégiáról is. A gyömrői birtok Ráday Eszter hozományaként, a sziráki pedig a Róth-családtól öröklődött a Telekiekre.²⁷ A házasságkötésben fontos szempont volt az azonos felekezethez tartozás, s igaz ugyan, hogy Róth Johanna evangélikus volt, ám a türelmi rendelet előtt az említett birtokok mégis a református hitélet állandó helyszínei lettek. Az is megfigyelhető, hogy a választott famíliák a mindennapjaikban hasonló kulturális gyakorlatokkal éltek, gondoljunk csak a könyvgyűjtésre, az irodalom vagy a színház iránti érdeklődésükre.²⁸ A magyarországi protestáns közösségekbe történő integrálódás és a

25 DÖBRENTÉI Gábor, szerk., *A Magyar Tudós Társaság Évkönyve*, Pesten, Trattner Károly, 1833, 51.

26 F. CSANAK 1983, i. m., 97–101.

27 BENDA Kálmán, Soós István, *A Teleki család és Teleki László = Teleki és kora (Discussiones Neogradienses 3)*, szerk. PRAZNOVSZKY Mihály, ROZSNYÓI Ágnes, Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987. „Az 1770-es évek elején megvásárolta Beleznay Miklós generális ócsai birtokát, s a következő évben újabb Pest megyei birtokot szeretett volna szerezni – akár csere útján is. Egy esetleges ecséi birtokcsere is szóba került. Ezekkel, a csak részben megvalósult tervekkel valószínűleg az volt a fő célja, hogy a pesti piac lehetőségeit kihasználva növelje jövedelmét.” F. CSANAK 1983, i. m., 42.

28 *A Ráday család a magyar kultúrában. 300 éve született Ráday Gedeon*, szerk. BEREZ Ágnes, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye, 2014; KERÉNYI Ferenc, *A színházjáró Telekiek. Kis művelődéstörténeti traktátus a 18. századból = Színek, terek, emberek. Irodalom és színház a 18–19. században*, Ráció (Ligatura), 2010.

nemzedékről nemzedékre átöröklött művelődés- és tudományszeretet egyaránt a tudatosan konstruált családimázs alapelemévé vált a Telekieknél, csakúgy mint azoknál a régi protestáns köznemesi famíliáknál, amelyek a 18. század végén vagy 19. század elején érték el grófi vagy bárói rangra való emelésüket, ilyen például a hasonló méretű birtokokkal rendelkező Ráday, Podmaniczky, Beleznay, Prónay família.²⁹ A Róth családot is bátran ide sorolhatjuk. Róth Tamás, Teleki (III.) László nagyapja szintén peregrinált, ám a műveltséghez való viszonyát unokájával való levelezésével lehet a legjobban megmutatni. A kis László hat évesen már tudott szlovákul, németül, magyarul, hét évesen pedig már latinul és németül is írt leveleket, s nem egyet már segítség nélkül, egyedül fogalmazott meg. Róth Tamásnak nem volt férfi örököse. Családjában (III.) László volt az első fiúgyermek, talán ezért is alakított ki szoros kapcsolatot unokájával, aki négy esztendő koráig a sziráki birtokon nevelkedett. László első levele is nagyapjához íródott. Következők néhány részlet levélváltásukból:

„Kedves Nagy Atyám Ur!

Hogy ujjabanis jelét adhassam az írásban való előmenetelemnek és Fiui tisztelemnek küldöm ezen Levelemet magam személyem helyett az udvarlásra, melyben most egyéb ujságot nem írhatok, hanem hogy én katonává szándékozom lenni, de még kezét nem adtam s nem is adok a Nagy Atyám Ur hire nélkül noha eleget kínálgatott egy Verbungon lévő Scripsi Fráter valami Penna nevű Muskéttal. (...)”

Ezen levélre való válasz:

„Kedves Latzi Unokátskám!

(...) Mind a két rendbéli leveleddel meg örvendeztetem látván szép gyakorlásodat az írásban, tovább is járj el abban, ’s tanulásban magadat jövődébéli hasznára ’s előmeneteledre. Inkább tanulj, hogy sem katonának meny. Ritkan hozott katona valamit élelmire magával haza, sőt amije volt is onnan hazul azt a Papásokkal [értsd: pajtásokkal – K.ZS.] győzte el-költetni; de a Penna napról napra szaporította a konyhát, azért te csak ahoz tartsd magad, ’s tanulj hogy hasznát vehessed. (...)”³⁰

29 KERÉNYI 2010, i. m., 18–19, FÓNAGY 2013, i. m., II., Beleznay család: 789–790, Podmaniczky: 1277–78, Prónay: 1293–95, Ráday Gedeon: 1310, Teleki: 1442–44.

30 A tizenegy főlőből álló, negyedrét füzet tizenhárom magyar, német és latin nyelven írt levelet tartalmaz. A levelek zöme Királyfalvi Róth Tamáshoz és feleségéhez szól, de helyet kapnak benne anyjának és az akkor csupán három éves István öccsének írt levelei is. Az első levele 1770. december 4-én Sorostélyon íródott Szirákon élő nagyapjához. László 1764. szeptember 3-án született Szirákon, amikor tehát e levelet írta, mindössze hat éves volt. ANR DJC fond nr. 928, crt. nr. 412, 5v.

A sokatmondó sorokból többféle következtetés is levonható. Egyrészt árulkodóak a katonai pályával szemben támasztott előítéletek, másrészt kiolvasható belőle, hogy a műveltség megszerzése nem öncélú szórakozás, nem pusztán a főúri művelődéskonceptió része. Ellenkezőleg: a gazdagodás, a hatalomszerzés egyik eszközét látták benne, olyan társadalmi gyakorlat volt, amely a felemelkedéshez vezető utat jelentette számukra. Végigtekintve a Telekiek hat generációján, úgy tűnik, ez a felfogás egyre markánsabban lett jelen a családban az idő előrehaladtával, így tehát a birtokszerzések, a Magyarországra történő áttelepülés, a házassági stratégiák mellett a műveltség és a tanultság egyre inkább előtérbe került.

Családtörténet az Akadémia kontextusában

A Teleki család rangját az Erdélyi Fejedelemség Habsburg-integrációját előkészítő ifjabb Teleki (II.) Mihály kővári főkapitány alapozta meg, ő volt Teleki (IV.) József későbbi akadémiai elnök apai ágú szépapja. Ez a Teleki I. Apafi Mihály főtanácsosa, II. Rákóczi György testőrkapitánya, Erdély főgenerálisa, s történeti áttekintések tanulsága szerint ellentmondásos képességekkel bíró politikus volt, akinek Erdély magyar korona alá történő visszakerülésében meghatározó szerepet tulajdonít a történetírás.³¹ Erdemeiért, ahogy arról már szó volt, 1685-ben I. Lipót grófi rangra emelte, és 1690. augusztus 21-én Thököly ellen harcolva a zernyesti csatában hunyt el. Ez a mozzanat, illetve az a tény, hogy a család a törökök ellen vívott háborúban részt vállalt, összefügghet azzal is, hogy a későbbi leszármazottak, Teleki (III.) László Hunyadiáról szóló történelmi drámát írt, fia pedig hétköte-tes történeti monográfiát publikált *A Hunyadiak kora Magyarországon* címmel.³² (1. kép) A történetírás Teleki (II.) Mihályt tekinti a család rangját és vagyonát megalapozó első Telekinek: „családjának tetemes jószágokat és kincseket hagyott hátra.”³³ Halála előtt ő is, majd halálát követően felesége, Weér Judit is jelentős

31 TRÓCSÁNYI Zsolt, *Teleki Mihály, Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig*, Budapest, Akadémiai, 1980, 16; BENCZÉDI László, *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685)*, Budapest, Akadémiai, 1980; VARGA J. János, *A fogó félhold árnyékában*, Budapest, Gondolat, 1980; MAKKAJ László, SZÁSZ Zoltán, *Erdély története 1606-tól 1830-ig*, Budapest, Akadémiai, 1986; HERPEI János, *Adatok Teleki Mihály és udvara életéhez (Törödek) = Herepei János, Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III.*, Budapest, Kossuth Nyomda, 1971, 13–31.

32 TELEKI László, *Hunyadi Lászlónak meg öltetése*, lelőhely és jelzet: MTA Kézirattár, Rui 4° 133/I. 90 levél; TELEKI József, *Hunyadiak kora Magyarországon I–V*, Pesten, Emich Gusztáv könyvnyomdája, 1850–55.

33 NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, 11. kötet, Budapest, 1868, 81.

kölcsönöket adott az erdélyi kincstárnak. Amikor a kincstár már a kamatokat sem volt képes fizetni, a család gyermekei (Teleki fiai, Mihály, László, József, Pál és Sándor) kompenzációképpen – más famíliákhoz hasonlóan – hitbizomány útján egy 1697. április 20-án kelt oklevélben megkapta a Római Szent Birodalmi grófi rangot, melyet a család évszázadok múlva is használt.³⁴ Később Teleki (II.) László még 3000 forintot is fizetett a mainzi érsek pénztárába a maga és utódai nevében, mert a diploma kiadásakor adminisztratív hibák keletkeztek, így azt újra érvényesíteni kellett.³⁵ A Reichsgraf cím tulajdonosa jogot kapott a birodalmi gyűlésen való részvételre is.³⁶ A Habsburgok által adományozott nemesi cím nehezen értelmezhető a magyar történelem intézményén belül, hiszen Magyarország nem volt a Német-Római Birodalom része. A cím jelentősége elsősorban Erdély Habsburg Monarchiához való kötődésének kifejezésében rejlett, Teleki (II.) Mihály sokat tett azért, hogy Erdély magyar – és ezáltal Habsburg – fennhatóság alá kerüljön, így a címnek szimbolikus jelentősége is van. Másrészt pedig a család nemességét igazoló 1685-ös dokumentum ugyan megsemmisült, de a nemesi címért 1697-ben kiegészítették a birodalmi grófi címmel, így ez utóbbi vált a család – már korábban is meglévő – nemességének egyik legékeesebb bizonyítékává.³⁷

Teleki (II.) Mihálytól nemcsak a vagyont, a rangot és a ranggal járó Habsburg-pártiságot, hanem a felekezeti kötődést is örökölte a család ezen ága. Ő még nem rendelkezett magyarországi birtokkal,³⁸ a család tulajdonában ekkor még az uzdiszentpéteri, sorostélyi, kővárhosszúfalui, árvai, huszti és verhovinai, gerneszegi telkek voltak, ez utóbbiban Teleki Mihály és később unokája, Teleki

34 BAKÁTS István, *A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII-XVIII. században*, Budapest, 1966; R. VÁRKONYI Ágnes, *Erdély változásai, 1660–1711*, Budapest, 1984. Teleki Lászlónak az édesapjáról írt terjedelmes német nyelvű nekrológia: *Lebensbeschreibung des Reichsgrafen Joseph Teleki von Szék*, Szeben, 1800. Megjelent a Siebenbürgische Quartalschrift 1801, 110–146.

35 *A Teleki család német-birodalmi grófsága*, Századok 1903, 767–774, idézi F. CSANAK 1983, i. m., 27.

36 KÖVÁRI 1861, i. m., 233–236; IVÁNYI Béla 1931, i. m., A rangra vonatkozó irodalom: Karl Ottmar von ARETIN, *Das Alte Reich 1648–1806*. Band 1: *Föderalistische oder hierarchische Ordnung (1648–1684)*, München, 1993. Lásd még: Helmut NEUHAUS, *Das Reich in der frühen Neuzeit*, München, Oldenbourg, 1997.

37 „1697. április 20. Bécs. I. Lipót király Széki Teleki Mihályt, Lászlót, Józsefet, Pált és Sándort és ezek családjait római szent birodalmi grófi rangra emeli. Papiroson, az erdélyi gubernium által 1751. szeptember 26-án Szebenben kiadott hiteles másolatban. I. Levéltár, Elench. XXIV. fasc. VIII. No. 61. Teleki Mihály grófi rangemelését tudató királyi leirat 1696. december 1-én Bécsben kelt. Orsz. Levéltár: Erd. Lib. Reg. I. k. 78. 1.” IVÁNYI 1931, i. m., 275.

38 PÁLMÁNY 1995, i. m., 75.

(II.) László is szívesen tartózkodott.³⁹ Fennmaradt források bizonyítják, hogy Mihály komoly mecénási tevékenységet folytatott, egyes becslések szerint vagyona felét fordította a kolozsvári református kollégium diákjainak taníttatására.⁴⁰ Mihály második fia, I. József megözvegyülése után feleségül vette (Árva) Bethlen Katát, aki az első magyar barokk íróként és könyvgyűjtőként vált ismertté. Már (I.) József is gyűjtött könyveket, s tudható, hogy gyűjteményét halálakor a nagyenyedi Református Kollégiumnak adományozta, amely 1849-ben a szabadságharc idején a részben porig égett épületben megsemmisült.⁴¹ Az ő testvére Teleki (I.) Sándor guberniumi tanácsos, a református kollégiumok mecénása, Teleki (IV.) József ükapja is könyves ember volt. Deé Nagy Anikó kutatásaiból kirajzolódni látszik az ő személyisége is, s noha Teleki Sándor gyűjteménye nem tekinthető a marosvásárhelyi Teleki Téka alapjának, Teleki Sámuel esetében a könyvek szeretete egészen biztosan az apától ered.⁴² A könyvek iránti vonzalom és a gyűjtőszenvédély, a gyűjtés közösségi tevékenységgé szélesítése, a gyűjtő fiainak bevonása tipikusan olyan mintázat, amely a család történetében többször visszaköszön, hiszen Sándor éppúgy örököltette át fiaira a könyvek szeretetét, ahogyan unokája tette dédunokájára, és dédunokája a későbbi Magyar Tudós Társaság elnökére, aki végül is akadémiai könyvtárat hozott belőle létre, ezzel mintegy szimbolikusán is kulturális tőkévé transzformálva nagyapja, apja és saját több évtizedes gyűjtőmunkáját. Teleki Sándornak, és persze később Teleki (II.) Józsefnek, sőt Teleki (III.) Lászlónak is fontos tevékenysége volt a szegény diákok protestáns kollégiumokban való neveltetése és a könyvadományozás gyakorlata.⁴³ Az akadémiai elnök fiaként viselte gondját az elhunyt Kazinczy Ferenc Lajos nevű fiának (1820–1849), akit tragikus módon a szabadságharc leverése után kivégeztek.⁴⁴ Ez a gyámság egyébként nem az irodalmi vezér iránti tiszteletből eredt. Kazinczy dédanyjának az unokahúga Róth Johanna, Teleki (II.) József felesége volt.⁴⁵

39 HERPEI 1971, i. m., 14.

40 *Uo.*, 20–21.

41 SIMON Melinda, SZABÓ Ágnes, *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, Szeged, Scriptum, 1977. Bethlen Kata szerezte meg Teleki II. József számára Bod Pétert nevelőnek. F. CSANAK 1983, i. m., 16. MONOK István, *A művelt arisztokrata*, Budapest, Kossuth, 2012, 30.

42 DEÉ NAGY Anikó, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*, Kolozsvár, EME, 1997, 13–22.

43 *Uo.*, 13–22.; F. CSANAK 1983, i. m., 322–330, illetve TONK Sándor, *A Telekiek Erdély történetében = Sárosterke 1319–1994*, Kolozsvár, 1994, 165–177.

44 BONA Gábor, *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*, Budapest, Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, 1983, 310.

45 ORBÁN László, *Kazinczy Ráday-portéja (kapcsolattörténeti kérdések) = A Ráday-család a magyar kultúrában*, Budapest, Ráday Gyűjtemény, 2014, 58.

Noha Teleki (IV.) József egyenes ági férfi felmenői – követve az erdélyi hagyományokat – lányukat is igyekeztek taníttatni és előnyösen házasítani,⁴⁶ ők maguk sosem házasodtak náluk magasabb rangú családok gyermekeivel, házassági politikájuk útján mégis gyakran földjükkel határos tulajdonhoz jutottak, amelyek évtizedekkel később a kedvező törvényi feltételek miatt kiváló stratégiai pontok lettek Pest környékén, elsősorban a piacok miatt. A Fónagy Zoltán-féle adattárban, amely az 1780-ig lezajló úrbérrendezés helytartótanácsi tabelláinak feldolgozásán alapszik, Teleki-név alatt 9981 hold található, amelyből 555 hold szerepel az ekkor még fiatal Teleki (II.) József nevén, 5846 hold pedig az ő apjának, idősebb Teleki (II.) Lászlónak a tulajdona volt. Míg László felesége, Ráday Eszter hozománya a 119 holdas gyömrői birtok volt, addig Teleki (II.) Józsefnek az evangélikus Királyfalvi Róth Tamás és Wattay Borbála⁴⁷ lányával kötött házasságával csak a 27 holdas sziráki birtok került a kezébe. Az úrbérrendezés befejeződése utáni évben azonban további 1700 hold örökséghez jutott.⁴⁸ Mivel Teleki (II.) László a hozzájuk hasonló vagyoni helyzetű és felekezethez tartozó, szintén közeli vármegyékben birtokkal rendelkező Ráday családból házasodott, Eszter révén később szintén jelentős birtokhoz juthatott Kishont és Nógrád, valamint Pest vármegyében. Mindkét házasságnak előnye lehetett a közeli birtokállomány is. Teleki (II.) László anyagilag megerősítette a családot, így a birodalom több pontján is kisebb birtokvásárlásokba és kastélyok építésébe fogott. Még apai nagybátyja, Teleki (I.) József kezdte el „Maros ékkövének”, a barokk stílusú gernyeszegi kastélynak az építését. F. Csanak Dóra könyvében felfedi a tervek készítőjének kilétét, s arra is rávilágít, hogy ugyanaz a Mayerhoffer János tervezte a házat, aki a gyömrői kastélyt is.⁴⁹ Teleki (II.) László és felesége az esküvőjüket követően Husztra, majd a gernyeszegi Teleki-birtokra költöztek. A Ráday Eszter révén megörökölt gyömrői birtokokhoz (II.) László fia, a koronaörként ismertté vált Teleki (II.) József és neje hozzávásárolta még a fent említett birtokot is.⁵⁰ A hat vizsgált generációból kétségtelenül Teleki (II.) Lászlóról tudunk a legkevesebbet. Feltételezhetően rendi ellenzéki szerepvállalásai miatt történhetett, hogy a legmagasabb hivatali pozíciója a guberniumi tanácsosság maradt. Trócsányi Zsolt levéltáros, a Teleki II. Mihályról szóló monográfia szerzője a *Teleki portrék* című konferenciakötetben

46 Teleki (II.) Mihály legnagyobb lányát például az erdélyi fejedelem unokaöccséhez adta feleségül. Lásd HEREPEI 1971, i. m., 20.

47 A Wattay vagy Vattay család birtokai meghaladták a 10 000 holdat, számos birtokuk volt Pest vármegyében. Lásd FÓNAGY 2013, i. m., II, 1485.

48 FÓNAGY 2013, i. m., II,

49 F. CSANAK 1983, i. m., 20–21, 404.

50 IVÁNYI 1931, i. m., 14–15.

megjelent előadásában felsorolja (II.) László politikai reformkísérleteit, amelyeket azonban sorra megbuktatott az erdélyi rendek konzervatív többsége.⁵¹ Néhány cselekedete miatt pedig évek múlva fiának kell közbenjárni a Habsburgoknál.⁵² F. Csanak Dóra is megemlíti monográfiája elején, hogy a Telekiek életmódjában az 1750-es évek közepétől áll be változás, vagyis még Teleki (II.) László életében megindult a család életszínvonalának emelkedése, ami ebben az időszakban más, velük közel azonos státuszú család esetében is hasonlóan alakult.⁵³

Teleki (II.) László 1778-as halála miatt a kastélyt fia, Teleki (II.) József fejezte be 1792-ben. A koronaör Teleki József, aki az Akadémia első elnökének nagyapja volt, több szempontból is jelentős személyiség a család életében: ő kezdett el a családtagok közül először irodalommal foglalkozni, ő peregrinálhatott hosszú idő után elsőként, és igyekezett a család magyarországi, mi több, Pest vármegyei jelenlétét erősíteni. A család egyik legnagyobb birtokgyarapítója volt. 1762-ben vette feleségül a Nógrád vármegyei Szirákon élő szász származású Királyfalvi Róth Tamás egyetlen gyermekét, Róth Johannát. E házasság révén József gyakorlatilag másfélszeresére növelte a birtokaik számát. Teleki (II.) László 5846 holddal rendelkezett, összesen 29 birtokán 281 jobbágy, 67 zsellér és 11 hazátlan élt. A tulajdonában lévő területből 2735 hold található Bereg, Bihar, Máramaros és Ugocsa vármegyékben, tehát csaknem a fele volt a Magyar Királyság területén kívül eső birtok. A magyarországi 3111 holdhoz azonban Róth Tamás 1700 holdas, 16 birtokból álló öröksége is hozzákerült, mindehhez aztán később még hozzávásárolt egy 555 holdas birtokot Gyömrőn, tehát a Róth-família révén az ifjú Teleki (II.) József 5366 holddal rendelkező nagy középbirtokossá vált Magyarországon, s immár több föld kötötte az anyaországhoz, mint Erdélyhez. Ilyen előnyök mellett másodlagossá vált a tény, hogy a Róth-család evangélikus volt és nem református, s noha József apja olyan feltételekhez kötötte a házasság engedélyezését, mint például hogy a fia Erdélyben éljen, Teleki (II.) László 1778-as halála után a család véglegesen Szirákon telepedett le, és József gyermekei már itt születtek.⁵⁴

51 TRÓCSÁNYI 1980, i. m., 37–38.

52 „Újabb fél év múlva a székely határőrség ügyében tett kijelentései miatt vádolják be Teleki Lászlót, majd Hadik András híreszteli róla, hogy más kérdésekben is az uralkodó akarata ellen szokott beszélni, s kellemetlenségei támadtak a szászok kivételezettsége miatt tett megjegyzései nyomán is.” F. CSANAK 1983, i. m., 27.

53 Uo., 8–10. Vö. az ezt megelőző időszakokkal: TARNAI Andor, *A protestáns polgári művelődés helyzete = A magyar irodalom története II., A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, Akadémiai, 1964, 447–454.

54 Vö. FÓNAGY 2013, i. m., II, 1443; F. CSANAK 1983, i. m., 94–102. Húsz évvel később, 1799-ben Teleki (III.) László végérvényesen Pestre teszi át székhelyét. Vö. THAISZ András, *Gróf Széki Teleki László életírása*, Tudományos Gyűjtemény, 1823/1, 87–106.

Így szerzett a Teleki család olyan birtokot a Magyar Királyság területén, amelyhez Teleki (III.) László és fia, a későbbi Akadémia első elnöke is sokáig otthonaként ragaszkodott.⁵⁵ A sziráki kastély (2. kép) azért vált olyan hamar a Telekiek otthonává, mert a koronaőr József és családja, míg gyermekei kicsik voltak, az év felét mindig Szirákon töltötte a Róth-családtól örökölt birtokán, így Teleki (III.) László nemcsak ott született, hanem az első négy évében ott is élt, érthető hát a későbbi kötődése a birtokhoz.⁵⁶ Nagypjával, a külföldi egyetemet járt, művelt Róth Tamással igen bensőséges kapcsolatot ápolt; a birtoktól Erdélybe kerülve első leveleit nagypjához írta, de egészen 18 éves koráig rendszeresen tartózkodott a kastélyban, ott írta első drámáját is.⁵⁷ A sziráki kötődést erősítette, hogy 1784-ben az evangélikus vallású Teleki Józsefné Róth Johanna a sziráki evangélikus templom közelében felépíttette a család kriptáját, amely azután másfél évszázadon keresztül volt a Telekiek temetkezési helye. Már a Pesten, családja körében elhunyt Teleki (II.) Józsefet is a Róth-kriptába temették el 1796. szeptember 9-én.⁵⁸ Teleki (III.) László legidősebb fia, a családot nem alapító Teleki (III.) Ádám az 1848–49-es események után rangjától megfosztva, betegeskedve szintén Szirákra vonult vissza, és itt hunyt el 1851-ben. Ez persze nem jelentette azt, hogy a familia minden tagját itt helyezték végső nyugalomra. A szintén Szirákon született Teleki (III.) József (1777–1817) például a geryeszegi kriptában fekszik, hiszen a családnak nem minden tagja törekedett a Pest városában való letelepedésre.⁵⁹

A megújuló stratégiák mellett nem lényegtelen a hagyományos gazdálkodásról is ejteni pár szót. 1800 után a Teleki család birtokokkal rendelkezett többek között Szirákon, Gyömrőn, Gernyeszegen, Paszmoson, Sáromberkén, Sorostélyon, Huszton, majd később a Wattay Pál által építtetett pomázi Wattay-kastély is kezükre került. Hogy Teleki (III.) László és fia mennyiben bizonyult jó gazdának, arra kevés adatunk van, mindazonáltal F. Csanak Dóra korábban az apa könyv-

55 BENDA, SOÓS 1987, i. m., 7. Erről továbbá tanúskodik leveleik keltezése, amelyeken látszik, hogy gyakran tartózkodtak Szirákon. Lásd MNL OL P 654, 36. és 37. tétel.

56 LUKÁCSY Sándor, *Az idősb Teleki László = Teleki és kora (Discussiones Neogradienses 3)*, szerk. PRAZNOVSZKY Mihály, ROZSNYÓI Ágnes, Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987, 48–55.

57 Teleki László gyermekkori leveles könyvecskéje kéziratban megtalálható a Kolozs Megyei Állami levéltár 928-as fontjában. Jelzete: Arhivele Naționale Românei Direcția Județeană Cluj (a továbbiakban: ANR DJC) fond nr. 928, crt. nr. 412.; TELEKI László, *Három Szomorú Játékai ugymint Helvetzianak könyű meg-szabadulása, Senekanak halála, Hunyadi Lászlónak meg-ölettetése*, MTA Kézirattár, RUI 4° 133/I.

58 F. CSANAK 1983, i. m., 53.

59 VADERNA 2017, i. m., 196.

tárában lévő gazdálkodási szakkönyvek meglétével és néhány levélből ismeretes adattal érzékeltette a birtokok modernizációjára való törekvéseket. A majorsági gazdálkodásra való átállás és a birtokmodernizáció az 1820-as években kezdett elterjedni, erre Esterházy Miklós tatai és gesztesi uradalma kapcsán Szabad György monográfiájában, valamint a Festetics uradalom kapcsán láthatunk példát,⁶⁰ a Telekiek azonban jóval szerényebb mennyiségű birtoktesttel rendelkeztek. Annyi bizonyára kijelenthető, hogy ha ebben is folytatták Teleki (II.) József munkálkodását, akkor minden valószínűség szerint nyitottak voltak a fejlesztésekre. A szóba jöhető uradalmakra vonatkozó források ismerete nélkül ugyan nem jelenthetjük ki bizonyosan, hogy ez (III.) László idejében is így volt, de a családi könyvtárban viszonylag széles választékban olvashattak gazdálkodási szakirodalmat az 1740-es évektől fogva.⁶¹ Igaz ugyan, hogy László gyűjtési stratégiája eltért apjától, hiszen ő nem csupán a saját érdeklődésének megfelelően vásárolt könyveket, hanem részletes szakrend szerint gyűjtött, de természetesen ismerte, vagy legalábbis tudott a könyvtárban lévő kötetekről. Így például Johann Wiegand *Az ausztriai paraszt ifjúságot a jól rendelt mezei gazdaságra oktató kézi könyvecske* Szilágyi Sámuel fordításában 1774-ből, Tessedik Sámuel evangélikus lelkész *A' paraszt ember Magyar Országban* című 1784-ben németül megjelent könyvének Kónyi János által 1786-ban kiadott műve is szerepel a könyvtár egyetlen ránk maradt kéziratok katalógusában. Szuhányi János *Szorgalmatos méhészt* című kötete 1795-ből, Baróti Szabó Dávid *Paraszi majorság* című könyve 1779–80-as kiadásban, L. Junius Moderatus Columella művei 1819-es magyar fordításban Nemes Fábián Józseftől, Pethe Ferenc *Pallérozott mezei gazdaság... című művének* mindhárom kötete szintén megtalálható volt Teleki (III.) László könyvtárában, ugyanúgy, mint Prileszky Pál uradalomigazgató jogismereti kötetének egy 1740-es évekbeli és egy 1783-as kiadása. Berzeviczy Gergely evangélikus egyházkerületi felügyelő, közgazdasági szakíró két kötete is olvasható a katalógusban, és Rudolph Witsch *Útmutatás...* című kiadványa 1809-ből, Vályi András *Magyarországnak leírása*, Ercsei Dániel és Schwartner Márton *Statistikája* is rendelkezésre állt. Utóbbiért a szerző magyar nemességet kapott, jóllehet negatív színben tüntette fel a magyar kulturális életet, megsértve ezzel több szerzőt, akik aztán támadták is őt a *Tudományos Gyűjtemény*

60 SZABAD 1957, i. m. és SZÁNTÓ Imre, *Keszthelyi úrbéri viszonyai a Festeticsek földesurasága idején 1739–1848*, Szeged, Acta Historica, 1984.

61 „Ezekben ma összesen 87 növénytani és 142 állattani Teleki-kötet található, de a 19. századi mennyiség ennél bizonyosan nagyobb volt, mert a régi szakrend szerint elhelyezett könyvek egy részét azóta máshová tették, illetve több darab ma már nincs a könyvtár tulajdonában.” SALLAI Ágnes, SZABÓ Ádám, *Az Akadémiai Könyvtár Teleki-állományának magyar vonatkozású botanikai és zoológiai könyvei*, Magyar Könyvszemle, 2018/4, 403.

folyóirat hasábjain.⁶² Szintén megtalálhatóak voltak a könyvtárban Pethe Ferenc saját művei, valamint Pethe 1815-ben megjelent fordításában Humphry Davy *A földművelési kémia gyökere egymásból folyó letzkékben* című könyve. Számos más hasonló tárgyú kiadvány is a gyűjtemény részét képezte, és már ebből a felsorolásból is látszik, hogy Teleki (II.) József gyűjtési időszakából is jelentős számban származtak könyvek, és fia, (III.) László élete végéig gyűjtötte a mezőgazdasági szakirodalmat.⁶³ Mindemellett a grófok gyermekeiket gazdasági-hivatali gyakorlatra is oktatták. Erre utal, hogy Teleki (III.) László 18–21 éves kora között nemcsak drámákat írt és könyvkatalógust másolt, hanem ugyanabban a letisztázott, családi nyilvánosságban keringő kéziratos kötetben számadásra, könyvelésre nézve is demonstrálta tudását. Feltételezhetően az apa előtt kívánta bizonyítani rátermettségét, ahogy ez az 1785-ben apjához eredetileg latin nyelven írt leveléből is kitűnik: „Mindemellett hogy azon írásnemnek is, amely a közügyeket illeti, tanúsítványát bírhasd tőlem, e nyolc gyakorlatot is, három táblázattal együtt, csatolom. Láthatod ezekből, hogy akár a stílusban, akár a gazdasági tudományokban attól az időtől kezdve, mióta itt vagyok, mennyi előrehaladást tettem.”⁶⁴

Teleki (II.) József (3. kép) egyik komoly szenvedélye volt az építkezés. Ő fejezte be a család gornyeszegi házát, felügyelte a sziráki palota átépítését, nevéhez fűződik a gyömrői kastély építése is. Noha már a türelmi rendelet előtt megkísérelte, hogy Pesten telket szerezzen, vételi szándékát a birodalom elutasította.⁶⁵ Néhány évvel később azonban az 1781-es türelmi rendelet lehetővé tette a Pestre költözést azzal a feltétellel, hogy a protestánsok és ortodox vallásúak templomot és maguknak házat építhettek Pesten, s hogy katolikus szertartásokon való részvétel és dekrétális eskü nélkül is hivatalt viselhettek a Helytartótanácsnál, amely 1784-ben költözött Budára.⁶⁶ Ez a rendelet a protestáns nemesség számára új karrier- és vagyonszerzési lehetőségeket jelentett a 19. században, és később valóban növekvő létszámban

62 CZIFRA Mariann, *Kazinczy Ferenc és az ortológusok*, Budapest, Ráció (Ligatúra), 2013, 81–85.

63 Ami még Teleki (II.) Józseftől maradt meg: Simon PHILIBERT de la Salle d'Etang, *Manuel d'agriculture*, Párizs, Lottin – Dessain, 1764; Ludwig MITTERPACHER, *Elementa rei rusticae*, Buda, 1777; LIPPAY János, *A Posoni kert*, Győr, 1753. Ami pedig valószínűsíthetően Teleki (III.) László gyűjtése: HAJÓS Sándor, *A mezzei gazdaságnak különös formája és annak rendes számolása*. Székesfehérvár, 1819; KOVÁTS Antal, *Utasítás a fák betegségeiről, gyógyításairól és a természet mivoltáról, munkáiról*, Marosvásárhely, 1809; SZUHÁNYI János, *Szorgalmatos méhészt*, Pest, 1795.

64 Lásd a kötetben apjához írott latin nyelvű, Göttingenben kelt levelét. TELEKI László, *Péter Király...*, MTAK Kézirattár, RUI 4° 42.

65 F. CSANAK 1983, i. m., 42.

66 A rendelet magyar fordításban: SINKOVICS István, *Magyar történeti szöveggyűjtemény II*, Budapest, Tankönyvkiadó vállalat, 1968, 1045–1053.

képviseltették magukat a kormány szervnél, így hivatalaik már nem kötötték őket szorosan Erdélyhez.⁶⁷ Ez a törvény a Telekiek közül leginkább az akadémiai elnök Teleki (IV.) József előtt nyitott igazi utat hivatásszerű hivatalviselés betöltésére. A legfelső politikai elitpozíciók (nádor, tárnokmester, országbíró, kamaraelnök, személynök) számára is elérhetetlenek maradtak,⁶⁸ örökletes főnemesi címük mellett ugyanis nem rendelkeztek óriási uradalmakkal, több ezer jobbággyal és a magyarországi kapcsolatrendszerük sem a régi elithez, hanem az újonnan felemelkedőkhöz kötötte a családot. Maradtak tehát a nagy középirtokosokat megillető rendi jellegű hatóságok: a Helytartótanács, a Kúria, a Kamara és a Kancellária. A koronaőr Teleki (II.) József 1790-ben a protestánsok nádorjelöltjeként teljesen esélytelennek számított ugyan a katolikus többségű országgyűlésen, de a kötelező protestáns jelöltállítás miatt részt vett a nádorválasztáson.⁶⁹ Ellenben mégis gesztusértékű, hogy ő volt a protestáns párt jelöltje, mert mutatja a család felekezeten belüli tekintélyét is. Az 1791. évi országgyűlésen a vallásügyi törvénycikk beiktatása körül zajló felekezeti harcok, amelyekben a koronaőr Teleki is kitartóan részt vett, jól mutatják, hogy míg „a felekezetiesség a 18. század folyamán szűnt meg döntő szempont lenni a magyar politikában,”⁷⁰ addig a hivatalviselésben ez csak valamivel később következett be. A protestánsok oktatási reformjai, valamint a felettük való katolikus ellenőrzés, amely ellen Teleki (II.) József hevesen harcolt,⁷¹ épp azért lettek jelentősek, mert a 18. században is rohamosan nőni kezdett a hivatali ügyintézés iránti igény, s a kellő számú, megfelelő oktatásban részesülő protestánsra szükség is lett a 19. század elejétől fogva. Ők aztán a hivatalok utánpótlási bázisaként az így szerzett hivatalaik által nemcsak stabil megélhetésre, hanem olyan kapcsolathálóra és szervezeti működésben elsajátított gyakorlati tudásra tettek szert, amelyet később különböző társas intézményekben, így az Akadémiában is kamatoztatni tudtak.⁷² Ennek az új, a 18. század közepétől fogva fokozatosan erősödő hivatali főnemességnek⁷³ lett a tagja Teleki (IV.) József is az 1820–30-as években.

67 EMBER Győző, *A M. Kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848*, A M. Kir. Országos Levéltár kiadványa, 1940, 83.

68 CSERPEZ Tünde, SZIJÁRTÓ M. István, *Nyitott elit? A magyar főmértóságok a 18. században*, Századok 144 (2010), 1225–1261.

69 SZIJÁRTÓ M. 2017, i. m., 378–379.

70 SZIJÁRTÓ M., *A kora újkori magyar rendiség az újabb szakirodalomban II.*, Aetas, 24 (2009) 4. sz., 131.

71 F. CSANAK 1983, i. m., 253–260.

72 Erről részletesen lásd KOLLÁR Zsuzsanna, *Mintaadó szervezeti formák a Magyar Tudós Társaság működési rendjében*, in: Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai, szerk. BIRÓ Annamária, EGYED Emese, Kolozsvár, EME, 2018, 279–298.

73 VÖRÖS Károly, *A társadalmi fejlődés fő vonalai*, in: EMBER Győző, HECKENAST Gusztáv (szerk.), *Magyarország története, 1686–1790*, in: *Magyarország története tíz kötetben*, 4. kötet, főszerk. PACH Zsigmond Pál, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989, 682–683.

Teleki (III.) László még inkább csak a törvényből és rangjából adódó lehetőségekből profitálhatott, ugyanakkor új típusú jövedelemszerzési lehetőségként megjelent a pesti és budai bérpalota-építés, amelynek kivitelezésére a Teleki család az elsők között vállalkozott már akkor, amikor még közel sem volt egyértelmű, hogy mennyire válik ez majd jövedelmezővé Pesten. 1787-ben a koronaőr József egy katonai árverésen megvásárolta a budai Szent György téri telket, amelyen 1789-ben fejeződtek be az építési munkálatok.⁷⁴ (4. kép) Ez az épület pompázatos copf-stílusú bérpalota volt, az első bérpaloták között volt Budán, és nem a család hivatalos rezidenciájául szolgált, így jelentősen növelte a család bevételeit annak ellenére is, hogy a nemesi adómentesség nem terjedt ki a városi ingatlanokra.⁷⁵ Az első pesti telekaukció 1789-ben zajlott le, és 1793-ig 134 telket értékesítettek – feltehetően ekkor vásárolta első pesti telkét a koronaőr József is. Az 1793 és 1796 között épült Szervita téri Teleki-palotába azonban 1796-ban bekövetkezett halála miatt ő már nem költözhetett.⁷⁶ Mindeközben 1795-ig befejezte a Kolozsváron 1792-ben férfi utód nélkül elhunyt Teleki (II.) Ádám (1740–1792) házát is, ez az épület ma is központi helyet foglal el a városban. Teleki (II.) József volt tehát, aki Erdélyből „kivándorolt”, hogy a fejlődő pesti-budai kulturális-politikai vérkeringésbe bekapcsolódhasson. Saját ízlését és érdeklődését reprezentáló jelentős könyvgyűjteménye ismeretes, tudjuk azt is, hogy vonzódott az utazáshoz, a színházhoz és az építészethez (több mint nyolc épület felépíttetése fűződik a nevéhez). Ugyanakkor az általa betöltött pozíciókat utódai is messze felülmúlták mind politikai, mind pedig tudományos téren, aminek elsősorban az új típusú intézményekben bekövetkezett tekintélyszerzés volt az oka.

Noha számos analógiát találunk Teleki (II.) József és fia, (III.) László életútja között, kezdve a könyvgyűjtés szeretetétől az irodalomhoz való közös kapcsolatukig, László politikai tekintetben főképp az 1785–1789-es években a rendi ellenzék táborát gyarapította, így az udvarban és Magyarországon ekkortájt jelentős bizalmi pozíciókra nem tarthatott számot, annak ellenére sem, hogy társadalmi

74 F. CSANAK 1983, *i. m.*, 41–43 és 428.

75 TÓTH ÁRPÁD 2009, *i. m.*, 86.

76 Néhány évtizeddel később a bérházépítés nemcsak nagybirtokosok, hanem kereskedők, bankárok, magas rangú hivatalnokok számára is kiugróan jövedelmező befektetési formává vált, szemben az alig 4%-os hozamú birtokjövedelmekkel, a pénzkölcsönzéssel vagy a bizonytalan államkölcsönökkel. Lásd *A város társadalma* című fejezetet, in: BÁCSKAI Vera, KUBINYI András, GYÁNI Gábor, *Budapest története – a kezdetektől 1945-ig*, szerk. NYERGES András, Budapest, BFL, 2000, 103; BÁCSKAI Vera, *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*, Budapest, Akadémiai, 1988; KABDEBÓ Gyula, *A városok építése: 1. Budapest, Városi Szemle*, 1908/2, 95–103.

gyarapodásával egy időben apjához hasonlóan ő is a lojalitás felé mozdult el. 1789-ben kezdte meg hivatali emelkedését az erdélyi kormányshéknél, 1791-től kamarai tanácsos, rá egy évre az erdélyi Királyi Tábla bírja lett – 1799-ben azonban végleg lemond erdélyi tisztségeiről. Jól jellemzi karrierstratégiáját, hogy peregrinációja alatt konzervatív apja rosszállása ellenére is beáll a bécsi szabadkőművesek táborába,⁷⁷ aztán 1790-ben az első olyan főrangúak közt van, akik szokatlan módon, arisztokrata voltak ellenére vármegyei követté választatták magukat. Korábban e funkció miatt a rendi alkotmány a szokásjog szerint kizárta volna őket a felsőtáblán való megjelenésből, ebben az időben azonban már az alsó- és a felsőtáblán is megjelenhettek. Ráadásul Teleki (III.) László mindezt a mindig is ellenzéki szerepben álló Máramaros vármegyében tette.⁷⁸ Tudva, hogy a 18. században az alsótábla egyre jelentősebb súllyal van jelen, és ez a csoport képviseli az ellenzék az országgyűlésen az aulikus főrendekkel szemben,⁷⁹ ez a lépése igencsak elgondolkodtató. Egyes értelmezések szerint a 18. században számos alsóházi követ jelent meg az országgyűlésen a főrendek „kreatúrájaként” azzal a céllal, hogy politikai viharokat szítsanak.⁸⁰ Akár ez a lehetőség is elképzelhető lenne, de az alsóházi részvétel semmiképpen sem illeszkedik a hagyományos főrendi politikai stratégiák sorába, sokkal inkább a bene possessionati felemelkedésének logikája jellemzi.⁸¹ László tehát sok szempontból követte a családi hagyományokat, ám bizonyos területek és döntések esetében nem félt a normától való eltérésektől sem.

Ezt igazolja házastársához, gróf Teleki Máriaéhoz való viszonya is. Az unokatestvérével kötött házassága megerősítette a család erdélyi kötelekeit, de a házasság felbontását illető terve meglehetősen szokatlan: a reformátusoknál a válás engedélyezett, mégsem volt gyakori jelenség. Fekete János (Teleki László barátja) Teleki Mária halála után László gyászán élcelődve azt is felvetette, hogy a haláleset a grófot nem rázta meg olyan mértékben, ahogyan azt gyászbeszédében és verseiben

77 F. CSANAK 1983, *i. m.*, 345–347.

78 SZIJÁRTÓ M. István, *A diéta*, Budapest, Osiris, 2005, 439.

79 *Uo.*, 151, valamint a 4.b fejezet.

80 HORVÁTH Mihály, *Magyarország történelme VII.* 116–118, 362–363; EMBER Győző, *A barokk rendi társadalom=Barokk és felvilágosodás*, szerk. Domanovszky Sándor, Budapest, 1941 (Magyar művelődéstörténet, 4), 146; WELLMANN Imre, *Rendi állás és hivatali rang a XVIII. század eleji kormányhatóságokban*, Levéltári Közlemények, 1940–1941/18–19.

81 SZIJÁRTÓ M. 2005, *i. m.*, 18.

artikulálta.⁸² Újabb szokatlan döntést hozott, amikor elvette a nála húsz évvel fiatalabb báró Mészáros Johannát, aki később József nádor feleségével közeli kapcsolatokat ápolt, és komoly mecénátúrát mozgósított az 1830-as években.⁸³ Apja és felesége halálát, illetve 1801-ben bekövetkezett újracházasságát követően 1803-ban, harminckilenc évesen lett a magyar országgyűlés királyi táblájának bírja.⁸⁴ 1802-től a Dunamelléki Református Egyházkerület világi főkurátora, 1811-től a Somogy megye adminisztrátora tisztségeket is betöltötte. Később, halála előtt másfél évvel a hétszemélyes tábla bírja lett.

Teleki László vagyónának nagy részét gyermekei nevelésére fordította, szabad idejében költészettel foglalkozott,⁸⁵ és nem utolsó sorban egész életében gyűjtötte a könyveket. Már apja 1796-ban bekövetkezett halála előtt is rendelkezett Kolozsváron saját könyvgyűjteménnyel. Ezt igazolják azok a kéziratos könyvkatalógusok, amelyek néhány éve kerültek elő a Kolozs Megyei Állami Levéltárban.⁸⁶ Érdekes kölcsönzési adatokra bukkanunk a legnagyobb jegyzék hátuljában. A katalógust 1795 és 1799 közt használták a kölcsönzések feljegyzése végett. A kölcsönző személynek be kellett írnia a dátumot, a kikölcsönzött könyvek címét és alá is kellett írnia a jegyzéket. 15 kölcsönzésről van írásos adat, ebből hét ki van húzva, amiből arra lehet következtetni, hogy a könyvek visszaszolgáltatásakor a bejegy-

82 „De tán a' Satyra, mert nevetni szeret, Azt mondná, hogy azért irhattál ezeret, Mert érte szivedet nem igen rongálta Fájdalom, 's csak szokás versidet dictálta; 'S Minthogy mindenedet, hogy zokogni látszál, Fel keresni kívánsz: versed Tomussá vál.” Az MTA KIK-ben lévő kéziratot közli: VADERNA GÁBOR, *Gróf Teleki László és gróf Teleki Mária válási kísérlete és irodalmi visszhangja*, Lymbus, 2018, 495–512. Vö. VADERNA 2017, i. m., 187–193.

83 TÓTH ÁRPÁD, *Önszervező polgárok*, Budapest, L' Harmattan, 2005, 61; GYULAI LAJOS, „(...) barátom a túlvilágon is” *Döbrentei Gábor és gróf Gyulai Lajos naplófeljegyzései (1835. május – 1861. október 28.)*, s.a.r., bev. HÁSZ-FEHÉR Katalin, Szeged, Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék, 2011.

84 „A királyi tábla az alsótáblának nemcsak egyik alkotórésze, hanem afféle tisztikara volt. Ezért nemcsak hogy részt vett az alsótábla által kiküldött minden egyes bizottságban, de ezt nem is csekély súllyal tette.” SZIJÁRTÓ M. 2005, i. m., 161.

85 VOINOVICH Géza, *Idősb gróf Teleki László irodalmi munkássága*, ItK, 1899/2, 129–167.

86 *Catalogus Librorum Ladislai Teleki*, Romániai Kolozs Megyei Állami Levéltár, ANR DJC fond nr. 928 crt. nr. 470: Nagy tizenkettedrét méretű, tematikus jegyzék, több kéz írása, 18. századi, négyzintű részletességű szakrend szerinti. A legkésőbbi benne szereplő tétel 1796-os. 249 számozott fólió, 3056 tétel. A papír a holland Zaandijk városában 1675-től 1902-ig működő Cornelius és Jan Honig nyomdászattól való, a vízjelen egy postakürt szerepel koronás pajszon. *Catalogus Librorum 1217*, ANR DJC fond nr. 928 crt. nr. 472: Ez egy negyeddrét méretű alfabetikus jegyzék. *Catalogus Librorum Ladislai Comitiss de Teleki, London, 1787 die. 20. Juni*, ANR DJC fond nr. 928 crt. nr. 415.: Szintén negyeddrét méretű alfabetikus jegyzék, a szerzők vezetéknéve szerinti rendezéssel, A-tól L-ig tart, 193 tételt tartalmaz. Ebben található a Teleki László peregrinációja alatt Angliában vásárolt könyvek.

zést áthúzták. Filozófiai köteteket, illetve Fessler, Lessinget, Prayt, Schwartnert kölcsönöztek a jegyzék tanúsága szerint. 1796. január 13-án Wesselényi József például Ignaz Schmidt *Neuere Geschichte der Deutschen* című 1785-ben kiadott kötetét kölcsönözte ki, Wesselényi Farkas Friedrich Gentz *Betrachtungen über die französische Revolution* című kötetét. Aranka György a 16. századi Alpinus Prosperus itáliai fizikus és botanikus híres művét vette kölcsön, amely a prognózishoz szükséges számos betegségtünetet tartalmaz, amelyek lehetővé teszik a páciens várható élettartamának megállapítását.⁸⁷ Az ilyen felbukkanó források, mint amilyen a kölcsönzések listája, sokat elárulnak az erdélyi nemesség kapcsolatfelvételéről, ahogyan az is, hogy a könyvek később is Kolozsváron maradtak, távol tulajdonosuktól, talán az ott tartózkodó fiainak tanulása céljából. Szabó András, a Teleki gyerekek nevelője gondját viselte és szakrend szerint felállította a könyveket, ő adott nekik hosszas munkálatok árán könyvtárformát 1806-ra,⁸⁸ Baló Sámuel pedig a beszerzők egyike volt.⁸⁹

Irodalomtörténetünk leginkább ortológusként emlékezik meg Teleki (III.) Lászlóról: nyelvészeti tárgyú dolgozatokat publikált, melyek közül az első jelentős *A' magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései* című volt 1806-ban,⁹⁰ a szerző ekkor már negyvenkét éves. 1819-ben – tizenhárom évvel e kötet megjelenése után – fia, Teleki (IV.) József az előírásoknak megfelelően név nélkül benyújtja szintén nyelvészeti tárgyú pályázatát az 1815–17. évi Marczibányi István-féle alapítvány jutalomkérdéseire. József a pályázatot megnyerte, s nevének felfedésekor apja döbbent meg a leginkább, hiszen ő volt ekkor az alapítvány elnöke.⁹¹

87 PROSPER ALPINUS, *De praesagienda vita et morte aegrotantium (1601)*. E könyv 1733-ban Leidenben kiadott egyik példánya szintén megtalálható ma a Teleki-gyűjteményben. Érdeklenség, hogy a könyvet még a 20. században is többször újra kiadták.

88 Szabó András Teleki Lászlóhoz Kolosvár, 1802. február 7. MTA Kt. M. Irod. Lev. 4Rét 11. és 12. IMRE SÁNDOR, *Wesselényi Miklós ismeretlen nevelői*, Erdélyi Helikon, 1930/5, 389–395.

89 Baló Sámuel Teleki Lászlóhoz, MTA Kt. M. Irod. Lev. 4Rét 22.

90 TELEKI László *ifj. Leveles könyvecskéje*, Romániai Kolozs Megyei Állami Levéltár, fond 928, 412; *Üő, Vallás, babona, hitetlenség*, Kolozs Megyei Állami Levéltár, fond 928, 37.; *Üő, Gyermekeim neveléséről való gondolataim*, Kolozs Megyei Állami Levéltár, fond 928, 480; *Üő, Péter Király (...)*, MTAK Kézirattár, RUI 4° 42; *Üő, Három Szomorú Játékai*, MTAK Kézirattár, RUI 4° 133/I; *A' magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései G. Teleki Lászlónak*, Pesten, Trattner Mátyás' betűivel, 1806. Elsőként a „buzgó esdeklései” jelent meg, amely Kultsár István kérdésére íródott nagy ívű pályamű, bár a pályázatra Teleki nem küldte be művét. A jutalomkérdés előzménye az 1805. évi IV. törvénycikk a magyar nyelv használatáról.

91 SZABÓ ÁDÁM, *Teleki József (1790–1855) tudományos jelentősége*, Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány, 2018, 220.

Teleki József karrierje az apja által megkezdett munkának mintegy a folytatása volt. Mindketten koruk legnívósabb független tudományos társaságának elnökei lehettek, és mindketten úgy kapták meg e kinevezést, hogy egyaránt elismertek voltak hivatali pozíciójukban és tudományszervezőként. Teleki László 1816-ra olyan tekintélyre tett szert literátorként, hogy Pest vármegye őt delegálta a Marczibányi-alapítvány elnöki székébe. E tisztségét élete végéig viselte, ám halálával az alapítvány munkája is hanyatlani kezdett, mert Cziráky Antaltól és Végh Istvánból már hiányzott az ügyszeretet.⁹² Teleki László alapítványi munkája mellett vacsorákat adott Pesten a Szervita téri palotában, a nyelvújításban is szerepet vállalt, és annak megoldását egy tudós társaság megalapításában látta. A börtönből szabadult Kazinczy Ferencet, akit még apja révén ismert meg, visszavezette a közéletbe, és személyét legitimálta. Kazinczy úgy küldte el a *Tudományos Gyűjtemény* kiadójába *Orthologus és Neologus* című munkáját, hogy Teleki Lászlónak címezte, és arra kérte, a dolgozatot adja át Thaisz András főszerkesztőnek. (Thaisz egyébként a Telekiek ügyvédjeként dolgozott, emiatt a korábbi szakirodalomban felmerült, hogy az egész *Tudományos Gyűjtemény* Teleki László fennhatósága alá tartozott.)⁹³ Czifra Mariann Telekivel kapcsolatos észrevétele szépen illusztrálja, miképpen volt összehangolva a rendiség tekintélyelvű hierarchiája a tudományos pozíciókkal. Figyelemre méltó, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* 1819. októberi számában az idős Teleki László hétszemélyes táblai előléptetését – más tudományos előmenetellel rendelkező hivatali és egyházi személyek előmenetelével együtt – literátori munkásságára hivatkozva közlik:

„Ő Császári Királyi Felseje meg lévén arról győződve, hogy csak azon Ország boldog, mellynek Tudománykedvellő, Igazságszerető, bölts Elöljárói vagynak; kedves Hazánk eránt való atyai gondoskodásának új példáit adta e' következő Elöléptetésekkel: (...) Hasonlóképen Méltóságos H. Sz. B. Gróf Széki Teleki Lászlót, az elfelejthetetlen Gr. Teleki József' fiát Cs. Kir. Kamarást, Nemes Somogy Vármegye Fő Ispány Helytartóját, és a' Tekintetes Kir. Törv. Tábla' Báróját, a' ki ditső mind Atyának nyomdokait követvén, mind a' Hazai, mind a' Romai mind pedig a' mai Külföldi Literaturában magának jeles érdemeket szerzett, 's ezen Tud. Gyűjteményünket nem csak Előfizetéssel mozdítja elő, hanem e' f. e. 1-ső Kötetbe iktatott betses Értekezésével megtisztelte, ugyan a' N. M. Septemvirális Táblának Assessorai közzé iktatni méltóztatott.”⁹⁴

92 KERÉNYI 2002, i. m., 80–83.

93 CZIFRA 2013, i. m., 39–41, vö. BÍRÓ 1994, i. m..

94 THAISZ András, *Elölépések, megtiszteltetések*, Tudományos Gyűjtemény, 1819/10, 119–120.

Vitatható persze, hogy az uralkodó csakugyan figyelembe vette-e az előléptetésekor az ilyen irányú tevékenységet, kivált *A' Magyar Vers-szerzés Mesterségéről szóló Gondolatai Gróf Teleki Lászlónak* című értekezést.⁹⁵ Ha csupán Thaisz András főszerkesztőnek a tiszteletnyilvánításáról van szó, akkor is érdekes, hogy ez a fajta tudományosságot méltató beszédmod az országos nyilvánosság részét képezi. Ráadásul a későbbi évtizedekben a tudományos tevékenység és a politikai befolyás, a rang ugyanilyen fokú összemosódása, keveredése jellemző lett, legalábbis a Magyar Tudós Társaság tiszteletbeli tagjává váló férfiak közül sokan inkább csak a „tudós hazafi” címet kaphatnák meg, mert a valódi tudományos kutatómunkát nem ők végezték. 1823-ban, halála után két évvel Thaisz András megjelentette Teleki (III.) László arcképét és életrajzát néhány versrészlettel együtt a *Tudományos Gyűjtemény*-ben. A következő szavakkal összegezte megemlékezését:

„Egy ilyen Férfitől foszta meg a' zordon halál (...) hasznos és példás életének 57-ik esztendejében, közhasznú fáradozásainak idő előtt véget vetvén, 's ez által kedves Háza népét, a' Vallást, a' Hazát, de főképpen a' Magyar Literaturát, mellynek minden Mágánások biztató példájául szives és lelkes barátja, betsülője, 's előmozdítója volt (...)”⁹⁶

Teleki halálakor ügyvédje, közeli barátja ebben a terjedelmes életrajzban a gróf életét, irodalom iránti szenvedélyét és tevékenységét jelentőségteljes életútként ábrázolja, melyben minden a tudománypártolásért történt. Míg a *Tudományos Gyűjtemény* első pár évében főként főúri mecénások képei jelennek meg – jó példa erre Teleki Lászlónak az 1823. januári szám elején közzétett arcképe is –, addig a Magyar Tudós Társaság évkönyveiben olyan prominens személyiségek örököltetnek meg, mint Kölcsey, Kazinczy vagy Berzsenyi. S ha már a tudománypártolás e Telekinél előkerülő sajátos módját vizsgáljuk, nem lehet szó nélkül hagyni, hogy az Akadémia történetét elsőként megíró Döbrentei Gábor miképpen illeszti be az első elnök apját, Teleki Lászlót az Akadémia megalakulásáról szóló előtörténetbe. Döbrentei ugyanis, hasonlóan Thaisz Andráshoz, Teleki László tudományos szervezetekben megszabott szerepléseinek előzményeként tartja számon az Erdélyi Nyelvművelő Társaság utódtársaságában megszabott pénztárnoki pozícióját.⁹⁷ Szintén említésre érdemes, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* 1818. évi 3. számában az 1817. évi november 23-án a Nemzeti Múzeumban tartott Magyar

95 TELEKI László *A' Magyar Vers-szerzés Mesterségéről szóló Gondolatai Gróf Teleki Lászlónak*, Tudományos Gyűjtemény, 1819/1, 17–49.

96 THAISZ András, *Gróf Széki Teleki László életrajza*, Tudományos Gyűjtemény, 1823/1, 87–106.

97 DÖBRENTAI Gábor (szerk.), *A Magyar Tudós Társaság Évkönyve*, 1833, 35.

Nyelv Ünnepe alkalmából elmondott beszéde teljes terjedelmében megjelent. Ezt a beszédet Teleki László a Marczibányi-alapítvány elnökeként mondta el.⁹⁸ Erről a tisztségéről 1833-ban a Magyar Tudós Társaság első évkönyvében Döbrentei azt írta egy lábjegyzetben, hogy „Pest Vármegye választottságának Elölülőjévé József Főherczeg, Nádor és Főispán, Gróf Teleki Lászlót nevezte”.⁹⁹ Döbrentei tehát az első megírt akadémiatörténet egyik jelentős állomásává tette Teleki László irodalmi működését azáltal, hogy tevékenységét az alapítás előzményei között ilyen előkelő helyen tünteti fel, s az is kiderül belőle, hogy József nádor (5. kép) nevezte ki az apát is, ahogyan később (IV.) Józsefet is ő jelölte ki az Akadémia élére. Az a József nádor, akit László akadémiatervezetében a protektori teendőkre javasolt.¹⁰⁰

László munkáját és szemléletét nemcsak fia, de második felesége, gróf Teleki Lászlóné báró Mészáros Johanna is tovább vitte. Tekintélyét jól mutatja, hogy felette 1843. március 18-án maga Toldy Ferenc mondott gyászbeszédet az Akadémián. Ezzel a gróf özvegye volt az első és sokáig egyetlen asszony, akiről az Akadémiában halálakor megemlékeztek.¹⁰¹ Az özvegy egyrészt egyedüli nőként adakozott a Magyar Tudós Társaság felállításakor, másrészt „a nőegyesület által alapított intézetek, és különösen az ápolóintézet, a szabad dolgozó ház, a szegények iskolája s a senyvedők háza jövődjét s szebb virágzását úgy vélte teljesen biztosíthatónak, ha azok egy saját, arra alkalmas épületben, közös felügyelés alatt összesíttetnek.” Erre a célra egy 138 000 pengő forintos épületet vásárolt meg hitelre, és ajánlotta fel azt a vármegyének, hogy abban közös intézet Josephinum néven állíttasson fel.¹⁰² Teleki Lászlóné olyan vagyonokat áldozott az 1817-ben alapított Pesti Jóltévő Asszonyi Egyesület munkájára, hogy 1833-ban már a családja és maga a nádor kérte, adja át az egyesületet a Helytartótanácsnak, „mivel ő addigra a vagyona nagyobb részét feláldozta az egyesület javára.”¹⁰³ Teleki (IV.) József pedig – nem lévén utódja, kinek révén a család társadalmi kapcsolatait szélesíthetné – életművén és a család könyvtárán felül a saját, tetemes vagyonát is az Akadémiára hagyta. E gesztusok is illusztrálják, hogy a tudományos vagy tudománypártoló tevékenység értelmezése ebben az időszakban egyaránt jelentette a haza előmenetelét szolgáló munkát is. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az irodalmi

98 A levél itt található: KULTSÁR István, *Szóllás...*, Tudományos Gyűjtemény, 1818/3, 57–65.

99 *Uo.*, 42.

100 *A magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései G. Teleki Lászlónak*, Pest, 1806, 153–210.

101 Kiad. BAJZA József, *Toldy Ferenc irodalmi beszédei*, Pozsony, Wigand Károly Frigyes betűivel, 1847.

102 *Uo.*, 94.

103 TÓTH Árpád, *Önszervező polgárok*, Budapest, L' Harmattan, 2005, 61.

és politikai-társadalmi cselekvést a közvélemény nem választotta el, ahogyan ekkor még a szépirodalom sem vált ki az osztatlan literatúra-fogalomból. A jelenség megítéléséhez további kutatásokra és példákra lenne szükség, innen nézve mégis érthetőnek tűnik, milyen szerepe volt a család stratégiájában a tudományos előmenetelnek, amely aztán Teleki (IV.) József pályáján érte el csúcspontját.

„Ettől a Telekitől sokat várok.”¹⁰⁴

Teleki (IV.) Józsefről meglepően kevés ismerettel rendelkezünk. Monográfia még nem készült életéből, részben talán mert az irodalomtörténet-írás szempontjából érdekes forrásdokumentumok, mint például útinaplója (*Tagebuch einer im Jahr 1812. den 9. April unternommenen Reise*), a második világháborúban megsemmisültek.¹⁰⁵ Szépirodalmat sosem írt, magánéletéről keveset tudunk, kultusza nem alakult ki, noha halálakor voltak erre irányuló kísérletek.¹⁰⁶ Irodalmi működése inkább jellemzhető olyan háttértevékenységként, amelynek megértéséhez elszórtan megtalálható források felkutatása, társadalom- és mikrotörténeti vizsgálatok lennének szükségesek. Gyermekkoráról leginkább Teleki (III.) László és Szabó András levelezéséből ismerhetünk meg részleteket. Jelen dolgozat keretei miatt itt most csak egyetlen, fontos példát említek: 1807-ben Szabó bérletet vásárolt a Teleki-gyerekeknek a Pest-Budára érkezett erdélyi színjátszók előadásaira.¹⁰⁷ Göttingeni egyetemi éveiről külön tanulmányt lenne érdemes publikálni, mert annak hozadéka megjelentek mind a tudományos munkáiban, mind az esztétika diskurzusában.

104 KAZINCZY levele Döbrentei Gábornak, (Széphalom, november 10.), 1818., *KazLev*, 16. köt. 232.

105 „József eme utinaplójából – mely sajnos befejezetlen maradt – látjuk, hogy Bécsből indult és utazása irányát pontosan követhetjük. József is, – mint elődei – Prágán, Drezdán, Lipcsén, Weimarban, Erfurton át előbb Göttingába utazik, s tanulmányai közben innen tesz két kirándulást a Harzba, majd pedig Braunschweigen, Brandenburgon át Potsdamba és Berlinbe utazott, s innen Wittenbergen keresztül tért vissza Göttingába. 1814-ben innen Hannover, Amsterdam, Leiden, Hága, Rotterdam és Harwich érintésével Londonba utazik, a hol 1814. június 27-ikéről keltezve három hónapra tartózkodási engedélyt kap. Angliából távozva, József gróf Calais, Brüsszel, Antwerpen Achen, Köln, Koblenz, Mainz, Frankfurt, Heidelberg, Mannheim, Karlsruhe, Stuttgart, Tübingen, Schaffhausen, Zürich, Baden, Bern, Solothurn és Basel érintésével 1815-ben Párisba ér, a honnan Fontainebleau, Chalons, Macon, Lyon, Genf, Lausanne, Turin, Genua, Milano érintésével utazik haza.” IVÁNYI 1931, *i. m.*, 25–26.

106 „...az intézet ügye neki szívügye, az intézet maga fogadott gyermeke; az ő élete s az academiáé egy.” Lásd BAJZA 1847, *i. m.*, 349.

107 „A Theatrumnak a Logéért mér le tettem az 58. Rforintokat.” SZABÓ András Teleki Lászlóhoz (12. levél) Pest, 1807. aug. 4. MTA Kt M. Irod. Lev. 4Rét 137. 109f. Vö. KERÉNYI Ferenc, *A régi magyar színpadon*, Budapest, Magvető, 1981, 93.

Teleki József külföldi tanulmányútjáról hazatérve kamarási kinevezést kap, s egyszerre kezdett emelkedni a hivatali ranglétrán, és bekapcsolódni a pesti tudományos és irodalmi életbe (ekkor még apja segítségével). 1816-tól fogva apjával együtt támogatja a *Tudományos Gyűjtemény* folyóirat megindulását és működését, nemcsak előfizettként és szerzőként, hanem később szerkesztőségi tagként is. A folyóirat a Magyar Tudós Társaság elődintézményeként működött 1818-tól 1822-ig. A mögé alapított intézet a személyi egyezéseken túl szerkezetében és célkitűzéseiben is hasonlított a későbbi Magyar Tudós Társaságra. Ennek az elő-akadémiának az alapszabályzatában való kidolgozásban az ifjú Teleki József is részt vett, aztán belső tagja, később pedig elnöke lett a csupán pár évig ülésező, félnyilvánosságban működő társaságnak.¹⁰⁸ Ezzel párhuzamosan, huszonkilenc esztendő korában nyert a Marcibányi-alapítvány pályázatán. Munkája az előíró helyett a leíró-jellegű nyelvészeti szemléletet részesíti előnyben. E kötet alapján készült el a későbbi Akadémiai nagyszótár.¹⁰⁹ Teleki József harminc éves korára már több ízben megjelentetett drámaírást, poétikatörténeti-esztétikai dolgozatokat.¹¹⁰ Megítélését talán mutatja kissé Kazinczy Ferencsel való levelezése, és hogy Kazinczy mindig pozitívan nyilatkozott róla:

„Én alig várom az időt, a' mellyben ennek az ifjú esztendejű, de nagy készületű 's tiszta fejű Urnak ismeretségébe eljuthassak, 's örömmel vallom, hogy én Gróf Teleki Józsefről mondom Literaturánkra nézve ezt: Hic vir hic est, tibi quem promitti saepius audisti! A T. Gy. legközelebbi darabjában is van egy dolgozása, mellyet gyönyörködve olvastam. Legtitkosabb vonásaiban lesem gondolkodását, 's örömmel látom, hogy a' fej megszabadult bizonyos kelevényektől, mellyek sok jó fejünket bántják.”¹¹¹

Teleki tárgyilagosságára jó példa, hogy amikor Kölcsey Ferenc Berzsenyi-recenziója megjelenését követően Berzsenyi Dániel 1818-ban polemikus antikritikát küld a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztőségébe, Teleki dönti el, hogy a szöveg

¹⁰⁸ Lásd KOLLÁR 2018, i. m., 286–289.

¹⁰⁹ TELEKI József, *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szóllás-módok által*. Jutalom. Feleletek a Magyar Nyelvről a Magyar Nemzeti Múzeum 1815, 1816, 1817. esztendei kérdéseire, Kiadta HORVÁTH István, Pesten, 1821.

¹¹⁰ *Az Esküvés, szomor (szomorú) Játék öt felvonásban*, szerzette G. I., kiadta DÖMÖTÖR Miklós, Udvari hites Jegyző, a' szerző barátja, Pesten Trattner János Tamás betűivel és költségeivel, 1817., Tudományos Gyűjtemény, 1817/6, 86–94; KEMÉNY Simon, *Eredeti hazai Dráma két Felvonásban, Barátság és Nagylelkűség*, Eredeti Dráma, Irta Kisfaludy Károly, Pesten Trattner János Tamás betűivel, 1820, Tudományos Gyűjtemény, 1822/2, 88–98.

¹¹¹ KAZINCZY levele SZABÓ Jánosnak, (h. n., jan. 23.), 1820, KazLev, 17. köt., 31.

átdolgozásra szorul, s visszaküldendőnek ítéli az antirecenziót. „... azt a szerzőnek oly kérelemmel küldendőnek, hogy azt újra átalánézván, tulajdon ítélete szerént minden keményebb személyesítő kifejezésektől szorgosan megtisztítván, vagy jóval megrövidítse, vagy pedig inkább értekező mint antikritikai formába öltöztesse...”¹¹² Berzsenyi ezután dolgozta ki esztétikai értekezését, a *Poetai Harmonistikát*, amely későbbi Akadémiai székfoglalója volt.¹¹³ Teleki bírálatainak tárgyilagos hangvétele, objektív szemlélete kritikátörténeti jelentőségű. Ő volt a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain jelentkező első kritikus, akinek szövege indulatoktól mentesen fogalmazott meg elmarasztaló kritikát, különválasztva a szerző személyétől az alkotás minőségét. Fiatalkori poétikatörténeti tanulmánya egyesek szerint a romantika magyarországi kezdetét jelöli, de a neohumanista esztétika magyarországi megjelenése is részben az ő nevéhez fűződik.¹¹⁴ Két történeti értekezése jelent meg az *Auróra* hasábjain 1822-ben és 1823-ban.¹¹⁵ E két terjedelmes mű azért jelentős, mert ezek által többé már nem csupán tudománypártoló hazafiként, hanem mint történettudományban is jeleskedő tudós határozhatta meg magát. Ugyanezek az évek az apától való függetlenedés, az apa helyébe lépés éveit voltak. Teleki László 1821-ben elhunyt, és József a birtokügyek intézésében is apja özvegye segítségére volt. Az 1820-as évektől több levél is érkezik hozzá erdélyi rokonaitól, akik a különböző birtokdarabok peres ügyeinek sürgető rendezését vagy jogi segítséget kérnek tőle.¹¹⁶

Noha több generáción át várták a megfelelő alkalmat a társaságalapításra, az Akadémia alapításába mégis csak akkor kapcsolódott be, amikor az uralkodó

¹¹² OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 4. Nem tudható azonban, hogy Berzsenyire eljutott-e Teleki véleménye, mindazonáltal az *Észrevételekben* már tudatosan kerül a személyesítést. Berzsenyi ezt követően évekig dolgozott a *Poetai Harmonisticán*. FÓRIZS Gergely, *Alpeseken Alpések emelkednek, A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben*, Budapest, Universitas, 2009, 186–187; *Berzsenyi Dániel prózai munkái*, kiad. FÓRIZS Gergely, Budapest, Editio Princeps, 2011.

¹¹³ A mű eszmetörténeti kontextusához az is hozzátartozik, hogy Berzsenyire inspiráló hatással volt Szabó Andrásnak, azaz Teleki József nevelőjének egyetlen publikált esztétikai értekezése. Lásd FÓRIZS Gergely, *A Poetai Harmonistika koncepciójának forrásai és eszmetörténeti kontextusa*, ItK, 2006/1-2. (110), 15–47.

¹¹⁴ KOLLÁR Zsuzsanna, „Játékszini tekintetben” – *Teleki József drámaíráslatairól* = *Drámák háttérhelyzetben* I, szerk. BRUTOVSZKY Gabriella, DEMETER Júlia, N. TÓTH Anikó, CSIZMADIA Gabriella, Kassa, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, 2014, 315–329; KOLLÁR Zsuzsanna, *Egy konfliktus természetrajza*, ItK 2018/6 (122), 707–730.

¹¹⁵ TELEKI József, *Eger várának ostroma 1552-ben*, Auróra, hazai Almanach, kiad. Kisfaludy Károly, Pest, Trattner, 1822, 229–252; *Első Lajos nápolyi hadviselése 1347–1351*, Auróra, hazai Almanach, kiad. Kisfaludy Károly, Pest, Trattner, 1823, 41–70.

¹¹⁶ Lásd például Teleki Domokos levele Teleki Józsefhez, MNL OL P 654. 15. d. 37. tétel, 14v-r–16v-r. Teleki Józsefné (1832, 1836), MNL OL P 654 15. d. 37. tétel, 42v-r–43v-r.

jóváhagyja Széchenyiék felajánlását.¹¹⁷ Ezzel az óvatossággal nincs egyedül, az adományozók névsorából is látszik, hogy József nádor adományát követően más aulikus családok is bátrabban álltak mecénásnak. Az Akadémia működését kidolgozó bizottság tagjait 1827. november 30-án nevezte ki a nádor. „Az elnökségre gróf Teleki Józsefet, akkori csanádi főispánt, a Helytartótanácsban közvetlen munkatársát, kérte fel. A kinevezett huszonkét bizottsági tagon kívül meghívást kapott az ülésekre a négy alapító is.”¹¹⁸

Nem tudni ugyan, hogy ebből az összesen 27 tagú bizottságból hányat ajánlott Teleki, az azonban nyilvánvaló, hogy közülük többen már ismerték őt a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztőségéből. Széchenyi négy főlioni 1827–28-ból származó, Józsefhez írott levele megtalálható a Teleki-levelezésben. A barátságos, közvetlen hangvételtől lehet arra következtetni, hogy közöttük ellentét nem volt. 1828. július 2-án Cenkről írja: „A Tudós Társaság gyűlése is tán akkor lesz (...) ha jó előre tudósítani szíveskednél igen nagy köszönettel volnék irántad.”¹¹⁹ E levél is erősíti azt feltételezést (és Széchenyi naplójából is ez derül ki), hogy nem az alapító tartotta kezében a bizottság munkáját, hanem sokkal inkább Teleki, aki tehát Széchenyi és a nádor bizalmát is élvezte. S ilyenformán a bizottság katolikus tagjainak sértődései, melyekről Vaderna Gábor külön fejezetet írt monográfiájában, nem reprezentálják Teleki közmegítélését. Persze ettől még számos ismeretlen körülményre hívja fel a figyelmet Teleki József illetlen viselkedése (zsebre tett kézzel, kézfogást mellőzve üdvözlí és búcsúztatja a bizottság a társaság alaprajzát kidolgozó deputáció katolikus tagjait),¹²⁰ azonban a helyzet megértéséhez feltehetően jobban kell ismerni a két felekezet (tudomány)politikai harcait. Teleki elnöki kinevezése pedig már természetesen következett az Akadémia működését kidolgozó deputáció elnöki posztjából. A későbbi években mégis elsősorban politikusként és hivatalnokként működött, tudományos munkára az Akadémiával járó teendők miatt sem volt ideje. Mindemellett mecénásnak sem szűnt meg lenni. Az alapításkor tett pénz- és könyvtárfelajánlásáról már esett szó. Ezen felül külön jutalomalapítványt is tett drámai művekre 1834-ben.¹²¹

117 Vö. JOLSVAI András, *Írók Akadémiája*, ItK, 1989/5–6. (93), 605–626.

118 Uo., 622.

119 Gr. SZÉCHENYI István levele Teleki Józsefhez, MNP P 654 25. d 37. tétel, 1015v.

120 VADERNA 2013, i. m., 226–227.

121 Az 1855–56-os ülés jegyzőkönyve: II. Ez évben némi jutalom-alapítványok kerülven az akadémia rendelkezése alá, módja lett e téren is a tudományosság és költői munkásságra hatni. Ugyanis két drámai jutalmat ítelt oda gr. Teleki József alapítványából, egy szomorú- s egy vígjátékot. *A Magyar Tudományos Akadémia munkálódásaiból s pénztára mibenlétéről jelentése az Igazgató Tanácsnak*, 1847–58, Pesten, Emich Gusztáv nyomtatása, 35. Gróf Teleki József 1834-es külön alapítványáról lásd 41. oldal.

Teleki József és édesapja sokat tettek az Akadémiáért és a tudományok intézményesüléskéért, s noha József politikai és tudományos karrierjét tekintve felülmúlta apját, még ő is a 18. századi értelmiségi magatartásformákra korlátozta tudományos működését. Az erdélyi protestánsoknak már a 17–18. században is emelkedett igényük volt a mikroközösségekben megjelenő értelmiségi életformára,¹²² és ez a protestáns főúri reprezentációba később láthatóan oly mértékben beépült, hogy még a 19. század derekán tevékenykedő akadémiai elnök Teleki művelődéskonceptiójának is egyik alapeleme maradt. 1849 után azonban e helyzet radikálisan megváltozik. Kazinczy Lajos (6. kép) tragikus kivégzése, bátyjának, Teleki Ádámnak rangvesztése és a politikai átrendeződés kiábrándíthatta, ugyanis ettől fogva történészként működött tovább, és megírta *A Hunyadiak kora Magyarországon* öt kötetét, amelyben a Leopold von Ranke által megteremtett, és a 19. században elterjedt objektivista-historista irányzat módszertanát követte. Szinte már említeni sem kell: a monográfiából bejövő bevételek is az Akadémia pénztárába kerültek.¹²³ Mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy noha Teleki József 1834-ben a Bajor Tudományos Akadémia tiszteleti tagja, 1838-tól a Magyar Tudós Társaság tiszteleti tagja lett, sohasem választották meg az MTA rendes tagjai közé.¹²⁴

A tudományok és az irodalom intézményesülésének 19. századi mozgalma, ha lehet egyáltalán mozgalomnak nevezni,¹²⁵ azért kedvezett a Telekieknek, mert e téren immár öt generációra visszanyúló tapasztalattal és érdemekkel rendelkeztek. Alaposabb családtörténeti és vagyoni vizsgálat esetén talán a Ráday családban történetekhez hasonló is kimutatható lenne. Ráday Gedeon nem egyszerűen vagyona jelentős részét áldozta fel a könyvgyűjtés oltárán, hanem már komoly egzisztenciális veszélyt jelentett a család számára.¹²⁶ A Telekiek vagyona jelentősebb volt annál, semmint hogy a műgyűjtés veszélyeztesse azt, azért mégis feltűnő, hogy már a 17. századtól fogva akadnak szép számmal olyan felmenők, akik kulturális

122 SIPOS Gábor, *Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez*, EME, Kolozsvár, 2012.

123 Uo.

124 Ebben annak is szerepe lehetett, hogy 1849 és 1859 között az Akadémiát felfüggesztették, és ez alatt az idő alatt tagfelvétel sem volt.

125 Lásd Thimár Attila intézmény-fogalmát: THIMÁR Attila, „A TÁRSASÁG ÁLLAPOTJA” *Egy irodalmi intézménytörténeti adatbázis megtervezésének tanulságai*, ItK, 2001/12 (105), 90–106.

126 „Olyan versenytársakkal kellett felvenni a küzdelmet, mint a császári bibliotéka, vagy herceg Liechtenstein, vagy akár a magyar Festeticsek és Telekiek, akiknek mind sokkalta nagyobb anyagi erő állt rendelkezésükre könyvgyűjtő szenvedélyük kielégítésére, mint Rádaynak.” SEGESVÁRY Viktor, *A Ráday Könyvtár 18. századi története*, Hága, Mikes International, 2005, 64.

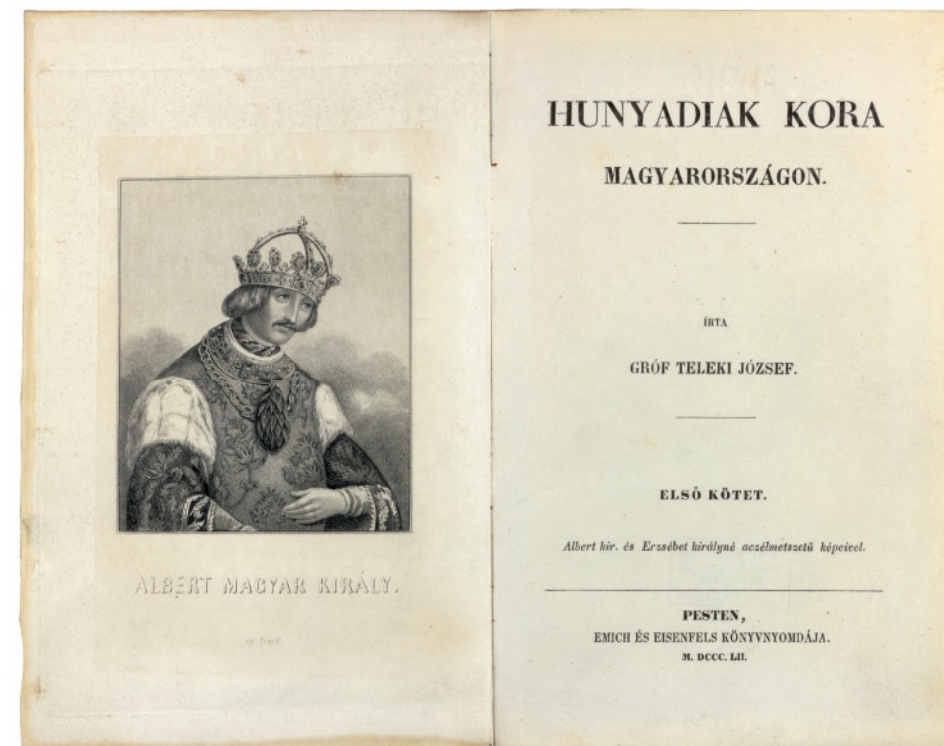
és a tudományos praxisaikra más családokhoz képest aránytalanul nagy összegeket és időt áldoztak. Könnyedén találunk példát az akadémiai elnök levelezésében is arra, hogy külföldön megforduló ismerőseikkel, ügyvédekkel, nevelőkkel, peregrinusokkal, tudósokkal könyveket hozatnak maguknak kisebb-nagyobb összegekért.¹²⁷ Mindezzel párhuzamosan pedig a 1840-es évek elején Teleki (IV.) József is kölcsönök felvétele iránt is érdeklődött, s kapott is ajánlatokat kedvező és kedvezőtlenebb kamattal egyaránt.¹²⁸ Ebből látszik, hogy míg a szakirodalom sokszor egyszerűen csak arisztokrataként hivatkozik a Telekiekre, addig a Pálffy, Eszterházy, Batthyányi, Erdődy, Nádasdy, Zichy, Csáky és a többi családhoz képest a Telekiek társadalmi helyzete jóval összetettebben megítélhető, hiszen vagyonukkal arányosan a politikai súlyuk is kisebb lehetett.

A Telekieknél a birtok-, a vagyon- és a tekintélyszerzés éppúgy intergenerációs hatóerővel bírt, mint ahogy kultúrapártoló tevékenységük is tudatos családi stratégia eredményeként értékelhető. Az erdélyi kapcsolati hálók magyarországi kiterjesztése olyan politikai és gazdasági érdekszövetséget hozott létre, amely a polgári réteg későbbi erősödése alatt is hozzájárult az erdélyi főrangúak hatalmi pozícióinak és tekintélyének fenntartásához.¹²⁹ Mindezek fényében jogosan vetődhet fel, hogy a Telekiek a megfelelő szellemi környezet megteremtésével valójában a kulturális cselekvés politikai hasznosíthatóságára törekedtek. E tekintetben a tudományok intézményesítésének, így az Akadémia alapításának szimbolikus politikai dimenziója is volt társadalmi funkciója mellett, hiszen illeszkedett a magyar politika rendi struktúráról a parlamentárisra való átrendeződésének folyamatába.

127 Lásd például TELEKI (III.) László Baló Sámuellel való levelezését, a több száz, olykor több ezer forint értékű könyvvásárlásokról. MTAK Kézirattár Magyar Irodalom negyedréte 137.

128 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P 654, 37. tétel 69-74f.

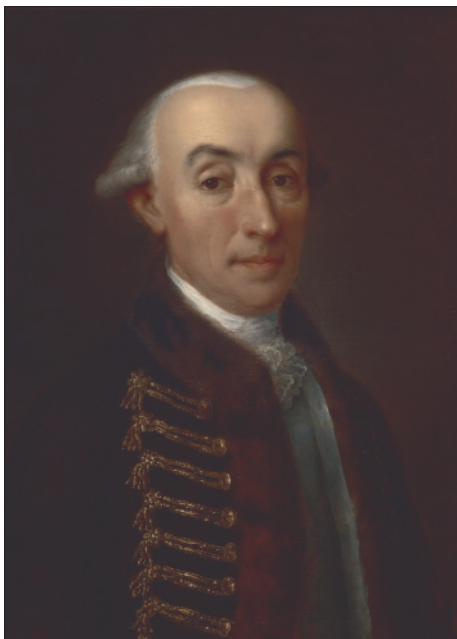
129 Lásd az *Értelmiség* című fejezetet itt: MAKKA László, MÓCSY András, SZÁSZ Zoltán, *Erdély története három kötetben II.*, főszerk. KÖPECZY Béla, Budapest, Akadémiai, 1986.

1. kép Teleki József: *Hunyadiak kora Magyarországon*. Első kötet (Pest, 1852)

2. kép A sziráki Teleki-kastély ma

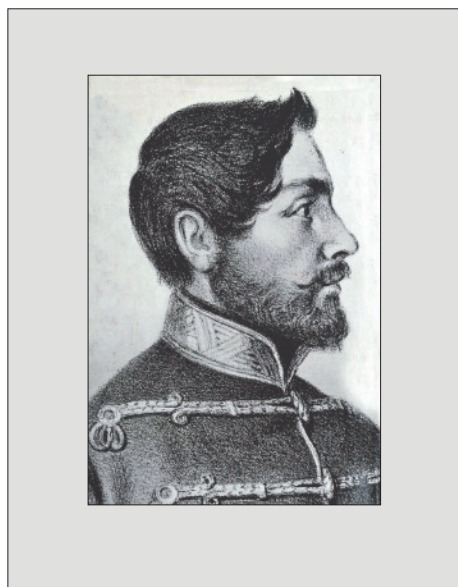
3. kép Teleki József (1738–1796) portréja. Ismeretlen festő, Teleki Téka, Marosvásárhely

5. kép Habsburg-Lotharingiai József Antal János főherceg (1776–1847), József nádor, Magyarország nádora. Barabás Miklós festménye, 1846

4. kép A Teleki-palota 1837-ben a budai Szentgyörgy téren, Vasquez litográfiája

6. kép Kazinczy Lajos (1820–1849), Kazinczy Ferenc legfiatalabb gyermeke, Teleki József pártfogoltja, a „tizenötödik aradi vértanú”

SZABÓ ÁDÁM

A Teleki család és a könyvek

Amíg Széchenyi István akadémiaalapító felszólalása az 1825-ös diétán figyelmet és meglepetést keltett, addig Teleki József gróf következő évi bejelentése, amellyel családi könyvtáruk felajánlotta a frissen alakult intézmény javára, ha nagyvonalúságában nem is maradt el a „legnagyobb magyar” gesztusa mögött, az őt ismerő hallgatókat valószínűleg nem érte annyira váratlanul. Nemcsak azért számíthattak valami effélére a részéről, mert mind ő, mind az édesapja, Teleki László aktívan részt vettek a magyar tudományosság szervezésében és művelésében, hanem azért is, mert a könyvek szeretete, ismerete és gyűjtése generációkra visszamenőleg a família számos tagját jellemezte, úgyszólván családi hagyománynak számított. Ha tehát akadt olyan gyűjtemény az országban, amely méltó volt rá, hogy a nemzet első számú tudományos könyvtárának az alapját képezze, akkor a százötven éves tradíción alapuló, három generáción át fejlesztett pesti bibliotéka kétségkívül ebbe a kategóriába tartozott. A jelen tanulmány ennek a rendkívüli kulturális háttérnek az érzékeltetése végett nagy vonalakban bemutatja a Telekiek könyvgyűjtő tevékenységét: a saját kollekcióval rendelkező családtagok könyvtárának jellegére, sorsára vonatkozó adatokat, az első dokumentált eseményektől az akadémiai könyvtáralapítás, illetve az alapító Teleki József koráig.¹

A bibliofil hajlam valóban egyidősnek mondható a család felemelkedésével: már a grófi címet szerző és a família jövőjét megalapozó erdélyi kancellárnak, Teleki Mihálynak (1634–1690) az apjáról, Teleki János (?–1648) kővári kapitányról feljegyezték, hogy voltak könyvei.² Maga a kancellár pedig, aki politikai tevékenysége mellett rengeteg időt és anyagi forrást áldozott a hazai kultúra fejlesztésére, komolyan foglalkozott könyvgyűjtéssel. Magához vette apja könyv-

DOI-azonosító: 10.36820/MTAKIK.KOZL.2019.TELEKI.2

- 1 Magának az Akadémiai Könyvtárnak, illetve az alapító állományának a történetét e kötet *Teleki-gyűjtemény az Akadémián* című tanulmánya mutatja be.
- 2 F. CSANAK Dóra, *Két korszak határán: Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983, 188.

tárát (amit olvasnivaló nélkül maradt édesanyja egy kissé nehezményezett), és levelei tanúsága szerint alaposan kihasználta kapcsolatrendszerét, hogy minél több új vagy értékes kiadványra tegyen szert, amelyeket aztán ismerőseinek is a rendelkezésére bocsátott. (1. kép) Ezenkívül a könyvnyomtatást és a könyvtár-terjesztést szintén bőkezűen támogatta. Teljes lista nem maradt fenn a könyvtáráról, de annak jellegét a források alapján nagyjából meg lehet állapítani. A korszak szokásainak megfelelően elsősorban vallásos műveket szerzett be, mindenekelőtt a bibliafordításokat és kegyességi irodalmat.³ Ezenkívül jelentős számban rendelkezett Magyarország és Erdély történetére vonatkozó dokumentumokkal mind kéziratos, mind nyomtatott formában, bár ezek beszerzése valószínűleg nem a kancellár történeti érdeklődésének volt köszönhető, hanem aktuálpolitikai felhasználhatóságuknak.⁴

A könyvek iránti érdeklődés, és egyáltalán a művelődésre való igény a kancellár gyermekeit is jellemezte, amiben jelentősen közrejátszott, hogy Teleki Mihály nagy gondot fordított a nevelésükre, még lányait is alapos oktatásban részesítette.⁵ Fiait nem csupán iskolába járatta, illetve tanárt fogadott melléjük, hanem az olvasmánylistájuk összeállításával is személyesen foglalkozott. Erre vonatkozóan mindenekelőtt legidősebb fia, a fiatalon elhunyt János (Jankó, 1662–1679) esetében állnak rendelkezésre adatok. A tizenéves ifjú kezébe adott könyvek alapján elmondhatjuk, hogy az apa saját politikusi életműve folytatójaként közéleti pályára szánta fiát. Nem elégedve meg a hagyományos oktatás által előírt tananyaggal, Jankónak elsősorban is nem klasszikus olvasmányokat vagy vallásos elmélkedéseket, hanem földrajzi, világtörténeti, s ami a legfontosabb, hazai történelmi tárgyú könyveket ajándékozott.⁶

Hasonló volt a helyzet a második fiúval, ifjabb Teleki Mihállyal (1671–1720), aki ténylegesen apja nyomdokaiba lépett, ha politikai pályája jóval szerényebb ívet is írt le a kancellárénál. Irodalmilag azonban önálló munkái is napvilágot láttak,

3 HEREPEI István, *Adatok Teleki Mihály és udvara életéhez (Töredék) = Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III.*, szerk. KESERŰ Bálint, Budapest–Szeged, 1971a, 13–31, ott 24–27.

4 *Erdélyi könyvesházak III. (1563–1757)*, szerk. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, Szeged, Scriptum Kft., 1994, 127–135.

5 HEREPEI 1971a, i. m., 19.

6 HEREPEI István, *Teleki Jankó és könyvtára = Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III.*, szerk. KESERŰ Bálint, Budapest–Szeged, 1971b, 32–38, ott 35.

naplóíróként⁷ és műfordítóként⁸ egyaránt ismert. Könyveiről csak egy rövid lista maradt fenn, de megállapítható belőle, hogy nála is a vallási, klasszikus és történelmi olvasmányok domináltak.⁹

A kancellár Pál nevű harmadik fia (1677–1712 k.) nagyenyedi tanulmányai után peregrinációra indult, és 1695–1699 között az odera-frankfurti, franekeri és marburgi egyetemet látogatta, de eljutott Berlinbe, Hágába, Londonba, Oxfordba, Gloucesterbe, Cambridge-be, Párizsba és Svájcba is. Útja során igyekezett könyveket vásárolni, amelyek töredékes listája kéziratos formában maradt fenn.¹⁰ Ennek alapján gyűjteménye a bátyjához hasonlított, de kedvezőbb helyzetéből adódóan mind mennyiségileg, mind minőségileg nagyobb értéket képviseltek az általa beszerzett művek. A történeti, jogi munkák mellett a teológiai, filozófiai irodalom még mindig nagyobb részt foglal el a világiak könyvtárában is – a kortárs könyvjegyzékek Telekiéhez hasonlóan bizonyosságai ennek. Figyelmet érdemel azonban újonnan vásárolt könyvei között a klasszikus és főként bibliai filológiai tárgyú művek viszonylag nagy száma (Schicard,¹¹ Rosinus,¹² Clerc,¹³ Courcelles¹⁴ stb.); ugyanígy a modern nyelvek jelenléte (itt főképpen nyelvtanulási célból: Castelli,¹⁵ Fenne,¹⁶ Pepliers¹⁷). Ritkán ugyan, de azért találkozunk könnyedebb olvasmányokkal és „korszerű” művekkel, mint például az *Udvári ember*¹⁸ francia fordítása és a Pál volt praeceptorának dörgedelmeit kiváltó „*Meursius*¹⁹ *fertelmes eleganciái*”²⁰

7 *Ifjabb Teleki Mihály II. Rákóczi Ferenc főtisztjének naplója*, szerk. TEMESI Alfréd, Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat, 1960.

8 HEREPEI 1971a, i. m., 29.

9 MONOK, NÉMETH, VARGA 1994, i. m., 138–139.

10 *Uo.*, 142–147.

11 Wilhelm SCHICKARD: משפּט דערמלך *Jus regium Hebræorum e tenebris rabbinicis erutum & luci donatum.*

12 Johannes ROSINUS (Johann ROSZFELD): *Antiquitatum Romanarum corpus absolutissimum*, Amsterdam, Schalamon Schouten. 1743

13 Jean LE CLERC: *Ars critica; Pentateuchus, sive Mosis prophetæ libri quinque.*

14 Étienne COURCELLES (ed): *Ἡ Καινὴ Διαθήκη / Novum Testamentum.*

15 Nicolo CASTELLI: *Dizionario italiano-tedesco e tedesco-italiano.*

16 François DE FENNE: *Institutio linguæ Gallicæ.*

17 Jean Robert DES PEPLIERS: *Grammaire royale françoise et allemande.*

18 Baldassare CASTIGLIONE: *Il cortegiano.* Francia nyelven 1537-ben, 1538-ban, 1585-ben és 1690-ben is jelent meg fordítása.

19 Johannes MEURSIUS (Johannes VAN MEURS): *Elegantiae Latini sermonis, seu Aloisia Sigæa Toletana de arcanis Amoris et Veneris.*

20 FONT Zsuzsa, *Utószó = Teleki Pál külföldi tanulmányútja (Fontes Rerum Scholasticarum III.)*, szerk. KESERŰ Bálint, Szeged, 1989, 411–424, ott 422.

A kultúrtörténetben kevésbé ismert a negyedik fiú, József (1675–1732), akinek inkább második felesége, Árva Bethlen Kata (2. kép) kapcsán említik a nevét, könyvgyűjtési szempontból azonban Mihály gyermekei közül ő a legjelentősebb. Összeállított a 18. század eleji erdélyi viszonylatban jelentősnek mondható, mintegy hétszáz kötetből álló könyvtárat, amelyet végakarataiban (néhány, a család gyermekeinek szánt tankönyv kivételével) az enyedi kollégiumnak adományozott. Köztudott, hogy az enyedi Bethlen Könyvtárnak csak töredéke vészelte át az 1849-es eseményeket, így a Teleki-adomány is jórészt elpusztult.²¹ Ennek ellenére Teleki József könyvtárának rekonstrukciója – a napjainkban is rendelkezésünkre álló két 18. századi kéziratos katalógus alapján – megtörtént.²² Alapját a kancellártól tankönyvként kapott kiadványok jelentették, amit aztán hozzáértő személyek, valószínűleg József udvari lelkészei segítségével bővítettek. Feltételezhetően az állományba olvasztották továbbá a gróf fiatalon elhunyt fiának, ifjabb Józsefnek (1701–1729) könyvtárának nagyobbik részét.²³ Ezenkívül az apa 1732-ben bekövetkezett halála után kiadott művek is szerepelnek a listákon, amelyek valószínűleg egy későbbi családtag adományát jelentik. A könyvtár tartalmát illetően a túlsúlyban lévő történelmi és teológiai könyvek mellett a jogi, földrajzi és utazási könyvek, tankönyvek, szótárak, antik auktorok, pedagógiai és orvosi könyvek is jelen voltak a gyűjteményben. A nyelvi megoszlás a latin domináns szerepét mutatja (a művek több mint nyolcvan százaléka), ennél jóval kevesebb volt a magyar és német kiadvány (öt-hét százalék), más nyelvű mű pedig csak elvétve akadt a bibliotékában. Időbeli megoszlás szerint a 17. századi könyvek voltak többségben, a kortársnak tekinthető irodalom az összmennyiség körülbelül egyharmadát tette ki. Egy tekintélyes és értékes, sokrétű, bár valamelyest elavultnak mondható könyvállományról volt tehát szó, amelynek jellemzői alapvetően megegyeztek a többi fivér gyűjteményének tulajdonságaival.

A kancellár legfiatalabb fia, Sándor (1679–1760) szintén könyves ember hírében állt, amit néhány fennmaradt jegyzék is bizonyít. Ismert például egy 1722-ben

21 Érdekes, hogy a könyveknek a kollégiumi állományból való kikerülésére is van példa; a gyűjtemény egyik legismertebb és legértékesebb darabja, az ún. Nagyenyedi-kódex ma a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában található.

22 A könyvtár rekonstrukcióját Rácz Emese hajtotta végre. Erről írt tanulmánya: „*Bibliothecam (...) az Enyedi Collegiumnak maradjon: Teleki József (1675-1732) könyves mecénatúrája = A Telekiek és a kultúra*, szerk. BÁNYAI Réka, Marosvásárhely, Masterdruck Nyomda, 2017, 91–112.

23 Egy nemrég előkerült, ifjabb Teleki József által beszerzett disszertációkat tartalmazó lista mindazonáltal azt mutatja, hogy máshová is kerültek könyvek a hagyatékából. Lásd. GORDÁN Edina, Ifj. Teleki József (1701-1729) disszertációgyűjteménye = *A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben*, szerk. Kolumbán Vilmos József, Kolozsvár, Kolozsvári Református Teológiai Intézet, 2019, 162–166.

készült felsorolás, amely az általa Bécsből rendelt könyveket tartalmazza, egy másik listán a köttetésre előkészített példányok szerepelnek, de annak is maradt nyoma, hogy Teleki Sándor mint a marosvásárhelyi és nagyenyedi kollégium kurátora saját könyvei közül adományozott néhányat az iskolai könyvtárak gyarapítására. A marosvásárhelyi könyvtárban van egy 126 tételt tartalmazó jegyzék a Sándor birtokában lévő nyomtatványokról és kéziratokról, de ennek adatai hiányosak, így pontos képet nem lehet alkotni a gyűjteményéről. A saját könyvtárának gyarapítása mellett a gyermekei színvonalas oktatásáról is igyekezett gondoskodni: fennmaradtak könyvjegyzékek, amelyek két idősebb fia, Miklós (1704–1746) és László (1710–1778) diákéveik alatt olvasott könyveit tartalmazzák. E könyveket részben az apjuk könyvtárából közvetlenül kapták, részben maguktól, de az ő kezdeményezésére vásárolták meg. Ezek a kiadványok a korabeli alpműveltség elsajátítását célozták: ókori klasszikusok, illetve vallási, földrajzi, történelmi stb. ismereteket összefoglaló tankönyvek voltak. A legkisebb fiú, a híres marosvásárhelyi Teleki Tékát megalapító Sámuel (1739–1822) művelődésére időközben bekövetkezett halála miatt kevesebb hatást gyakorolt.²⁴

A következő Teleki-generáció tagjai, vagyis a kancellár unokái közül többen is érdeklődésre tarthatnak számot könyvgyűjtő tevékenységük miatt. A fent említett ifjabbik Józsefet például unokatestvérével, Ádámmal együtt küldték európai *Kavalierstours*-ra apáik, az idősebb József és Pál, amely során a tudományok elsajátítása ugyan csak másodlagos cél volt a kapcsolatteremtés és a társasági tapasztalatszerzés mellett, de József ennek ellenére is vásárolt könyveket, amelyek halála után apja bibliotékájába kerültek. Ádám nem mutatott különösebb bibliofil hajlamot (egyedül versírással foglalkozott), de egyetlen fiúgyermekként bizonyára megörökölte szülei könyveinek nagy részét, amelyeket aztán hasonló fiára hagyott.²⁵

Sándor fiai közül elsőként Teleki Lászlót (1710–1778) érdemes említeni, akiben a könyvek iránti érdeklődést nem annyira apai felmenői, mint inkább a felesége, Ráday Eszter és annak rokonsága alakította ki. Fiatal házasságában határozta el, hogy saját könyvtárat hoz létre, s mivel komoly, több tudományágat felölelő gyűjteményt tervezett, Huszti Andrásához, az *Ó és Ujj Dácia* hányatott sorsú szerzőjéhez fordult tanácsért. Huszti fennmaradt levelében tizenhét, majdnem kizárólag jogi munkát sorolt fel és ajánlott a figyelmébe, s azt ígérte Telekinek,

24 A két fiú tankönyveinek listájáról lásd GORDÁN Edina: Teleki Miklós (1704–1746) és Teleki László (1710–1778) könyvjegyzékei = *A reformáció öröksége*, szerk. Kolumbán Vilmos József, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2018, 520–543.

25 EGYED Emese, *Apák és fiúk a Széki gróf Teleki családban 1700–1841 = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, szerk. BIRÓ Annamária, BOKA László, Nagyvárad–Budapest, Partium Kiadó, 2014, 79–96, ott 81–82.

hogy „Más alkalmatossággal annyit írok, hogy egy kis Bibliotheca legyen belőle, külön-külön minden Scientiákra. Az aláhúzott könyveket feltétlenül vegye meg.” A további fejleményekről nem maradt forrás, így nem tudjuk, mivé fejlődött Teleki László könyvtára; arra azonban van adat, hogy Ráday Pálnéból, Ráday Gedeonból, Ráday Eszterből és a férjéből, Teleki Lászlóból egy családi-szellemi kör alakult ki, amelyhez Teleki László nagynénje, Árva Bethlen Kata, s az ő udvari papja, Bod Péter, majd a házaspár felcseperedő gyermekei is csatlakoztak, kölcsönösen támogatták egymást a könyvgyűjtésben, elsősorban pedig azon fáradoztak valamennyien, hogy Ráday Gedeon könyvtárát gazdagítsák. Különösen sok régi könyvet szerzett meg Erdélyben Bod a Ráday-gyűjtemény részére, ugyanakkor ő volt a könyvtár egyik első hasznélvezője is, mert Ráday készségesen kölcsönadta neki a munkájához szükséges könyveket.²⁶

Az egész generációban, sőt a 18–19. századi erdélyi kultúrában is kimagaslónak számít Teleki Sámuel (1739–1822), Teleki Sándor második házasságából született legifjabb fia, az európai hírnév marosvásárhelyi Teleki Téka alapítója, akinek könyvgyűjtő tevékenységét kitűnő monográfiájában Deé Nagy Anikó dolgozta fel.²⁷ Ő is gondos nevelésben részesült otthon, a tudományok és a könyvek szeretetét azonban főleg ifjúkorában sajátította el, amikor egy generációval későbbi, vele mégis azonos korú unokafivéréivel, Józseffel (1738–1796) és Ádámmal (1740–1792) többéves tanulmányutat tett Bázelen, Hollandiában és Franciaországban. A két rokon később szintén saját könyvtárat hozott létre, így érdeklődésük feltétlenül hatott Sámuelre, amint arról levelezésük tanúskodik; emellett szellemi látókörének kitágulása, a tudományos és tanulmányi lehetőségek bővülése önmagában is serkentő hatással bírt. Külön ki kell emelni egyik bázeli tanárát, Christoph Beck professzort, aki elsőként látta el Sámuel könyvgyűjtésre vonatkozó módszertani tanácsokkal. Részben tehát neki köszönhető, hogy a fiatal gróf első beszerzései már univerzális érdeklődésre és céltudatos vásárlásra utalnak: a külföldi út során vásárolt mintegy másfélezer kötet között a tanulmányokhoz szükséges tudományos művek mellett olyanok is akadtak, amelyek tárgya nem kapcsolódott közvetlenül az akadémiai tanulmányaihoz. Találunk köztük egyháztörténeti műveket, Erdély és Magyarország történetére vonatkozó munkákat, sőt még olyanokat is, amelyek miatt Sámuelnek problémája akadt a bécsi cenzúrával. További hozadéka volt a vásárlásoknak, hogy elkezdett kiépülni az a kapcsolati hálózat, amelynek segítségével Sámuel a későbbi évtizedek alatt Erdélyben tartózkodva is a megfelelő művek beszerzésével tudta gyarapítani kollektíváját.

26 F. CSANAK 1983, i. m., 188.

27 DEÉ NAGY 1997, i. m., 157–230.

Hazatérve a családi gazdaság ügyes-bajos dolgai és a közéleti pálya mellett elődeihez hasonlóan részt vett a tudományos élet szervezésében és a protestáns vallás, valamint az iskolaügy támogatásában, de mindezen elfoglaltságok mellett már a kezdetektől igyekezett folytatni a könyvgyűjtést, tájékozódni a vásárlási lehetőségekről, az aktuális árverésekről és a nemzetközi piacon megjelenő újdonságokról, amihez a külföldön tanuló erdélyi diákok közvetítését vette igénybe, egykori tanáraival konzultált, illetve közvetlenül a nyomdászokkal és könyvterjesztőkkel lépett kapcsolatba. Ágenst nem alkalmazott, személyesen irányította mintegy huszonöt országra kiterjedő hálózatát, amelyet 1787-es költözése után, amikor tartósan Bécsben telepedett le, tovább bővített. A közvetlen vásárláson kívül ajándékozás révén is számos könyv birtokába jutott. Könyvtárát lakhelyváltogatás esetén mindig magával vitte, és az olvasók szolgálatába állította olyan tudósok munkáját támogatva, mint Bod Péter, Benkő József vagy Cornides Dániel.

Sámuel 1797-től kezdve foglalkozott komolyan a gondolattal, hogy Marosvásárhelyen állandó épületet emeljen a könyvtárának. Ebben az évben kötött szerződést Türk Anton kőművespallérral, majd annak halála után, 1799-ben Schlaf Ignáccal, aki az építkezés tényleges megvalósítója lett. A kivitelezés 1799-ben indult el, innentől kezdve folyamatosan haladt, és bár a belső munkálatok meglehetősen elhúzódtak (sőt, a könyvtár bővülését követve gyakorlatilag állandóan zajlottak), 1802 nyarán már a könyvtárterem berendezésére került sor, amit az intézmény hivatalos megnyitása követett.

A negyvenezer kötetre rúgó bibliotékának nemcsak az elhelyezésére, hanem a rendszerezésére is odafigyelt a tulajdonos. A több évtizedes könyvgyűjtés alatt számos katalógus készült az állományról számos céllal, a századforduló körüli években pedig nyomtatott katalógusokat adtak ki róla. Az 1796-os első kötet²⁸ Sámuel kedvenceit, a görög-római klasszikusokat tartalmazta, az 1800-ban megjelenő második²⁹ a teológiai, jogi, filozófiai, nyelvészeti, régészeti, történelmi és

28 *Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék. Pars Prima. Auctores Classicos Graecos et Latinos ex optimis editionibus ordine chronologico dispositos eorumque Opera et Fragmenta coniunctim edita; Patres denique et Scriptores Ecclesiasticos Veteres complexa. Cum brevi vitarum descriptione, et notatione temporis, quo quisque circiter vixerit, adiectis passim Eruditorum iudiciis*, Bécs, Excud. Fr. Markid. Pulio. Typis per Sam. Falka Bikfalvenssem Transilvanum Sculpitis, in Typographi Baumeister, 1796.

29 *Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék. Pars Secunda. Classes Theologicam, Historico-Ecclesiasticam, Iuridico-Politicam, Philosophicam, Philologicam, Antiquariam, Historicam et Litterariam complexa. Praemittuntur Leges Bibliothecariae cum Supplementis et Emendationibus Partis Primae*, Bécs, Schmidt, 1800.

irodalomtörténeti munkákat, az 1811-es harmadik³⁰ a Magyarország és Erdély történelmével foglalkozó kiadványokat, illetve Sámuel feleségének, az 1797-ben elhunyt Bethlen Zsuzsannának saját gyűjteményét. A negyedikben, amelyik 1819-ben jelent meg,³¹ az előző három kiegészítései szerepeltek. Hasonló módon az ezután beszerzett könyvekről is készített egy listát, de ennek megjelentetésében 1822-ben bekövetkezett halála megakadályozta, így a jegyzék kéziratos formában maradt egészen 2002-ig, amikor Deé Nagy Anikó felfedezte a Kolozsvári Állami Levéltárban lappangó példányt, és az Országos Széchényi Könyvtár, valamint a Teleki-Bolyai Könyvtár gondozásában elkészült annak nyomtatott kiadása.³²

Ami a könyvtár tartalmát és értékét illeti, az a gyűjtéshez, a rendszerezéshez és az elhelyezéshez hasonlóan méltó módon tükrözi a bibliofil gróf műveltségét és elhivatottságát. (3. kép) A gyűjtemény a nyilvános könyvtár követelményeinek megfelelően elsősorban a klasszikus szépirodalom, valamint az egyes szaktudományok történetét és korabeli eredményeit tárgyaló műveket tartalmazza. Természetesen bőven kerültek a gyűjteménybe könyvészeti értékek és ritkaságok. Ez utóbbiak közé tartozik a Tékába került ötvenkét ősnymtatvány, amelyek nemcsak vallásos tárgyuak, hanem a születő világi tudományok is szerepelnek bennük. Hasonlóan értékesek a humanista tudósok, filológusok által szerkesztett, 16–17. századi editio princepsok, valamint a műkincseket, múzeumi gyűjteményeket ábrázoló metszetek. Magyar szempontból ugyanilyen illusztris darabok a hazai nyomdászat korai termékei, például Johannes Honterus vagy Heltai Gáspár kiadványai. Az állomány nagyobbik részét viszont – a könyvtáralapítás tulajdonképpeni céljának megfelelően – a korabeli tudományos munkák tették ki, bár ezek korszerűségét természetesen a beszerzési nehézségek figyelembe vételével kell értékelni. Néhány esetben pedig, amikor a hagyományos műveltség alapját jelentő munkákról volt szó, nem a minél frissebb kiadás számított. Sámuel – mint az első katalógus mutatja – különös előszeretettel vásárolt görög és latin klasszikusokat, valamint humanista műveket is, Janus Pannonius kiadását pedig ő maga rendezte sajtó alá.³³ Az ókori irodalom mellett nagy részt foglalt el a jog, a filozófia és a történelem,

30 *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék. Pars Tertia. Scriptores Rerum Hungaricarum et Transilvanicarum complexa, cum Catalogo Librorum Hungaric. conjugis desideratissimae Susannae Com. Bethlen de Iktár. Accedunt: Supplementa Catalogi Partis Primae et Secundae*, Bécs, Pichler, 1811.

31 *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék. Pars Quarta. Novas Accessiones ad tres priores partes complexa*, Bécs, Pichler, 1819.

32 *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék. pars quinta*, Budapest–Marosvásárhely, Országos Széchényi Könyvtár – Teleki-Bolyai Könyvtár, 2002.

33 DEÉ NAGY 1997, i. m., 143–156.

különösen a magyar és erdélyi történelem, részben szintén a gróf saját érdeklődése, részben a könyvtár univerzális jellege miatt. A tudományokon belül gazdag volt a felvilágosodás népszerű diszciplínáinak (matematika, asztronómia) az állománya, illetve a kibontakozóban lévő természettudományok irodalma is képviseltette magát. Figyelemre méltó az orvosi gyűjtemény, amely egyaránt tartalmaz régi klasszikusokat, a legfrissebb eredményekről beszámoló 18. századi műveket és disszertációkat. Külön kategóriát képeznek a tudományos periodikumok (jórészt akadémiák, tudós társaságok kiadványai), illetve egyéb sajtótermékek. Sajátos vonása a Tékanak, hogy alapítója megszerezte a francia és német felvilágosodás ideológiáját tükröző művek (Montesquieu, Rousseau) mellett a francia forradalom egykori emlékeinek (a francia alkotmány, a forradalmat propagáló és ellenző művek, a Code Civil, a Napóleonról szóló munkák) gazdag gyűjteményét is. A korszakban keletkezett hazai politikai irodalom és röpiratirodalom termékei és témái (a jakobinus mozgalom, a nemzeti nyelv és a tudós társaság kérdése stb.) sem hiányoztak a bibliotékából. A kéziratok, kódexek gyűjtésére kevesebb figyelmet fordított Teleki Sámuel, de azért ilyenek is kerültek a birtokába, például a Mátyás király könyvtárából származó Tacitus-kódex, amely 1935-ig a Téka egyetlen corvinája volt, amikor is a kurátor a saját hasznára külföldön értékesítette.³⁴ Összességében elmondható, hogy Teleki Sámuel könyvtáralapítása kimagasló eseménynek számít Magyarország és Erdély történetében, hiszen nemcsak a kortársai számára biztosított vele az addigiaknál jóval nagyobb művelődési és tudományos kutatási lehetőséget, hanem egy olyan gyűjteményt hozott létre, amely azóta is a nemzet kulturális örökségének nagyra becsült része.³⁵

Szorosan kapcsolódik Teleki Sámuel és a Teleki Téka történetéhez a következő generáció egyik tagjának, Teleki Domokosnak (1773–1798) a tevékenysége. Ő Sámuel elsőszülött fia volt, és bár tragikusan fiatal korban halt meg, néhány év alatt is jelentős tudományos munkásságot fejtett ki. 1793-as utazásának emlékét megörökítő, *Egynéhány hazai utazások leírása* című könyve lényegében az első magyar útleírásnak tekinthető.³⁶ Ennél lényegesebb mineralógiai munkássága, aminek köszönhetően 1798-ban ő lett a Jénában megalakult Ásványtani Társaság első elnöke. Számontevő ásványgyűjteményt hozott létre, amely halála után – tudományos kutatásairól beszámoló kézirataival együtt – apja könyvtárába került. Hasonló sors jutott osztályrészül a könyveinek is: a Téka mintegy száz kötetében

34 DEÉ NAGY 1997, i. m., 219.

35 *Uo.*, 207–224.

36 Teljes címe: *Egynéhány hazai utazások leírása Töt és Horváth országoknak rövid esmértetésével együtt*, Bécs, 1796. Modern kiadása: Budapest, Balassi, 1993.

található Teleki Domokos saját kezű beírása vagy a nevét fedő G. T. D. monogram. Természetesen elképzelhető, hogy olyan kötetek is voltak a tulajdonában, melyekbe nem írta be a nevét. Két fennmaradt jegyzék ugyancsak könyvgyűjteményéről tájékoztat. Az egyik 1787. október 16-án készült, Teleki Domokos maga sorolja itt fel az akkor tulajdonában lévő könyvek címét. Egy másik lajstrom 1794 októberében készült és 173 címet tartalmaz. A beírások és listák alapján rekonstruálható állomány azt tükrözi, hogy Teleki Domokos elsősorban a tanulmányai során használt könyveket gyűjtötte. Korabeli tankönyvek, klasszikus szerzők munkái, történelmi, földrajzi, vallásos tárgyú, filozófiai, természettudományos, elsősorban matematikai, fizikai művek, kortárs irodalom és néhány ásványtani munka képezte személyes könyvtára anyagát. A kollektívot valószínűleg ez utóbbi témában bővítette volna, ha korai halála nem akadályozza meg benne.³⁷

Teleki Sámuellel – mint feljebb említettük – majdnem egyidős volt külföldi peregrinus társa, a család kendilónai ágából³⁸ származó Teleki Ádám, a költő Ádám (1703–1769) fia, aki szintén folytatott irodalmi és könyvgyűjtő tevékenységet, emellett tehetséges közigazgatási szakemberként is számon tartják. E téren kifejtett munkásságát nagyra értékelte Habsburg József, Mária Terézia fia és társuralkodója, aki erdélyi látogatása (1773) után jelentősebb adminisztratív felelősséggel ruházta fel, a császári és királyi felség aranykulcsos hívévé és Kővár vidéke főkapitányává tette. Később, II. József uralkodásakor Teleki Ádámot királyi biztosnak nevezték ki a kolozsvári kerületbe, aztán Belső-Szolnok és Doboka vármegye főispánja, Kolozs, Torda és Közép-Szolnok vármegyék adminisztrátora lett.³⁹ A jelentős közéleti szerepekre emelt ember családi kötöttségei erősek voltak, ami főleg szeretteinek halálakor mutatkozott meg, a rájuk való emlékezésben. Apjának a kolozsvári Református Kollégium nyomdájában 1775-ben megjelent, *Halotti tanítások* című könyvvel, a gyászbeszédek gyűjteményével állított emléket,⁴⁰

37 DEÉ NAGY Anikó, *Ifjú gróf Teleki Domokos*, Erdélyi Múzeum 56 (1994), 1–2 sz., 25–50, ott 45–46.

38 A Kolozsvártól mintegy 30 kilométerre levő település, Kendilóna kastélybirtoka a 17. század végén került a Telekiek tulajdonába. Teleki Mihály, majd fia, Teleki Pál kezdte fejleszteni; utóbbi a külföldi tanulmányútjairól való hazatérése után Kendilónát tette meg az örökségeként kapott birtokrészek központjának, így leszármazottai alkotják a kendilónai ágat: egyetlen felnőtt kort megért fia, Ádám (1703–1769), majd az ő szintén Ádám nevű fia (1740–1792). Az utóbbi után három lánygyermek (Mária, Anna és Polixéna) maradt, akik apjuk halálakor felosztották egymás között annak hagyatékát, így az egyes harmadrészek a férjek családjában öröklődtek tovább. Lásd még EGYED 2018, i. m., 119.

39 EGYED 2014, i. m., 84–85.

40 *Halotti tanítások, melyek, néhai méltóságos R. sz. B. Gróf széki Teleki Ádám úrnak ... megfigyelt tetemeinek e föld színéről lett el-takarítások alkalmatosságával el-mondattattak, és a melyeket edes attya emlékezetére a maga tulajdon költségével ki-nyomtatott gróf széki Teleki Ádám úr, a császári és királyi felség arany Kóltos komornyikja, és N. Doboka vármegye fő ispánja*, Kolozsvár, Református Kollégium, 1775.

illetve feleségének, Wesselényi Máriának (1748–1786) a halálára írt gyászbeszédet.⁴¹ Más jellegű irodalmi munkásságot is folytatott, Corneille francia nyelvű drámájából készült verses *Cid*-fordítását⁴² a Református Kollégium nyomdájában meg is jelentette.

Teleki Ádám könyvgyűjtéséről leginkább a levelezése szolgálhat forrásul, bár kifejezetten ezzel foglalkozó szakirodalom még nem jelent meg. Két tanuló társának, Józsefnek és Sámuelnek a levelezését azonban intenzíven kutatták, és kiderül belőlük, hogy unokatestvérei Ádámot is bevonták a könyvekkel kapcsolatos tájékozódásukba, így alighanem bibliofil hajlamaikból is átragadt rá valamennyi,⁴³ bár – mint fentebb láttuk – az apja (Ádám) és nagyapja (Pál) szintén hangsúlyt fektettek a műveltségük ilyen módon történő növelésére, ha nem is váltak könyvtáralapítókká, mint Teleki Sámuel vagy a koronaőr Teleki József. Teleki Ádám tehát a felmenőitől is örökölhette mind bibliofil hajlamokat, mind konkrét könyveket, annál is inkább, mert ő volt az egyetlen, felnőtt kort megért fiúgyermek a családban, ahogyan az apja is, a családi ingó és ingatlan vagyon nagyobbik része így rá maradt örökölni.

A tulajdonában lévő könyvállományról az egyetlen forrást néhány sornyi kéziratos bejegyzés jelenti: „Ex Bibliotheca Excellentissimi quondam Domini Comitissae Adami Teleki de Szék primis mensis 7bris diebus in anno 1793 in tres partes divisa cessit in partem III. Dominae Comitissae Mariae Teleki de Szék.” A szöveg annak emlékét őrzi, hogy Ádám 1792-ben bekövetkezett halála után három gyermeke, Mária, Polixéna és Anna egyenlő arányban felosztották egymás között a könyvtárát. További információkkal csak a Máriának jutott részre vonatkozóan rendelkezünk, ő ugyanis apja peregrinustársának, a koronaőr Józsefnek a fiához, a septemvir Teleki Lászlóhoz ment feleségül 1788-ban, így örökségként kapott könyvei részévé váltak László pesti könyvtárának, aztán pedig fiuk, Teleki József

41 *Emlékeztető oszlop, melyet néhai igen kedves és ritka virtusokkal fénylett kedves élete párjának, l. baronissá hadadi Vesselényi Máriának áldott emlékezetére meg-keseredett szível emelt r. sz. bírodalom-béli gróf széki Teleki Ádám ... nems B. Szolnok vármegye munkálkodó fő-ispánja Kolos, Torda, és közép Szolnok vármegyéknek administratora*, Kolozsvár, Református Kollégium, 1786.

42 *Cid : Szomorú játék, melyet hajdon Korneille Péter frantzia nyelven készített, mostan pedig magyar versekbe foglalt Teleki Ádám*, Kolozsvár, Református Kollégium, 1773.

43 Bod Péter például hármójuknak ajánlotta 1766-ban megjelent híres irodalomtörténeti művét, a *Magyar Athén*-t. Ennél konkrétabb bizonyíték Teleki Sámuel 1760-ban, a Hollandiában tartózkodó Teleki Ádámmal írt levele, amelyben arról érdeklődik Bázélból, hogy rokona milyennek találja az ottani könyvkiadást. Lásd *Teleki Sámuel és a Teleki-Téka*, szerk. DEÉ NAGY Anikó, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976, 61; lásd még ÜÖ., 1997, i. m., 163.

felajánlotta őket az Akadémiai Könyvtárnak.⁴⁴ (4. kép) A kötetek az azóta eltelt időben szétszóródtak az állományon belül, de a fenti bejegyzés egyértelműen azonosíthatóvá teszi őket; a másik kétharmadról egyelőre semmilyen forrás nem ismert.

Az Akadémiai Könyvtárban 212 olyan kötet található, amelyekben szerepel a fenti szöveg, de ez a szám nem feltétlenül jelenti a Teleki Máriának jutott teljes örökséget, mivel az idők során sok Teleki-könyv kikerült az Akadémiáról. A másik ok, amiért a rendelkezésre álló anyagrészből csak nagy óvatossággal lehet bármiféle következtetést levonni Teleki Ádám könyvtárának egészét illetően, az az, hogy nem lehet tudni, milyen szempontok alapján osztották fel az állományt a nővérek. Ha feltesszük, hogy az eseményekbe a bibliofil rokonoknak, Józsefnek, Lászlónak és esetleg Sámuelnek is volt beleszólása, akkor nem mechanikus számszerűséggel történt az osztozás, hanem figyelembe vették a könyvek értékét. László esetén valószínűsíthető, hogy próbált ilyen szempontokat érvényesíteni, mivel Ádám vejeként közvetlenül is érdekelt volt a dologban, továbbá néhány évvel később, a saját könyvörökségének az átvétele során nagy gondossággal járt el, amikor apja könyvtárának az értékesebbik részét szerezte meg, egyéb módon kárpótolva a fivérét.⁴⁵ Feltehetőleg az apósa halála után is próbálta volna megszerezni a különösen régi, értékes vagy ritka példányokat, de ilyenek nem akadnak az állományrészben. Így azt nem lehet kimondani, hogy Mária általunk ismert 212 könyve alapján Ádám teljes gyűjteménye biztosan háromszor ennyi kötetből, vagyis 6-700 darabból állt volna, de a jellegüket illetően feltételezhető, hogy a könyvek értéke az általunk nem ismert részekben is hasonló lehetett.

A művek kronológiai és tartalmi megoszlása elég nagy változatosságot mutat, feltételezhetően nem ezen kritériumok alapján válogatta ki Mária a neki kellő darabokat. A művek körülbelül egyharmada 17. századi, csak öt darab 16. századi, ősnymtatvány pedig nincs az állományban. A 18. századi kiadványok közül a gyűjtemény több mint egyharmadát teszik ki a század első felében napvilágot látott darabok. Az újabb művek tehát, amelyek beszerzése minden valószínűség szerint magához Ádámhoz köthető, csak a könyvek negyedét jelentik. Természetesen nem kizárt, hogy régebben megjelent munkákat is vásárolt, de az arányok alakulásában leginkább az ősei könyvgyűjtő tevékenysége játszhatott közre, amint azt néhány esetben a poszszessorbejegyzés is tanúsítja: vannak olyan könyvek, amelyek eredetileg Ádám nagyszüleinek, Teleki Pálnak (1677–1731) és Vay Katának (1684–1768) a tulajdonát képezték. (5. kép) Ezeknek a korábbi műveknek a téma

44 MTAKK Ms 6226/18, *A római szent birodalmi széki gróf Teleki nemzetség leszármazási táblázata*. Készítette TELEKI Mihály (1908–1988). Marosvásárhely, 1979. Kézirat.

45 F. CSANAK 1983, i. m., 211.

szerinti megoszlása is ahhoz hasonló, ami Teleki Mihály és a fiai könyvlistáin szerepel: a vallásos irodalom dominál (negyven mű), továbbá jelentős részt tesznek ki a történelmi, politikai és jogi kérdésekkel foglalkozó munkák, amelyekre egy közéleti szerepre törekvő arisztokratának szüksége lehetett (a három téma együtt több mint ötven művet ölel fel).

A történelmi kiadványok mindazonáltal személyes érdeklődést is tükröznek: négy könyv kifejezetten régészeti témájú, illetve Ádám beszerezte Charles Rollin római történelmet feldolgozó (inkább népszerűsítő jellegű, mint szigorúan vett szakmai értékkel bíró) sorozatának tizenhat kötetét.⁴⁶ Több életírás is található a gyűjteményben, de köztük csak egy temetési beszéd van,⁴⁷ a többi kalandos, érdekes életutakat ismertető munka. Egyéb tudományok legfeljebb egy-két darabbal képviseltetik magukat, ami alighanem annak köszönhető, hogy a család kendilónai ága nem ilyen irányba orientálódott: a költő apa és a műfordító fiú inkább az irodalom, mint a tudomány felé fordította a figyelmét. Erről tanúskodik a francia és német irodalom magas aránya: együttesen csaknem ötven kötet, köztük egy fordítás, Fénelon korabeli „bestsellerének”, a *Les Aventures de Télémaque* című kalandregénynek Haller László általi magyarázata.⁴⁸

Természetesen az sem állítható teljes bizonyossággal, hogy a Máriának jutott egyharmad rész tartalmilag a teljes kendilónai könyvtárra nézve reprezentatív lett volna, de a családtagok életéről és jelleméről rendelkezésre álló adatok alapján valószínűleg ilyen jellegű lehetett a gyűjtemény. Hithű reformátusokként fontos volt számukra a vallásos irodalom, a közéletben forgolódó főnemeseikként pedig a politikai, jogi és történelmi ismereteket nem nélkülözhatték. A többi könyvük azt mutatja, hogy a két Teleki Ádám érdeklődése merőben különbözött a szaktudományokkal foglalkozó koronaőr Teleki József vagy az univerzális gyűjtemény kiépítésére törekvő Teleki László és Teleki Sámuel igényeitől. A francia és német szépirodalom, az ismeretterjesztő történelmi munkák, az anekdotaszerű vagy kalandregénynek is beillő életírások inkább irodalmi hajlamaikat szolgálták, továbbá könnyed kikapcsolódást, tartalmas szórakozást kínáltak.

A következő Teleki-generáció korszaka már az akadémiai könyvtáralapítás idejére esik. Ezekből az évekből még egy fontos könyvadományozásról érdemes

46 Charles ROLLIN, *Histoire Romaine*, Párizs, Estienne, Desaint-Saillant, 1753–1771.

47 *Utolsó tisztesség-tételnek emlékeztető s egyszersmind tanító tüzimere, a néhai méltóságos és nagyságos úrnak, gróf Losontzi Banffy György urnak*, Kolozsvár, Szathmári, 1735.

48 *Telemakus bujdosásának történetei: Mellyeket francia nyelven irt Fenelon Saligniak Ferencz ... magyarrá ford. hallerkői Haller László*, Kassa, Akad. betűkkel, 1755.

megemlékezni, amely a család erdélyi érdekeltségeit érintette, de az akadémiai könyvtárat kialakító Telekieknek is közük volt hozzá. Teleki Domokos (1810–1876), a septemvir Teleki László (1764–1821) unokaöccse 1860. április 1-jén kelt, a frissen alapított sepsiszentgyörgyi kollégium iskolai előjáróságához címzett levelében a következőket írta: „Ezennel azt is kívánom a Tiszt. Egyház Közönséggel tudatni, miszerint több ezerre menő könyvtáramnak azon példányait, melyek az Erdélyi Múzeum Könyvtárában híjanoznának, az írt Intézetnek ígértem. Könyvtáram többi részét ezennel egész készséggel ajánlom fel a Sepsi-Szent-Györgyi tanoda Könyvtára számára.”⁴⁹

A könyvtár, melyet gróf Teleki Domokos felajánlott, a család egyik legrégebbi birtokán, a gerneszezi kastélyban (6. kép) volt elhelyezve, amit Apafi Mihály 1675 során adományozott Teleki Mihály kancellárnak. Az idők során a vár állaga jelentősen leromlott, a 19. század közepén jellemző állapotát három nemzedéken át húzódó újjáépítési munkálatoknak köszönhetette. Elsőként Sándor fia, Teleki László (1710–1778) határozta el a régi omladozó vár teljes felújítását, azután fia, a koronaőr Teleki József (1738–1796) irányította az építkezést, majd az ő halála után özvegyére, Róth Johannára és fiaira hárult a feladat. Közülük László (1764–1821) a 19. század elején végleg áttelepült Magyarországra, így a kisebbik fiúra, Józsefre (1777–1817), az adománytevő Domokos (1810–1876) apjára maradt a kastély és a munkálatok befejezése.⁵⁰

A gerneszezi könyvgyűjtemény kialakításában – a possesszorbejegyzések alapján – valamennyi fent említett családtag részt vett. A bibliotéka a fennmaradt katalógus szerint mintegy 5500 kötet könyvet és 230 kötet bekötött folyóiratot tartalmazott. A *Catalogus Librorum in Ill. Bibliotheca Gerneszezensi Contentorum 1854* nyolc szak szerint csoportosítja a gyűjteményt: Biblioteca Auctorum veterum Graecorum et Latinorum – 414 kötet; Bibliotheca Theologica – 826 kötet; Bibliotheca Juridico Politica – 579 kötet; Bibliotheca Philosophica – 580 kötet; Bibliotheca Philologica – 956 kötet; Bibliotheca Antiquaria – 73 kötet; Bibliotheca Historica – 1136 kötet; Scriptores Rerum Hungaricarum et Transilvanicarum – 802 kötet. A könyvtárteremben szakok szerint állhattak a könyvek a polcokon, mert a kötetek gerincére ráragasztották a számot, amely

49 CSIKÓS Júlia, *Adalékok Ráday Eszter könyvtárának rekonstrukciójához = A Székely Nemzeti Múzeum Acta Siculica 2012–2013 Évkönyve*, főszerk. KINDA István, Sepsiszentgyörgy, 2013, 443–474, ott 443.

50 A kastély történetéről, tulajdonosairól lásd BÍRÓ József, *Erdélyi kastélyok*, Budapest, Új Idők Irodalmi Intézet (Singer és Wolfner), 1943, 68–71; KERESZTES Gyula, *Maros megyei kastélyok és udvarházak*, Marosvásárhely, Impress Kiadó, 1995, 20; <http://www.gerneszeg.com/page5/page5.html> (2019-08-01)

a katalógusban szerepel, helyrajzi számként, de azt, hogy hányas szakhoz tartozik, csak később (más kézírással) írták be ceruzával a kötetek első előzéklapjára. A gerincen szereplő szám ugyanattól a kéztől származik, mint a katalógus. Gróf Teleki Domokos titkára 1848–1853 között Gyulai Pál volt, a katalóguson az 1854-es évszám áll, ez az a katalógus tehát, mely Gyulai Pál rendszerezésének az eredménye, de vannak benne pótlások más kézírással is. Arról, hogy milyen jelentősége volt a gerneszezi kastélyi könyvtárnak a 19. század első harmadában, szemléletesen tanúskodik Bolyai Farkas autográf ajánlása *Tentamen* című művében, ahol munkáját nem személynek, hanem a Gerneszezi Bibliothecának ajánlja. A gyűjtemény felajánlást követő sorsára vonatkozóan, a sepsiszentgyörgyi kollégium nagykönyvtárának számítógépes feldolgozása alapján megállapítható, hogy a gerneszezi katalógusban szereplő könyvek (a hagyaték ténylegesen 1876-ban került az iskola tulajdonába) mintegy hetvenöt százalékát vitték Sepsiszentgyörgyre, a többit már előzetesen kiválogatták az Erdélyi Múzeum Könyvtára számára.⁵¹

Teleki Domokos nemcsak az erdélyi oktatásüggyel foglalkozott, hanem részt vett a magyarországi politikai és tudományos életben is. Különböző minőségben 1829-től látogatta a pozsonyi országgyűléseket, az unokafivérének elnöksége alatt működő Akadémia pedig 1836-ban levelező tagjának választotta, majd 1855. április 19-én az igazgatótanács tagja, 1861. december 20-án pedig tiszteleti tag lett.⁵² Az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában fennmaradt egy tizenkét könyvet tartalmazó lista, amelyeket ő ajánlott fel az intézmény számára.⁵³ Az adományozástól beszámoló gyűlési jegyzőkönyv⁵⁴ „ősnymat”-ként, illetve magyar ritkaságként nevezi meg őket; témájukat illetően a vallási és a történeti irodalomhoz voltak sorolhatók, de Teleki Domokos inkább régiségük, mintsem tartalmuk miatt adományozta őket az Akadémiának. Az ősnymatvány fogalmának korabeli ingadozását jól mutatja, hogy (egy 1824-es disszertációt leszámítva) a listán szereplő csaknem valamennyi könyv a 17. század első évtizedeiből vagy a 16. századból származik. Csupán egy igazi ősnymatvány van köztük, mégpedig egy két művet egybefogó kolligátum, amelynek első darabja ‘Alī ibn al-‘Abbās Majūsī orvos-tudományi műve, amelyet Stephanus Antiochenus fordított latinra, a második pedig Ardoino Sante mérgekről szóló munkája; mindkettő Bernardinus Rizus (Bernardino Rizzo) gondozásában jelent meg Velencében 1492-ben.

51 CSIKÓS 2013, i. m., 443.

52 Életéről és az általa betöltött hivatalokról lásd DEÁK Farkas, *Gróf Teleki Domokos emlékezete*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1881.

53 MTAKK Tört. 2r 83a

54 MTAKK *Kisgyűlési jegyzőkönyvek*, 1853. április 25.

Domokossal egyidőben az elnök József testvére, Ádám (1789–1851) is adományban részesítette a könyvtárt.⁵⁵ Ő nem foglalkozott tudománnyal, ehelyett katonai pályára lépett: sokáig a Csehországban állomásozó Nádor huszárezredben szolgált, majd az 1848-as események hatására hazatért, és néhány hétig a drávai sereg parancsnokságát látta el. A Jellasics támadása idején kialakult kényes politikai helyzetet viszont nem látta át, illetve nem tudott dönteni a királynak és a kormánynak tett hűségesküje között, így előbb a tisztségéről mondott le, majd magával a katonai szolgálattal is felhagyott. Cselekedeteivel gyakorlatilag mindkét oldal bizalmát eljátszotta, a magyarok árulónak tartották, a bécsi udvar pedig minden rangjától és kitüntetésétől megfosztotta, így civilként, birtokaira visszavonulva halt meg néhány évvel később.⁵⁶ Testvéreivel – noha politikai kérdésekben nem teljesen értettek egyet – egész életében jó viszonyt ápolt, ennek köszönhetően az Akadémiával kapcsolatos eseményekről is első kézből rendelkezett információkkal. Jóváhagyta fivére 1826-os felajánlását, de a dolgok alakulását, az intézmény és a könyvtár fejlődését látva valószínűleg személyesen is hozzá akart járulni a gyarapodáshoz, végrendeletében ezért az intézménynek ajándékozta a birtokában lévő hadtudományi könyveket, amelyek átvételére 1853 áprilisában, Domokos adományával együtt került sor. A gyűlési jegyzőkönyv szerint százhatvan munkáról volt szó, a fennmaradt listán⁵⁷ azonban csak 57 mű szerepel 148 kötetben. Valószínűleg nem vesztek el példányok, csak Teleki József tévedett valamennyit az adományozás bejelentésekor tett becsléssel. A tartalmat illetően viszont pontos volt a megjelölés, mindegyik könyv katonai kérdésekkel foglalkozik, a taktikai módszerektől a szolgálati szabályzatokon át a lovagok gondozásáig mindenféle témában. Kurrens szakirodalomról volt szó, majdnem az összes mű a 19. században íródott; Teleki Ádám tehát a maga hivatásában éppúgy igyekezett beszerezni a frissen megjelent könyveket, mint ahogyan a nagyapja és az apja is tették az őket érdeklő tudományokban.

A Teleki család könyvgyűjtő férfitagjai mellett legalább ilyen fontosak voltak az asszonyok is, akik nemcsak férjük munkáját támogatták és gyermekeik tanulmányainak megszervezésében vállaltak szerepet, hanem gyakran maguk is bibliofil hajlamokról tettek tanúbizonyságot. Mindjárt a kancellár felesége, Veér Judit

55 MTAKK *Kisgyűlési jegyzőkönyvek*, 1853. április 25.

56 Teleki Ádám 1848-as szerepvállalásáról lásd BONA Gábor, *Egy császári-királyi tábornok a magyar forradalomban: gróf Teleki Ádám = Teleki és kora*, szerk. PRAZNOVSZKY Mihály, ROZSNYÓI Ágnes, Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987 (Discussiones Neogradienses, 3) 55–60.

57 MTAKK Tört. 2r 83a

(1641–1707) példaként szolgál erre a jelenségre: amellet, hogy férje távollétében gondosan igazgatta a családi birtokokat, és kiterjedt levelezést folytatott a fiai és lányai neveléséről, tanulmányairól, kapcsolatot tartott fenn a nagyenyedi professzorokkal, és igyekezett a politikai életben is tájékozódni. Latinul nem tudott, de magyarul szívesen olvasott, bár nem kell feltételeznünk, hogy kivételes műveltségű lett volna; a korabeli asszonyokhoz hasonlóan könyvekből szerezhető műveltsége a háztartásra, gyógyításra, és természetesen a vallásra terjedhetett ki. Közlebbi információkat árul el róla egy 1676-ból származó, tizenhét tételből álló könyvlista, amely az ő személyes olvasmányait (tehát nem valamely férfitörökönának a könyveit) tartalmazta. Ezen bibliák, kegyességi irodalom, a napi vallásgyakorlat könyvei (katekézis, imádságos könyv) és egy kertészeti leírás szerepel, valamint históriás ének szórakoztatásul.⁵⁸

Nemcsak olvasónak, hanem írónak is tekinthető Mihály harmadik fiának, Pálnak a felesége, Vajai Vay Kata (1684–1768). Egy asszony számára szokatlan elfoglaltság volt ez akkoriban, de életének alakulása egyébként is megkövetelte a határozottágot és az önállóságot: bár fiatalon férjhez ment és viszonylag hosszú ideig élt együtt Pállal, annak 1712 körül bekövetkezett halála után így is több évtizedes özvegyi sorsnak nézett elébe. Rá hárult a családi gazdaság irányításának, a gyermekek nevelésének gondja, amihez kiemelkedő vallásos buzgóság és (a temetések elhangzott beszédek tanúsága szerint) a szűkölködők és elesettek iránti segítőkészség társult. Vay Kata mindezen feladatokat nagy szorgalommal és eréllyel látta el. Kiterjedt levelezés maradt fenn utána, amelyben a legkülönbözőbb ügyekről tárgyalt ismerőseivel, megbízottaival és családtagjaival. Különösen a fiához, Ádámmal címzett írásai érdekesek, amelyek aktuális eseményekhez kapcsolódó, gyakorlati jellegű tanácsokat tartalmaznak ugyan, de mégis kirajzolódik belőlük egy egységes és következetes nevelési koncepció. Az általa legfontosabbnak tartott és gyermekeiben kialakítani kívánt tulajdonságok a következők voltak: vallásosság, családi egyetértés és gondosság, emberszeretet és megbecsülés, megbocsátás, önmérséklet, igazságosság, megfontolás, a jóakaró szóra való hallgatás, okosság, felelősségérzet és a szegénység felkarolása.⁵⁹ A levelek mellett gondolatait egy külön kis műben, a néhány oldalas *Intelmek*ben foglalta össze, amely ma lappang, de

58 Veér Judit műveltségére és könyvtárára vonatkozóan lásd MONOK István, *A női könyvtulajdonos, női olvasó a 16–17. században = A zsolnártól a rózsaszín regényig: Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerk. PAPP Júlia, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014, 78–93, ott 88; FONT 1989, i. m., 416–418; HOMONNAI Betti, *Veér Judit életrajza*, Budapest, 1914.

59 BIRÓ Vencel, Vay Kata, Teleki Pálné, mint nevelő = Erdélyi Múzeum 10 (1939), 44. kötet, 3. füzet, 330–342, ott 340.

a két világháború között még olvasható volt, így bizonyítja, hogy Vay Kata a magyarországi irodalom- és neveléstörténet első női szerzői között tartható számon.⁶⁰

Emellett saját könyvtárral is rendelkezett, bár arról csak kevés információ áll rendelkezésre: a tudatos könyvgyűjtés egyetlen fennmaradt bizonyítékának a „Vay Kata” possesszorbejegyzés tekinthető, amely a Teleki Ádám hagyatékát képező kiadványok egy részében szerepel. Jelenleg csupán tizenkét könyv ismert, amely bizonyíthatóan Vay Kata tulajdonát képezte, így ezekből messzemenő következtetéseket nem lehet levonni, sem a gyűjtemény méretére, sem tartalmára vonatkozóan.⁶¹ Mindazonáltal figyelemre méltó, hogy valamennyi mű magyar nyelvű kegyességi munka: neves protestáns lelkészek (Bornemissza Péter, Tofeus Mihály) prédikációi, illetve külföldi szerzők magyarra fordított ájtatossági írásai. Vay Kata hitbuzgalmának, illetve a korszak művelődési viszonyainak ismeretében aligha véletlen ez az eredmény, az olvasmányainak többségét valószínűleg ilyen és ehhez hasonló könyvek tették ki. Tehát feltételezhetően egy Veér Juditéhoz hasonló „asszonykönyvtár” tulajdonosa lehetett, amelyben a vallásos témájú munkák domináltak, esetleg néhány gazdálkodással és gyógyítással foglalkozó mű, vagy a szórakoztatást célzó írás színesíthette még az állományt.

Még ismertebb alakja a magyarországi kultúrtörténetnek Teleki (I.) József (1675–1732) felesége, a már említett, hányattatott sorsú Árva Bethlen Kata (1700–1759).⁶² József már a második férje volt, így az ő halálakor az asszony harminckét évesen már kétszeres özvegy lett; és míg az első házasságából született gyermekeiért hosszú küzdelmet folytatott katolikus rokonságukkal, a másodikból születetteket hamar el kellett temetnie. Ebbe a már-már elviselhetetlen veszteségsorozatba bárki más belerokkant volna, Bethlen Kata azonban – hitbuzgalma mellett – a másokért végzett aktív tevékenységgel dolgozta fel személyes tragédiáit: iskolák támogatásával, iparfejlesztéssel s végül, de talán elsősorban állandó gyógyító

60 Vay Kata tevékenységéről lásd Bíró fent idézett tanulmányát, illetve EGYED Emese, *Asszonyok hálójában: id. Teleki Ádám írósága = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások 3*, szerk. BÍRÓ Annamária, BOKA László, Budapest–Nagyvárad, Reciti – Partium Kiadó, 2018, 117–132, ott 119–121.

61 A könyvek az MTAK állományában találhatók, a következő jelzeteken: RM I. 8r 123, 281, 293, 294, 299, 303, 4r 35, 79, 83, 93, 99, 278.

62 Bethlen Kata életéről, tevékenységéről és könyvtáráról részletes leírást ad a leírtak alapjául is szolgáló tanulmány: SZABÓ Ágnes, *Bethlen Kata és könyvtára = Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, szerk. SIMON Melinda, SZABÓ Ágnes, MONOK István, Szeged, Scriptum Kft., 1997 (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai, II), VII–XX. Bethlen Kata műveit, leveleit és könyveinek listáját összegyűjtve kiadta SZÁDECZKY KARDOSS Lajos, *Széki gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése 1700–1759 III*, Budapest, Grill Udvari Könyvesboltja, 1922.

munkával, amelynek műhelytitkaiba olyan jeles orvosok avatták be, mint Köleséri Sámuel, Simoni Márton és Borosnyai Márton; de ezzel sem elégedett meg, állandóan konzultált praktizáló orvosokkal, Buzinkai Györggyel, Baligha Sámuellel, s különösen Johann Gottlieb Schuller szebeni tudóssal, akinek becses könyvtára és természetrajzi gyűjteménye messze földön híres volt. Olyannyira buzgó volt e téren az úrasszony, hogy a két világháború közti Erdély jeles orvostörténésze, dr. Pataky Jenő *Árva Bethlen Kata, az első magyar orvosnő* címmel publikált róla dolgozatot.⁶³ Az eddig felsorolt, már önmagukban nagyon változatos tevékenységek nyilvánvalóan csodálatra késztetik az utókort. Árva Bethlen Kata azonban ennél sokkal többet tett. Egy teljes írói életművel járult hozzá nemcsak a magyar kegyességi, de a magyar szépirodalom, különösen a regény fejlődéséhez is. Leghamarabb közvetlenül halála előtt befejezett munkája, a *Védelmező erős pajzs* című imádságoskönyv jelent meg.⁶⁴ Fő műve, az *Életének maga által való leírása* udvari papja, Bod Péter szöveggondozói munkájának köszönhetően vált közkinccsé nem sokkal azután, hogy az úrasszony elhalálozott.⁶⁵

Hasonlóan nagy jelentőségű volt Bethlen Kata könyvgyűjtő tevékenysége: az általa létrehozott, Magyar Bibliothékának nevezett kollekcióba két évszázad több mint ötszáz kézíratos és nyomtatott hungarikumát gyűjtötte össze. A könyvtár túlnyomó része a protestáns napi vallásgyakorlatot, az elmélyült meditációt szolgálta. Határozottan elkülönül az a csoport, amely a pietista kegyességi teológia műveiből, azok forrásmunkáiból áll. A lélek és a test ápolásának érdekében jónéhány orvosi könyv is volt Bethlen Kata birtokában. A 17. század híres erdélyi orvosa, Pápai Páriz Ferenc elméleti és gyakorlati munkái mellett számos magyar és külföldi orvos (például Csanaki Máté, Laskai János, Johann Weber) neve szerepel a könyvjegyzékeken. A növénytan művek is elsősorban az egyes fűveknek, virágoknak, gyümölcsöknek a gyógyításban való hasznosíthatósága miatt érdekelték.

A gyűjteménynek külön jelentőséget ad, hogy több olyan régi nyomtatvány is volt benne, amelyről ma már csak a könyvtárat leíró két katalógus nyomán tudunk. Az állomány sorsa ugyanis tragikusan alakult: a tulajdonos életében az olthévízi, illetve a fogarasi várban volt elhelyezve, majd végrendeletében – férjéhez hasonlóan – a nagyenyedi kollégium számára ajánlotta fel, ahol 1849-ben elpuszt-

63 *Páosztörtész* 12 (1926), 20. sz., 465–467.

64 *Védelmező erős pais mellyel a' Kisérteteknek tüzes Nyilai ellen, e' Világi Életben szüntelen fen forgó nehéz Hartzok között nem tsak általmazhatja magát hanem azokat diadalmason meg-is győzheti és a' Győzedelmeknek Seregekbe ditsekedve bé-álhat a' keresztyen ember*, Nagyszében, 1759.

65 *Gróf bethleni Bethlen Kata életének maga által való rövid leírása*, s. l., s. n., s. a. a feltételezések szerint Kolozsváron jelent meg 1759-ben, Páldi István nyomdájában.

tult. Az állomány így ma a Bod Péter által 1747-ben és 1752-ben írt katalógusok alapján rekonstruálható. Az elsőnek a címe *Árva B(ethleni) Bethlen Kata Széki Teleki József úr özvegye könyveinek laistroma*. Ennek eredetijét a székelyudvarhelyi Református Kollégium őrzi. A katalógus negyedréte, félbörkötésű. Két részből áll: 1. szerzői betűrendes jegyzék, 2. „afféle tárgyi katalógus”. Nem teljes a cím a leírásban, és a könyvek szerzőire, a nyomtatás helyére és idejére vonatkozó adatai is sokszor hagynak kifogásolni valót a hitelesség tekintetében. Mindamellet nagyon szép kiviteli kézirat, látszik, hogy nemcsak a könyvek leírása volt a cél, hanem az olvashatóság és a használhatóság is. Bod Péter e katalógust bővítette a könyvek beszerzésével párhuzamosan, hiszen több 1747 után nyomtatott mű leírása is szerepel benne. Az 1752-es katalógust a marosvásárhelyi Református Kollégium Könyvtára őrzi, Bod Halmágyi István kérésére állította össze: *Magyar bibliotéka, Avagy Mindenféle, kiváltképpen pedig Teológiára tartozó Magyar Könyveknek Listájok: melyeket maga számára gyűjtögetett a Méltóságos Gróf Asszony Bethleni Bethlen Kata asszony*. Az 1747-es katalógushoz képest kevésbé szép kézírással megírt az eredeti kézirat, viszont látszik, hogy sokkal összefogottabb gondolatmenet után van leírva: bővebbek a címleírások, kevesebb az utólagos bejegyzés.

Bethlen Kata bibliofilijával kapcsolatban nemcsak saját műveit és könyvtárát kell megemlíteni, hanem azt is, hogy aktívan támogatta az erdélyi könyvforgalmat: számos könyvet ajándékozott magánszemélyeknek és iskoláknak, anyagilag patronálta egyes művek megszületését, sőt még a papírgyártás is foglalkoztatta: Teleki József a kercesorai üzemet feleségének unszolására létesítette. Így akart Bethlen Kata olcsóbb papírt biztosítani a segítségével megjelent művek kiadásához. A malom építése 1730-ban kezdődött el, de nem fejeződött be. Férje halála után, 1737-ben egy megállapodásban kénytelen volt elállni tervétől.

Bethlen Kata szoros kapcsolatot ápolt második férjének rokonságával, akikkel protestáns hitbuzgalmán kívül a művelődés és a könyvek iránti szeretetben is osztozott. Közel állt hozzá Teleki László felesége, Ráday Eszter (1716–1764) is, akit a saját és a férje családja részéről egyaránt komoly bibliofil hatások értek, hiszen a Rádayak maguk is híres könyvgyűjtő család voltak; nem véletlen tehát, hogy egy újabb jelentős 18. századi asszonykönyvtár létrehozása Eszter nevéhez fűződik.⁶⁶ Emellett az irodalompartolásban és a könyvkiadás patronálásában is kitűnt; mecénásai között tartották őt számon például Bod Péter és Málnási László. Utóbbi állította össze Ráday Eszter könyveinek katalógusát, elismerően nyilatkoz-

66 A könyvgyűjteményt bemutatja és elemzi CSIKÓS Júlia tanulmánya.

va a gyűjtemény értékéről: „Midőn sok Tudós Theológusoknak, Magyar Nyelvre fordítatott, vagy Magyarul-is írott Könyveiket, nagy árron-is és buzgó szorgalmatoskodásai-által egybe-gyűjtögette (no hiszem, a kinek tetszik, meg-tekintheti e Háznál ma is az ő Magyar Thecáját, mellynek a két M. Hazákban, a nálamnál többet látott hallott emberek-is megvallyák, hogy vagy alig, vagy nits-is párja).”

A katalógus 1757-ben készült Gernyeszegen; 245 tétel szerepel rajta, amely valójában 232 cím, de abban a korban így is jelentős könyvtárnak számított. Témájukat tekintve nincs a könyvekben rendkívüli: Ráday Eszter Bethlen Katához és Veér Judithhoz hasonlóan főleg vallásos irodalmat gyűjtött és olvasott, amellet gazdaszonyi munkáját segítő (állattenyésztéssel, növénytermesztéssel, kézimunkával foglalkozó) könyveket, illetve orvosi munkákat, melyek családja és teljes háznépe kezelésére, gyógyítására nyújtottak segítséget. A könyvek természetesen magyar nyelvűek, az idegen nyelvű művek olvasása ekkor még nem volt jellemző az arisztokrata asszonyokra sem.

Ráday Eszter könyveinek szerencsésebb sors jutott osztályrészül, mint Bethlen Kata bibliotékájának, mivel a gyűjtemény nem semmisült meg, hanem a Telekiek gernyeszei könyvtárába került, onnan pedig Eszter dedunokája, Domokos adományozó gesztusa révén a sepsiszentgyörgyi kollégiumba, illetve az Erdélyi Múzeumba. Ezen intézmények könyvállományából a Málnási-féle lista alapján 110 példányról bizonyítható be, hogy eredetileg a Rádayak tulajdonába tartoztak, közülük 37 Ráday Pálé (Eszter apjái), egy Ráday Gedeoné (Eszter bátyjái), négy pedig Kajali Klárái (Eszter anyjái) volt; ezek a kötetek szintén az ő közvetítésével kerültek a mai helyükre. Ez a néhány adalék rávilágít arra, hogy gr. Teleki Lászlóné Ráday Eszter, saját és férje családjának hagyományait követve, a kor neves könyvgyűjtő és könyvkiadást patronáló asszonyai között foglalt helyet. Ugyanakkor könyvei mintegy felének a mai lelőhelyét megtalálva látjuk, hogy példája családjában sem volt hiábavaló: dedunokája két jelentős erdélyi intézményt támogatott a több nemzedék alatt összegyűjtött könyvállománnyal.

Szintén a Teleki családhoz köthető a legnagyobb 18. századi erdélyi női könyvtár létrehozása: iktári Bethlen Zsuzsánnának (1764–1797), Teleki Sámuel (1739–1822) feleségének magyar tékájáról⁶⁷ van szó, amely a maga teljességében

67 Bethlen Zsuzsanna könyvtárának ismertetéséhez a forrás DEÉ NAGY 1997, i. m., 202–207. Lásd még Uő., *Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században = Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. Kovács András et al., Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1996, 114–123.

maradt fenn férje gyűjteményében, és – mint a marosvásárhelyi könyvtár állományát ismertető katalógusok kapcsán szó volt róla – külön nyilvántartást is kapott, nem csupán a Tékát bemutató kötetek képében, hanem kéziratos katalógusok formájában is, amelyek segítségével nyomon lehet követni az asszony könyvállományának és könyvekre vonatkozó tudásának gyarapodását. Maga Teleki Sámuel elismerő hangon nyilatkozott felesége gyűjtőtevékenységéről és bibliofiliájáról, de éppen az ő Tékája volt az, amely háttérbe szorította annak emlékezetét. Pedig a gyűjtemény jóval nagyobb volt a korábban említettekénél: ezerkétszáz kötetet tartalmazott, amelyeket Bethlen Zsuzsánna részben örökölt, részben maga szerzett be. Az örökhagyók közül ki kell emelni két másik asszonyt: Rhédey Zsuzsánnát (1716–1771), Wesselényi Ferenc főispán (1705–1775) feleségét, illetve a lányukat, Wesselényi Katát, aki nagynénje volt Bethlen Zsuzsánnának, és nemcsak a könyveit hagyományozta rá (mintegy kétszáz kötetet), hanem azt a marosvásárhelyi házat is, ahol később Sámuel a Téka befogadására szánt könyvesházat felépíttette.

A Zsuzsánna kollekciójába tartozó művek mindegyike magyar nyelvű, ami- ben idegennyelv-tudásának hiányosságai mellett tudatos koncepció is közrejátszott: valószínűleg Teleki Sámuel határozta el, hogy felesége tékájában csak magyar nyelvű könyvek maradjanak, s ezért az ott lévő összes idegen nyelvű könyvet, még ha felesége beírását, ex librisét is őrzi, áthelyeztette saját gyűjteményébe. De arra is van példa, hogy saját magyar nyelvű kiadványai közül tett át néhányat Bethlen Zsuzsánna könyvei közé. Ha pedig tematikai szempontból vizsgáljuk a könyvgyűjteményt, megállapíthatjuk, hogy az évtizedek során ő sem alakít ki más jellegű könyvtárat, mint amilyet a nagynénjétől, Wesselényi Katától örökölt. A könyvek jó kétharmadát nála is a mindennapi olvasmányként használt vallásos művek, bibliák, katekizmusok, imádságos- és énekeskönyvek, a kortárs protestáns irodalom termékei alkotják. Ezenkívül megszerzi magának a kor történeti tárgyú és szépirodalmi jellegű munkái közül az ismertebbeket, a világirodalom jeles magyar fordításai mellett. A világi tárgyú könyvek bizonyára a mindennapi asszonyi teendőkben segíthették Bethlen Zsuzsánnát. Ezek gyermekneveléssel foglalkozó munkák, orvosságos és az orvoslás tárgykörébe tartozó művek, gyümölcs- és növénytermesztési, állattenyésztési szakkönyvek vagy éppen a szakácsmesterségben eligazító írások. Ki kell emelni a gyűjtemény kéziratos darabjait (amelyek között Wesselényi Kata saját művei is helyet foglalnak), valamint a számos halotti beszédet, amelyek a 18. századi erdélyi nemesi családok kapcsolataira és tagjaik életére vonatkozóan jelentenek értékes forrást.

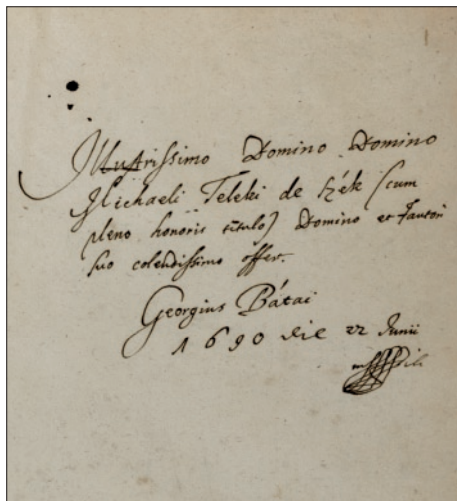
A könyvgyűjtésen kívül természetesen más módon is részt vettek a kulturális életben a Teleki asszonyok: iskolákat vagy konkrét tanulókat támogattak, tudományos és irodalmi művek megjelenését segítették elő, esetleg maguk is szerzőként működtek. Bethlen Kata és Vay Kata írói munkásságán kívül például említést érdemel Wesselényi Mária, a Cid-fordító Teleki Ádám felesége, aki *Szüntelen való örvendezésnek mestersége* címen fordította le Alfonso Antonio de Sarasa *Ars semper gaudendi ad veram animi quietem ex divinae providentiae consideratione comprandam* című kegyességi munkáját, amely a református kollégium nyomdájában jelent meg Kolozsváron 1784-ben. Egy másik fordítása, James Hervey angol egyházi *Elmélkedések* című művének magyarítása, kéziratban maradt.⁶⁸ Ő tehát biztosan túllépett azokon a határokon, amelyek a női olvasmányok körét a magyar nyelvű munkákra korlátozták, és tanúságot tett latin és francia tudásáról is.⁶⁹

Az azóta történt kutatások fényében egyre nagyobb bizonyosságot nyer F. Csanak Dóra 1987-ben tett megállapítása, miszerint a magyar arisztokrata családok között ritkaságszámba menően csaknem valamennyi Teleki-generáció tudósok, írók, politikusok, jeles intellektussal és alapos műveltséggel rendelkező férfiak és nők egész sorával dicsekedhetett, s az is, hogy az elődök, az ősök némelyike a szokottnál nagyobb mértékben hatott közvetlenül is a család későbbi kiemelkedő tagjainak szellemi alakulására.⁷⁰ Ez a kijelentés a fentiek tükrében hatványozottan igaz a család bibliofil beállítottságára, hiszen az erdélyi kancellártól kezdve az akadémiai elnök koráig gyakorlatilag minden generációban volt valaki, aki összegyűjtött magának egy méretében, tartalmában vagy értékében kiemelkedőnek mondható bibliotékát, és az a legtöbbször nem maradt reprezentatív jellegű dísz, hanem az egyetemes magyar kulturális örökséget gyarapította. Ha pedig tágabb értelemben vesszük a könyvek iránti érdeklődést, akkor szinte nem is volt olyan felnőtt családtag, aki ilyen vagy olyan formában ne segítette volna a hazai művelődést és könyvkiadást, akár intézmények (iskolák, nyomdák) patronálása, akár bizonyos tanulók és kutatók támogatása, akár kész művek megvásárlása és elérhetővé tétele révén.

68 BAJZA József, *A Telekiek tudományos hatása = A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* 7, szerk. Schedel [TOLDY] Ferenc, Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1846, 92–129, ott 128.

69 Legalábbis a Hervey-fordításról beszámoló temetési beszédben a művet jelölő „sírhalmai” szó a könyv francia címére (*Méditations sur les tombeaux*) enged következtetni.

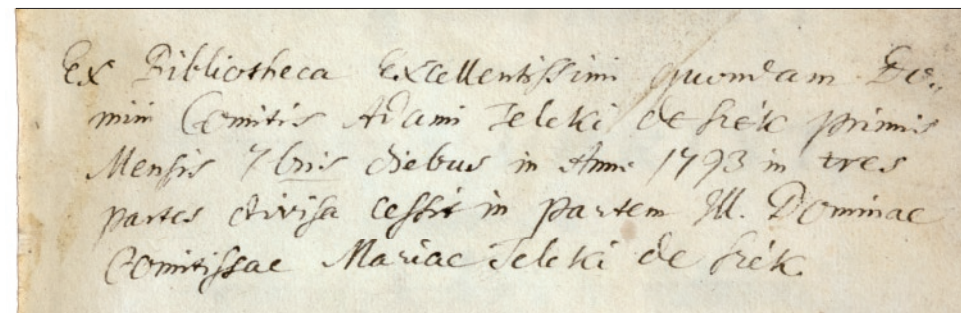
70 F. CSANAK Dóra, *Teleki László ősai a 18. század szellemi életében = Teleki és kora*, szerk. PRAZNOVSZKY Mihály, ROZSNYÓI Ágnes, Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987, 41–47, ott 41.

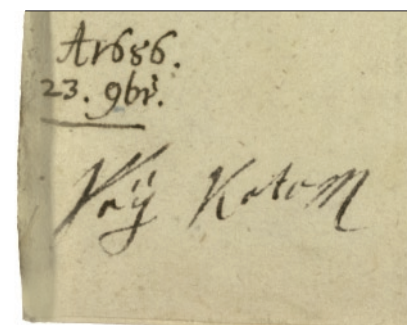
1. kép A kézzel írt ajánlás, mely szerint a könyvet megvásárlója, Bátai György kolozsvári lelkész Teleki Mihálynak ajándékozza (MTA KIK Tört. F. 293)

2. kép Árva Bethlen Kata (1700–1759), Teleki József (1675–1732) második felesége. A házastársak neves könyvgyűjtők voltak, gyűjteményeiket végrendeletükben mindketten a Nagyeniedi Református Kollégiumra hagyták

4. kép Kézírtos bejegyzés Teleki Ádám könyvtárának a tulajdonos halála után történt szétosztásáról: a három lány egyenlő részt kapott, az egyiket a legidősebb, Mária. (MTA KIK Theol. Qu. 22)

5. kép Vay Kata posszessorbejegyzése (MTA KIK RM I. 8r 281)

3. kép A marosvásárhelyi Teleki Téka

6. kép A gernyeszegi Teleki-kastély

SZABÓ ÁDÁM

Teleki-gyűjtemény az Akadémián. Az Akadémiai Könyvtár alapító állományának története és rekonstrukciója

Bevezetés

Bár a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára a hazai közkönyvtárak között mind időben, mind jelentőségben az elsők közé tartozik, korai történetével, illetve az alapjául szolgáló gyűjteménnyel mindeddig kevesen foglalkoztak. A legtöbb könyvtártörténeti munka csak annyit említ, hogy a könyvtárat 1826-ban hozták létre, amikor gróf Teleki József az országgyűlésen felajánlotta a Telekiek családi bibliotékáját az újonnan alapított Tudós Társaság javára. Magát az alapító aktust és annak dokumentumát az Akadémiai Könyvtár igazgatója, Ferenczi Zoltán ismertette 1926-ban,¹ de további kutatásokat nem végzett a témában. Az intézmény történetének első éveit a könyvtár 1844-es hivatalos megnyitásakor az Akadémia akkori titoknok és a könyvállomány kezelője, Toldy Ferenc foglalta össze ünnepi beszédében, amely később nyomtatásban is napvilágot látott,² a későbbi időszakról azonban nem született hasonló jellegű beszámoló.

Olyan tanulmányok viszont születtek, amelyek az alapító állomány egy-egy részével foglalkoztak. Elsősorban az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának ősnymtatványait kell itt említeni, amelyek az intézmény gyűjteményének legértékesebb részét képezik, és ennek megfelelően többen is meglehetősen alaposan foglalkoztak velük. Csapodi Csaba 1967-ben írt róluk egy rövid ismertetőt, amelyben az inkunábulumok történetére is kitér, és viszonylag részletesen foglalkozik a Telekiek által adományozott darabok sorsával.³ Ugyancsak az ősnymtatványokról készült pontos és alapos feldolgozás Rozsondai Béla és felesége, Rozsondai Marianne mun-

kájának köszönhetően, akik minden ősnymtatványt a lehető legrészletesebben vizsgáltak, így természetesen azt is feltűntették könyvükben, hogy melyik példány hozható kapcsolatba a Telekiekkel.⁴ Nem darabról darabra történő bemutatás, de lényegre törő és alapos ismertetés a könyvtár régi könyveiről szintén napvilágot látott Ritoókné Szalay Ágnes tollából a Magyar Könyvszemle 1977-es évfolyamában, a szerző tanulmányában kitér a Telekieknek köszönhetően bekerült régi könyvekre is.⁵ A rendelkezésre álló segédletek alapján egy másik aspektusból vizsgálta az alapító állományt Somkuti Gabriella, akinek 1966-ban megjelent cikkei a Telekiek külföldi vonatkozású természettudományos könyveit mutatták be és vetették össze Széchényi Ferenc könyvtárának hasonló anyagával.⁶

Az alapító állomány kialakulását és történetét a maga egészében a Kézirattár egykori vezetője, a Somkuti-féle tanulmány megírásában is közreműködő F. Csanak Dóra vizsgálta, aki monográfiát írt a gyűjtemény összeállítását elkezdő idősebb Teleki József (1738–1796) életéről, külön kitérve könyvgyűjtő tevékenységére és részletesen elemezve a segédletek alapján rekonstruált pesti könyvtárát.⁷ Az alapító állományt létrehozó másik két Teleki könyvgyűjtéséről és magáról az alapítás eseményéről egy kevésbé részletes, de gondos háttér munkán alapuló tanulmánya jelent meg, amely bővített formában többször megjelent.⁸ 1959-ben kiadott könyvében F. Csanak Dóra a már létrehozott könyvtár történetét írja le, amely a szabadságharcig, vagyis 1849-ig ismerteti az eseményeket, beleértve a Teleki-állomány sorsát is.⁹

4 ROZSONDAI Béla, ROZSONDAI Marianne, *Catalogue of the Incunables in the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences*, Budapest, Argumentum, 2013.

5 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Az Akadémia Könyvtárának Régikönyvgyűjteménye*, Magyar Könyvszemle 93 (1977), 14–24, ott 16–20.

6 SOMKUTI Gabriella, *Korszerű természettudományos irodalom Széchényi Ferenc és Teleki László könyvtárában = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1965–66*, szerk. BÉLLEY Pál, HARASZTHY Gyula, KERESZTURY Dezső, felelős szerk. Dezsényi Béla, technikai szerk. M. Gönczy Ilona, Budapest, 1967, 187–209, 408–428. Megjegyzendő, hogy az általa áttekintett könyvkatalógusok nem adnak teljes képet a Teleki-állomány vonatkozó részéről, több esetben olyan fontos művek hiányát rója fel, amelyek valójában megtalálhatóak voltak a gyűjteményben.

7 F. CSANAK Dóra, *Két korszak határán: Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983, 187–214.

8 Első megjelenése: F. CSANAK Dóra, *A „G. Telekiek” alapítványa*, Magyar Tudomány 1976/9, 545–551; a legújabb és legbővebb formája: F. CSANAK Dóra, *A Telekiek gyűjteménye = Örökségünk, élő múltunk: Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában*, szerk. FEKETE Gézáné, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (MTAK), 2001, 11–33.

9 F. CSANAK Dóra, *Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1959 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kiadványai, 14).

DOI-azonosító: 10.36820/MTAKIK.KOZL.2019.TELEKI.3

1 FERENCZI Zoltán, *A M. Tud. Akadémia Könyvtárának megalapítása*, Akadémiai Értesítő, 37 (1927), 7–17.

2 TOLDY (Schedel) Ferenc, *Az akadémiai könyvtár rövid története s mibenléte*, Uő. (szerk.), A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei VII, szerk. TOLDY (Schedel) Ferenc, Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1846, 80–91.

3 CSAPODI Csaba, *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának ősnymtatvány-gyűjteménye*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1967 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, 53), 3–9.

Hasonlóan részletes és átgondolt leírás az ezt követő időszakról nem készült, de néhány könyv más szemszögből ugyan, de foglalkozik a korrallal: a Telekiek könyveiről is tartalmaz hasznos információkat Fráter Jánosné két munkája: az egyik, *A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárosai* a kezdetektől 1949-ig kíséri végig az intézmény történetét,¹⁰ míg a másik az 1865–75 közötti időszakkal foglalkozik részletesen, így az alapító állomány történetének 1865-ös szakaszhatárára vonatkozóan közöl adatokat.¹¹

A jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a hiányosságot pótolva egységes egészként ismertesse az Akadémiai Könyvtár alapító állományának teljes történetét, elsősorban arra az időszakra vonatkozóan, amikortól ténylegesen alapító állományként lehet említeni a gyűjteményt, vagyis az 1826-ban történt országgyűlési bejelentés után. Csak vázlatosan, bevezető jelleggel érinti a tanulmány a bibliotéka létrejöttének – F. Csanak Dóra által részben már vizsgált – folyamatát.

Az alapító állomány története több szakaszra bontható: az első 1826-tól 1844-ig tart, amikor a gyűjtemény még a Telekieknél volt elhelyezve; a második az Akadémiára történő beszállítástól (1844) a szabadságharc végéig tart; a harmadik a szabadságharcot követő átszervezéstől addig, amíg el nem készült az Akadémia mai épülete, ahová 1865-ben szállították be a könyveket. Ez a beszállítás jelentette az alapító állomány önállóságának a végét, így ennek végbemenetele külön ismertetést igényel. Ezt követően már csak nagy vonalakban érdemes áttekinteni a könyvtár további sorsát, amennyiben a feldolgozási módszerek változása, a különféle segédletek elkészülése és az új könyvtári részlegek létrejötte befolyásolta az alapító állomány rekonstruálásának lehetőségeit. Az utolsó fejezet a rekonstrukció folyamatáról, illetve az állomány mai helyzetéről számol be. A számszerű adatok, illetve a segítségükkel levonható következtetések reményeink szerint gazdagítják és árnyalják a könyvtár történetéről és jellegéről eddig ismert adatokat, illetve az állomány teljesebb ismerete lehetőséget biztosíthat további könyv- és tudománytörténeti kutatásokra a Telekiek gyűjteményével kapcsolatban.

10 FRÁTER Jánosné, *A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárosai*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1989 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, 18).

11 FRÁTER Jánosné, *Részletek az Akadémiai Könyvtár történetéből (1865–1875)*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1965 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, 45).

A Teleki család és a pesti könyvtár kialakulása

Talán az egész magyar történelemben nincs még egy család, amelyik olyan szoros kapcsolatban állna a tudományokkal, mint a 17. században főúri rangra emelkedett Teleki família. A család fölemelkedése egy tehetséges reálpolitikus jóvoltából indult el: Teleki Mihály (1634–90) az erdélyi fejedelem, Apafi Mihály kancellárjaként működött, majd I. Lipót magyar királytól 1685-ben érdemei elismeréseként grófi rangot kapott; tőle származtatható a gróf széki Teleki család összes tagja. A családtagok nemcsak a vagyont és a címet örökölték tőle, hanem a kultúra és a tudomány iránti igényt és azok megbecsülését is. Teleki Mihály ugyanis lelkes könyvgyűjtőként és korabeli tudósok pártfogójaként tevékenykedett, ezenkívül tervbe vette egy múzeum létrehozását is, de a viharos politikai események miatt szándékát nem sikerült megvalósítania.¹²

A leszármazottak közül az Akadémiai Könyvtár alapító állományának kialakításában három Teleki játszott fontos szerepet, akik a kancellár Sándor nevű fiának (1679–1754/1760) ágához, a Széki Telekiekhez tartoztak. A Pesten házat szerző, és a könyvtár kialakítását elkezdő Teleki József (1738–1796) volt közülük az első, akit hasonló nevű családtagjaitól az általa viselt „koronaőr” címmel szoktak megkülönböztetni. (1. kép) Ő jelentős politikai és mecénási tevékenysége mellett személyesen is foglalkozott tudományokkal (egy filozófiai értekezéséről például maga Rousseau is dicsőítőleg nyilatkozott),¹³ ennek vonzataként kiterjedt könyvgyűjtést folytatott. A beszerzett darabokat sokáig csak erdélyi otthonában helyezte el. Magyarországon azután kezdett könyvtárat kialakítani, hogy házassága révén számottevő birtokokra tett itt szert. A könyvei eleinte sziráki kastélyában, majd a pesti házában kaptak helyet; ez utóbbi épület a Szervita téren állt, 1783-ban került a gróf tulajdonába. Az itt tárolt könyvállomány a Teleki József halála után készült listák szerint összesen 1721 művet tartalmazott 3231 kötetben.¹⁴ Mint F. Csanak Dóra találóan összefoglalta, ez nem enciklopedikus tartalmú barokk főúri könyvgyűjtemény, nem

12 Teleki Mihály életéről és kulturális tevékenységéről lásd pl. Tolnai Gábor, *Erdélyi politikus Teleki Mihály*, Nyugat 33 (1940), 9. szám, 415–420; HEREPEI János, *Adatok Teleki Mihály és udvara életéhez (Törredék)* = Uő., *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III*, Budapest, Kossuth Nyomda, 1971, 13–31; VITA Zsigmond, *A XVIII. századi Erdély képe Hermányi Dienes József munkáiban* = Uő., *Művelődés és népszolgálat*, Bukarest, Kriterion, 1983, 65–79; MONOK István, *A művelt arisztokrata: A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Budapest–Eger, Kossuth Kiadó – Esterházy Károly Főiskola, 2012, 19, 43–44; 51. jegyzet.

13 F. CSANAK 1983, i. m., 59–60.

14 F. CSANAK 1983, i. m., 187.

egy fényűző élet díszét emelő, nemes szórakozást szolgáló bibliotéka vagy bibliofil érdeklődést tükröző gyűjtemény volt, hanem a kor által felvetett problémákról a legújabb irodalomban tájékozódást kereső intellektus „munkakönyvtára”.¹⁵ Vagyis a gyűjtemény ekkor a legújabb, legszínvonalasabb szakkönyvekből állt, amelyeket Teleki József az őt érdeklő témákról össze tudott gyűjteni. Ezeket a témákat elsősorban a „Hungarica”-nak nevezett magyar vonatkozású művek, a „litteratura recentior” (szépirodalom, nyelvkönyvek), a történelmi-politikai könyvek, a teológiai kiadványok és a matematikai-természettudományi munkák képviselték. Különösen az utóbbi figyelemre méltó, mivel az elérhető művek számához és a hazai érdeklődés alacsony intenzitásához képest a gróf kifejezetten nagy figyelmet fordított ezekre a diszciplínákra.¹⁶ A többi tudományterület magától értetődően fontos volt egy elkötelezett protestáns, jelentős politikai szerepet vállaló, a magyar nyelvet és kultúrát támogató, valamint a személyes műveltségre is sokat adó arisztokrata számára.

A koronaőr gyűjteménye nem maradt teljes egészében Pesten, mert a két örökös, László (1764–1821) és József¹⁷ (1777–1817) felosztotta egymás között, és utóbbi az őt illető részt elszállíttatta a házból.¹⁸ László azonban a századforduló környékén maga is Pestre költözött, és nagymértékben gyarapította az állományt. (2. kép) Az egyenként történő vásárlások mellett többször igyekezett megszerezni eladásra kerülő teljes könyvgyűjteményeket, sőt maga is megpróbált rávenni tulajdonosukat híressé vált könyvtárak eladására. Házassága révén is ért el efféle gyarapodást: első felesége a család kendilőnai ágából származó Teleki Mária volt, aki megörökölte apja, Ádám könyvtárának harmadrészét, amit aztán beolvasztott férje gyűjteményébe.¹⁹ László fáradozásainak köszönhetően a pesti állomány huszonöt év alatt szakonként öt-hatszorosára, esetenként tízszeresére növekedett, és a gróf 1821-ben bekövetkezett halálakor mintegy huszonnégyezer kötetet számlált. Könyvtára kevésbé tükrözte a saját érdeklődését, inkább értékes művek viszonylagos teljességének megszerzésére törekedett. Az állomány két részre tagolódott: a magyar és magyar vonatkozású (elsősorban történeti munkákból álló) művek

15 F. CSANAK 2001, i. m., 13.

16 F. CSANAK 1983, i. m., 204.

17 Teleki (III.) József (1777–1817) ítélőtáblai ülnök és kamarás; nem összetévesztendő sem apjával, a koronaőr Teleki II. Józseffel, sem unokaöccsével, az akadémiai elnök Teleki IV. Józseffel.

18 F. CSANAK 1983, i. m., 211. A könyvek felosztásáról lásd még MTAK Kézirattár (a továbbiakban: MTAKK), Bibl. 2r. 4. 8. sz. 17. f.

19 Erről bővebben lásd e kötetben *A Teleki család és a könyvek* című tanulmányt.

csoportjára, valamint a „libri varii generis”-ként említett másik, lényegesen nagyobb külföldi részre, amelyen belül a gyűjtemény egy enciklopedikus könyvtár szakjainak rendjében tagolódott tovább.²⁰ Ez a rendszer összhangban állt azzal, ahogyan Teleki László egy reménybeli magyar akadémia könyvtárának felépítését elképzelte. Lelkes támogatója volt ugyanis az akadémiaalapító kezdeményezéseknek, pályázatot írt ki ebben a kérdésben, illetve maga is külön értekezésben fejtette ki gondolatait,²¹ bár a terv megvalósulását nem érte meg.

Teleki László végakaratainak megfelelően örökösei: a második felesége, Mészáros Johanna, továbbá a fiai, Ádám (1789–1851), József (1790–1855), Sámuel (1792–1857) és a kiskorú László (1811–1861) egyben tartották a hagyatékot, illetve a tudományok iránt leginkább érdeklődő fiúra bízták a könyvgyűjteményt. Ez kétségtől a másodszülött József, a majdani akadémiai elnök volt, aki nemcsak itthon és külföldön folytatott tanulmányaival tűnt ki, hanem már ekkor rendelkezett bizonyos tudományos hírnévvel is, miután 1817-ben a Marczibányi István nyelvtudományi pályázatának két kiírt kérdésére is díjnyertes munkát adott be.²² Emellett a szerkesztőbizottság tagjaként, illetve publikáló szerzőként aktívan részt vett az Akadémia egyik szellemi előfutárának tekinthető *Tudományos Gyűjtemény* című folyóirat kiadásában, aminek révén a korabeli magyar tudományos élet számos képviselőjével közeli ismeretségbe került.²³ Az intellektuális beállítottságon túlmenően Teleki József (3. kép) a könyvgyűjtésben is apja nyomdokaiba lépett: a következő öt évben tovább folytatta a bibliotéka gyarapítását, nagyjából harmincezer kötetnyi méretűre növelve azt. Ebben az állapotban volt a könyvtár, amikor – hosszú szünet után – újra országgyűlésre került sor Magyarországon, és 1825. november 3-án a főrendi ház addig nem túlságosan ismert tagja, gróf Széchenyi István megtette bejelentését egy felállítandó Tudós Társaság anyagi támogatásáról.

20 F. CSANAK 2001, i. m., 15–17.

21 Erről szóló műve: *Über die Einrichtung einer gelehrten Gesellschaft in Ungarn*, Pest, Trattner, 1810.

22 HORVÁT István, *A dítső Marczibányi familia tudományos jutalom-tételének fényes kiosztása*, Pest, Trattner, 1820, 10. A két tanulmány később nyomtatásban is megjelent: *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által = Jutalom feleletek a magyar nyelvről, a Magyar Nemzeti Museum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire* 1., szerk. Horvát István, Pest, Trattner, 1821, 1–340; *Egy tökéletes magyar szótár elrendelése, készítése módja = Jutalom feleletek a magyar nyelvről, a Magyar Nemzeti Museum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire* 2., szerk. Horvát István, Pest, Trattner, 1821, 3–69.

23 MADER Béla, *A Tudományos Gyűjtemény története Fejér György (1817–1818) és Thaisz András (1819–1827) szerkesztősége idején*, Szeged, Bibliotheca Universitatis de Attila József Nominatae, 1976, 3–54, ott 11, 16; FENYŐ István, *Tudományos Gyűjtemény = Új Magyar Irodalmi Lexikon* 3., szerk. Tóth Margit et al., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994, 2143–2144.

Az alapítás (1826)

A könyvtár alapítása az Akadémiával csaknem egy időben történt 1826-ban. A Széchenyi 1825 novemberi nyilatkozata nyomán készült előterjesztést az országgyűlés 1826. március 15-én tárgyalta és fogadta el,²⁴ két nap múlva, március 17-én pedig gróf Teleki József lerakta a könyvtár alapjait, amikor a maga, testvérei, Teleki Ádám és Teleki Sámuel, és mostohaanyjuk, Mészáros Johanna mint a kiskorú Teleki László gyámja nevében felajánlotta a társaság számára az apjuktól örökölt, mintegy harmincezer kötetes könyvtárukat.

Az alapítólevél szövege a következő:²⁵

„Fenséges császári, királyi örökös herceg, Ausztriai főherceg és Magyarország nádora! Méltóságos Főrendek, Tekintetes Karok és Rendei!

Hogy a nemzeti nyelv előmozdítására és ez által a tudományok művelésére felállítandó és az évre kiküldött külön országos bizottság által kidolgozott munkát szerint szervezendő Tudós Társaság²⁶ a maga feladatának a rábízottakban óhajtott eredménnyel meg bírjon felelni, nagy mennyiségű irodalmi segélyekkel, elsősorban pedig nagyobb könyvgyűjteményekkel látandó el. Nem tagadhatom ugyan, hogy a Nemzeti Múzeum, császári-királyi Fennség védnöksége alatt, a haza polgárainak bőkezűségéből alapítva meg és rövid időn csodamódon megnövekedve, valamint egyszersmind a pesti kir. tud. egyetem könyvtára ebben a tekintetben szép eszközökben bővelkednek; amaz azonban saját rendeltetésénél fogva kiváltképpen Magyarországra korlátozva, emez a szükséges pénzalap hiánya miatt szűkebb korlátok közé szorítva, az emberi ismeretek óriási mezején mindmáig sok kívánni valót hagynak fenn. Ennélfogva alólírott és érdekelt feleim főképp ettől a szemponttól, de egyszersmind a közjó előmozdításának vágyától indítva és a Haza iránti legédesebb szeretettől lelkesítve, a mi jelentős könyvtárunkat, melyet kegyes emlékezetű atyánk és illetőleg mint férj, hajdani Teleki László gróf nagy fáradsággal és tetemes költséggel összeszerzett, mi pedig növeltük és teljesebbé tettük, úgyhogy körülbelül 30 000 kötetet tesz, császári-királyi Fennség

24 F. CSANAK 1959, i. m., 3.

25 FERENCZI 1927, i. m., 8–10. A szöveg eredeti (latin nyelvű) verziója az országgyűlési határozatok hivatalos kiadásában olvasható: *Acta Comitiorum Regni Hungariae* 1825–1827, Tom. I., Pozsony, Weber, 1825–1826, 281–283.

26 Az intézmény Magyar Tudós Társaság néven jött létre, ezt csak 1840-ben változtatták meg a ma is használt Magyar Tudományos Akadémiára.

jóváhagyásával a Nemzeti Múzeummal egyesítendőnek, a nevezett társaságnak és a haza összes polgárainak használatára szenteltnek és felajánlandónak határoztuk a következő feltételekkel:

1. Hogy ez majd a Nemzeti Múzeum és felállítandó Tudós Társaság tagjai által, kik e végre kiküldetnek, külön katalógus mellett, mely a mi költségünkön idővel kinyomatandó, saját módja szerint átadassék.

2. Az átadás után a Nemzeti Múzeum és felállítandó Tudós Társaság igazgatósága által kijelölendő alkalmas helyiségben külön állíttassék fel s közhasználatra megnyitassék.

3. A könyvek, kéziratok és térképek, melyek e gyűjteményhez tartoznak, akár a Nemzeti Múzeum, akár a Tudós Társaság más könyveivel, kézirtaival és térképeivel összekegyelgíthetők, sem egyenként, sem tömegesen eladhatók, elcsereíthetők vagy más használatra fordíthatók soha se lehessenek, hanem külön bélyeggel láttassanak el és nagy kegyelettel őriztessenek meg.

4. A Tudós Társaság rendes tagjaiból egy, akit mi vagy örököseink kijelölünk és császári-királyi Fennség, mint a Nemzeti Múzeum és a Tudós Társaság védnöke megerősít és annak az 5000 forint tőkének kamataiból, melyet bankópénzben a Tudós Társaság pénztárába befizetünk, évi 300 forint fizetést kap bankóban, őri minőségben, a Nemzeti Múzeum igazgatójának felügyelete alatt, viselje ennek a könyvtárnak külön gondját.

5. Ez a könyvtár a mi családunk nevét, t. i. alapítójának, mint férjnek és illetőleg a mi nemzünknek, néhai Teleki Lászlónak nevét viselje.

6. Az ehhez a könyvtárhoz tartozó könyveknek, kéziratoknak és térképeknek szabad használata nemcsak magában a fölállítás helyiségében, hanem otthon is, mindazáltal a visszaadásra nézve kiadandó térítvény ellenében, nekünk és utódainknak érvényben maradjon.

7. Minden évben ennek a könyvtárnak pontos átvizsgálása szabassék meg a Tudós Társaság igazgatósága, a Nemzeti Múzeum, valamint általunk vagy utódaink által e célra külön kijelölt egyének által.

8. Abban a nem remélt esetben, ha idővel a Tudós Társaság vagy Nemzeti Múzeum intézménye megszűnnék vagy Magyarország határain kívül kellene vinni, e könyvtárra nézve a szabad rendelkezés joga nekünk és örökösainknek épségben maradjon. Egyébként:

9. Magunknak és örökösainknek fenntartjuk a jogot, egyéb, minden ebből vonható kötelezettség nélkül, hogy ezt a könyvtárt a körülmények szerint gyarapítsuk és bővítsük, mely esetben a Tudós Társaság által ennek velünk közlött szükségleteit szemelött tartani különös gondunk lesz.

Melyek után jóság, magas kegy és jóakarat iránt hálásan, egész alázattal marad császári-királyi Fennségednek, a Méltóságos Főrendeknek s a Tekintetes Karoknak és Rendeknek legalázatosabb szolgája Teleki József gróf (m. p.), egyszerűs mind mostoha anyjának, néhai Teleki László gróf özvegyének, valamint ugyané férjtől való fiú, természetes és törvényes gyámjának és gondnokának, úgyszintén fivéreinek, Ádámnak és Sámuelnek nevében.”

A Teleki-alapítólevél a reformkor országos jelentőségű alapításai egyikének beszédes dokumentuma, amely „a haza minden polgára” használatára szánt nyilvános nagy könyvtárral gazdagította a már működő pesti könyvtárak sorát. Az Akadémia keretében létesült nyilvános közkönyvtár a magyar Akadémia jellegzetessége volt. A külföldi akadémiák, tudós társaságok ugyanis csak kisebb, főleg folyóiratokból álló zárt könyvtárakat létesítettek. A tudós könyvgyűjtő gondossága minden eszközzel igyekezett megakadályozni a gyűjtemény esetleges pusztulását, elkallódását (megfelelő könyvtárnak kinevezése, könyvtárosi fizetés biztosítása, évi kötelező vizsgálat előírása, további ajándékok ígérete stb.). Emellett a családi büszkeség és fiúi kegyelet hangja érzik ki az alapítólevél egyes pontjaiból (a könyvtár elnevezése, a gyűjtemény más könyvanyaggal való összevegyítésének, eladásának, elcserélésének megtiltása, illetve korlátozása, a katalógus kinyomtatásának ígérete és az Akadémia megszűnése esetére a család tulajdonjogának biztosítása). Mindezt egybevetve az alapítólevél jellegzetesen a művelt és hozzáértő magángyűjtő szemléletét tükrözi.²⁷

Mai szemmel nézve feltűnő lehet, hogy az alapítólevélben az Akadémia mellett több helyen szerepel a Nemzeti Múzeum neve is. A jelenség annak köszönhető, hogy az Akadémia alapítása előtt, de részben azután is, a Múzeum olyan

27 F. CSANAK 1959, i. m., 4.

feladatokat is ellátott, amelyeket később az Akadémia is sajátjának tekintett (pályázatok, jutalmak stb.). Ezért az Akadémia alapítása idején felmerült a kérdés, nem lehetne-e szoros kapcsolatot teremteni a két nagy kulturális intézmény között. Sok egyéb szempont mellett ezt az elgondolást támogatta az is, hogy az 1825. évi országgyűlésen az Akadémia alapításán kívül az új múzeumi épület kérdéséről is tárgyaltak, s természetesen felvetődött a gondolat, hogy a múzeumi épület megépítésével egyszerre mind a Tudós Társaság elhelyezéséről is gondoskodni lehetne. 1832–36 között újra meg újra felvetődött ez a terv, amelyet a nádor mint a két intézmény közös pártfogója melegen pártolt, mivel azonban ez a megoldás valójában egyik félnek sem jelentett előnyös elhelyezést, megvalósítása minden alkalommal elaludt. A felajánlás megtételekor Teleki maga is úgy gondolta, hogy a két intézmény szoros kapcsolatban fog működni egymással, s ilyen értelemben szövegeztette meg az alapítólevél idevágó szakaszát. Magát a könyvtárat azonban csak később adta át a Társaságnak, s akkorra már bizonyossá vált, hogy a két intézmény a teljes önállóság felé halad, így viszont tisztázatlan jogi kérdést jelentett a Teleki-alapítvány hovatartozása. Az alapítólevél alapján mindkét intézmény jogot formált rá, a Nemzeti Múzeum tulajdonjogának elismerése viszont egyben a Tudós Társaság függőségének elismerését is jelentette volna. Teleki ezért évekig halogatta a kényelmetlen kérdés eldöntését, csak akkor döntött a Tudós Társaság javára, amikor családi körülményei miatt – a Szervita téri ház bérbeadásával – nem lehetett tovább halogatni az elintézt.²⁸

A Teleki-állomány története az Akadémiai Könyvtárba történő beszállításig (1826–1844)

A gyűjtemény, bár használatának módját már az 1833-ban elkészült szabályzat részletesen előírta, sokáig nem volt a Tudós Társaság birtokában, mert első székhelyén, a Deron-házban nem volt megfelelő helyiség harmincezer kötet elhelyezésére. Ezért a Telekiek megengedték, hogy a könyvtár eredeti helyén maradjon, sőt módot adtak rá, hogy a Társaság tagjai meghatározott időben használhassa is az anyagot: az 1834. december 29-én tartott kisgyűlésen az elnök úgy rendelkezett, hogy a könyvtár minden hónap 1-jén és 15-én reggel 9 és déli 1 óra közt a Társaság tagjainak rendelkezésére álljon.²⁹

28 Uo., 4–6.

29 Uo., 15. Lásd még: *Kisgyűlési jegyzőkönyvek* 1834. december 29. (33. gyűlés).

A családi bibliotéka felajánlásán túl Teleki József közvetlen adományozás útján is gyarapította a Tudós Társaság könyvtárának állományát, már működésének első éveiben. Az első nagyobb hagyaték neki köszönhetően 1834-ben került a Társaság tulajdonába, amikor 4000 forintért megvásárolta a Kresznerics-féle könyv-, inkunábulum- és pénzgyűjteményt, amely 200 „ősnymtatvánnyal”,³⁰ 2770 kötet kézirattal, 1060 kötet főleg magyar irodalmi vonatkozású könyvvel és 7268 darab régi pénzzel gyarapította az Akadémia gyűjteményét.³¹ Ez utóbbival kapcsolatban Teleki 2000 forintos alapítványt tett, amelynek 6 százalékos kamatából öthatod részt a pénzgyűjtemény, egyhatod részt pedig az alaptőke növelésére kellett fordítani. A Kresznerics-könyvgyűjteményt összevegyítették az Akadémia más könyvanyagával, de külön listát készítettek róla, hogy a Társaság megszűnése esetén – a Teleki-könyvtárhoz hasonlóan – visszaszállhasson az adományozóra.³²

Értékesnek számítottak Teleki alkalmi adományai is; könyvvásárlásai mindig a legfontosabb szükségleteket elégítették ki, a saját könyvtárból ajándékozott művek pedig értékes ritkaságok voltak. Ő vette a szótárkészítéshez elengedhetetlen és a segédkönyvtár részére is becses nagy német és francia szótárakat, könyv- és kéziratadományai közt pedig olyan értékeket találunk, mint a gyűjtemény máig egyetlen corvinája, Ludovicus Carbo: *Dialogus de laudibus R. Matthiae* c. műve és az általa szintén corvinának tartott *Sermones S. Leonis Papae*; egy 13. századi Missale, egy 15. századi Biblia, egy Koberger-féle 1488-i nyomtatott Biblia és sok más.³³ 1850-ben újabb jelentős, ősnymtatványokból, aldinákból³⁴ és más antikvárból álló gyűjteményt adományozott, amelynek jelentős részét a bécsi Bibliotheca Palatinalis aukcióján vásárolta meg az eladásra kínált duplumok közül.³⁵ Ha az anyagi forrást nem is ő biztosította hozzá, de döntő szerepe volt benne, hogy a könyvtár ugyanebben az évben megszerezte Jancsó Imre elhunyt miniszteri tanácsos nagy értékű magyar könyvtárát.³⁶

30 A fogalom ma kizárólag az 1501. január 1. előtti nyomtatványokat jelöli, ekkoriban azonban tágabb jelentéssel bírt, más régi könyvek (antikvák, editio princepsok) szintén ide tartoztak.

31 *A Magyar Tudós Társaság évkönyvei* 3, Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1836, 50.

32 F. CSANAK 1959, i. m., 10.

33 F. CSANAK 2001, i. m., 19.

34 A híres velencei nyomdász, Aldus Manutius által alapított műhelyből kikerült, 15. század végi, 16. század eleji kiadványok.

35 RÍTOÓKNÉ 1977, i. m., 20. Lásd még: *Kisgyűlési jegyzőkönyvek*, 1850. július 22.

36 *Kisgyűlési jegyzőkönyvek*, uo. A beszerzett Jancsó-gyűjtemény teljes listája: MTAKK Bibl. 2r 25.

Külön kell megemlékezni a folyóiratok beszerzéséről. Teleki József, felismerve a folyóiratok nagy jelentőségét a kutatás számára, nagyszámú előfizetést kezdeményezett. Nem lehet pontosan tudni, mekkora anyagi részt vállalt ő maga a megrendelésekben; a jegyzőkönyvek szerint ő fizette a Toldy Ferenc által megrendelt folyóiratokat, a számlák viszont azt tanúsítják, hogy a folyóiratok árát a könyvkereskedők a Társaság pénztárából, a könyvek árával együtt kapták meg. Toldy mindenesetre többször hálásan emlékezett meg Teleki József szerepéről a folyóiratgyűjtemény kialakításában, feltételezhető, hogy többet tett, mint pusztán kezdeményezte és engedélyezte a megrendeléseket.³⁷

Az önálló akadémiai könyvtár kialakulása tehát a különféle adományok és vásárlások révén már nem sokkal a Tudós Társaság tényleges működésének indulása után elkezdődött annak ellenére, hogy a tulajdonképpeni alapító állomány még nem volt az intézmény birtokában. Ez a helyzet indokolta volna egy könyvtárnok kinevezését is, erre azonban nem került sor, pedig nemcsak az alapítólevél, hanem az Akadémia első „működési szabályzata” is kitért erre a tisztségre.³⁸ A kinevezés elmaradásának elsődleges oka az volt, hogy az alapítólevél szerint annak joga a Teleki családot illette, Teleki József azonban az Akadémia többszöri sürgetése ellenére éveken át halasztotta a dolgot, részben az alapító állomány átvételének késlekedése, részben egyéb (pénzügyi, adminisztratív) nehézségek miatt.³⁹ A szabad rendelkezésű könyvállomány gondozását ezekben az években egy másik tisztségviselő, a segédjegyző-levéltárnok látta el, akihez nem sokkal később az akadémiai írnok is csatlakozott. Név szerint ez Schedel (későbbi, általánosan használt nevén Toldy) Ferencet, Kecskeméthy Csapó Dánielt, Czuczor Gergelyt, Frankenburg Adolfot és Szalay Lászlót jelentette, akik az 1830-as években hosszabb-rövidebb

37 F. CSANAK 1959, i. m., 7.

38 „Könyvtárnok: Ezt a rendes vagy levelező tagok közül választja, a könyvtárt adományozó gr. Teleki-nemzetség; s az e hivatalért bizonyos évdíjat is húz. Ez szorgos gondját viseli a könyvtárhoz tartozó minden könyvek, kéziratok, tabellák, abroszok s rajzolatoknak, azokat a legjobb rendben tartja; rendszeres lajstromaikat készíti és folytatja; a tagoknak kölcsönzött darabokról pontos jegyzőkönyvet viszen, s felügvel, hogy azok a maga idejében hiány és kár nélkül visszatérítsenek: végre a könyvtár szükségleteiről évenként előterjesztést teszen a nagygyűlésnek, mely azt helybenhagyván, az igazgatósághoz mozditja elő” (*A Magyar Tudományos Akadémia Terve és Rendszabása*, 1833, MTAKK Tört. 4r 23).

39 Bár 1835-ben, amikor először felmerült a Teleki-állomány beszállításának terve, az egyik ülésen Teleki bejelentette, hogy ki fogja nevezni könyvtárnoknak a családhoz közel álló Petrovics Frigyeszt (lásd MTAKK, Igazgatótanácsi jegyzőkönyvek, 1835. szeptember 11.); a Teleki-könyvek átvétele nem történt meg, így a könyvtárnoki kinevezés is elmaradt.

ideig betöltötték ezeket a pozíciókat.⁴⁰ A legnagyobb szerepet közülük Toldy Ferenc játszotta, akit 1835-ben ugyan a titknoki (főtitkári) állásba helyeztek, ennek ellenére továbbra is gondoskodott a könyvtárról, sőt, a legtöbb vele kapcsolatos ügyet ő intézte. 1839-ben, amikor Batthyány Gusztáv és Batthyány Kázmér felajánlása folytán újabb nagy mennyiségű hagyatékkal gyarapodott a könyvtár, az Akadémia hivatalosan is megbízta Toldyt az átvétel lebonyolításával,⁴¹ így inentől kezdve ő tekinthető a könyvtár első számú felügyelőjének, ha nem is volt kinevezett könyvtárnok.⁴² Segítségül Varga Somát és – egy ideig – Prikkel Lajost vette maga mellé írnoknak.⁴³ Hivatalos könyvtárnoki kinevezésre azonban sosem került sor, a Telekiek erre tett alapítványát valószínűleg új könyvek beszerzésére fordították ezekben az években.⁴⁴

A saját állomány gyarapodása szükségessé tette azt is, hogy az oda tartozó példányokat megkülönböztető jellel lássák el. E célból 1834. november 11-én a Társaság ötödik nagygyűlése úgy határozott, hogy ki kell jelölni egy bizottságot az Akadémiai Könyvtár bélyegzőjének megtervezésére.⁴⁵ A december 29-én összeülő kisgyűlés a feladat végrehajtására Jankovich Miklóst, Toldy Ferencet és Luczenbacher Jánost választotta ki.⁴⁶ Ezzel párhuzamosan, még a fenti nagygyűlésen szóba került „a Teleki-ház alapító lineája,” tehát az alapító állomány megkülönböztetésére szolgáló bélyegző is, aminek a külalakjáról már döntöttek, de a másikkal együtt akarták elkészíttetni. Megvárták tehát a kijelölt háromtagú bizottság jelentését, akik a következő év augusztusában terjesztették javaslatukat az ülésező kisgyűlés elé. A jelenlévők azonban túlságosan bonyolultnak találták a bemutatott ábrát, és inkább egy egyszerűbb, praktikusabb külalak mellett döntöttek.⁴⁷ Így jött létre a könyvtár első hivatalos bélyegzőjének tervezete, rajta a valóban egyszerű „M. Academia’ Könyvtára” felirattal. A tervet szeptemberben az igazgatótanács is elfogadta, pénzt utalva ki a bélyegzők elkészíttetésére.⁴⁸ (4. kép) A két feladattal ugyanazt a fametszőt bízták meg, legalábbis erre utal Toldy 1835 novemberében kelt levele, ahol egyértelműen a könyvtár számára készítendő „két

40 FRÁTER 1989, i. m., 13–14.

41 Lásd e kötetben Hursán Szabolcs tanulmányát.

42 FRÁTER 1989, i. m., 19.

43 Varga Soma kinevezési irata és az esküszöve is fennmaradt (MTAKK, RAL 192/1839).

44 FRÁTER 1989, i. m. 19–20.

45 MTAKK *Nagygyűlési jegyzőkönyvek*, 1834. november 11.

46 MTAKK *Kisgyűlési jegyzőkönyvek*, 1834. december 29.

47 MTAKK *Kisgyűlési jegyzőkönyvek*, 1835. augusztus 10.

48 MTAKK *Igazgatótanácsi jegyzőkönyvek*, 1835. szeptember 11.

könyvbélyeg”-ről ír, amelyek egyenként tíz-tíz pengő forintba kerültek.⁴⁹ A két nyomtat megjelenése is arról árulkodik, hogy egy műhelyből kerültek ki.

A kész példányokról Toldy 1836. január 1-jén küldött mintát az elnöknek azal a megjegyzéssel, hogy „kisebbit s szebbet nem tudnak készíteni, tartós azonban bizonyosan lesz.”⁵⁰ A titoknoknak ebben igaza is lett, hiszen az előbbi pecsétet 1863-ig, az utóbbit egészen a 19. század legvégéig használták a könyvtárba bekerült könyveken, és a mai napig jó állapotban vannak.

Az alapító okiratban foglalt, a Teleki-állomány megkülönböztetésére szolgáló intézkedések (elkülönítve történő felállítás, nyomtatott katalógus, saját bélyegző) közül tehát először a bélyegző vonatkozásában tettek lépéseket, de az elkészült eszközt nem az alapító állomány darabjain alkalmazták először, mivel azok ekkor még a Szervita téren voltak. (5. kép) A pecsételési gyakorlatról szintén Toldy egyik levele számol be: „Méltóságod meghagyása szerint minden könyv elől-hátul is kapott bélyeget; azok pedig, mellyek Méltóságod szerzése, ti. a Kresznerics-félék, a folyóírások, s némelly más, Méltóságod költségén vettek, azon felül a familia bélyegével is megjelöltettek kétszer.”⁵¹ Tehát minden olyan kiadványt, ami Teleki József költségén került az Akadémiai Könyvtár birtokába, lepecsételtek a bélyegzővel, és hasonlóképpen jártak el azokkal a példányokkal is, amelyeket az elnök által tett alapítványokból vettek. Bizonyítja ezt, hogy a Teleki József 1855-ben bekövetkezett halálát követő években megjelent könyveken is megtalálható a bélyegzőkép.

Az Akadémia 1836-ban átköltözött az Urak utcája 612. szám alatti Trattner–Károlyi-házba,⁵² amelynek második emeletét kifejezetten a könyvtár számára vették bérbe. A viszonylag tágas helyiség most már reményt nyújtott a Teleki-könyvtár sokat sürgetett átvételére.⁵³ Az Akadémia bizottságot jelölt ki, amely az átvételi, felállítási és feldolgozási javaslatot megszövegezte. E bizottság tagjai Jankovich Miklós, Toldy Ferenc, Almási Balogh Pál, Kállay Ferenc és Luczenbacher János voltak.⁵⁴ Javaslatuk, amelyet Teleki József mint a család alapító ágának feje elfogadott, így szólt:⁵⁵

49 MTAKK, Vegyes 2r. 40 / I (VI).

50 Uo.

51 Uo.

52 Ma V. kerület, Petőfi Sándor utca 3.

53 F. CSANAK 1959, i. m., 16.

54 MTAKK *Kisgyűlési jegyzőkönyvek*, 1837. december 4.

55 MTAKK *Kisgyűlési jegyzőkönyvek*, 1838. június 18.

„I. Mi az átadás és átvétel módját illeti:

1. Az általadó és a mélt. család részéről nevezendő biztos, az átvevő a társaság részéről a könyvtárnok, s egy museumi biztos; s ennek kinevezése a nm. Elnök ur által a fens. főhg. Nádor-Pártfogó fog kéretni.

2. Az általadás tudomány-osztályonként történik oly módon: t. i. az átadó olvassa egyenként a könyvek teljes czimeit, elmondja azok kötet- és lapszámain, formátumokat s kötését: ezeket egyszerre két írnok írja; s midőn így valamely osztály által adatott, a két példányú sorjegyzéket egyfelől az átvevők, u. m. könyvtárnok és museumi biztos írják alá nyugtatványul, másfelül az átadó, ellennyugtát vényül s egymás között kicserélik.

II. Minden osztály átadása után a könyvtárnok annak felállítását eszközli: előre is megjegyeztetvén, hogy az egész gyűjtemény három főrésze osztatik, t. i.

1. közönséges könyvtárra, melly az egész külföldi literatúrát foglalandja magába

2. magyar könyvtárra, melly a magyarul, magyarok által irt s magyar ügyet bármikép érdeklő könyvekből álland, ide soroltatván Cornides bibl. hungaricája, minden nyomtatványai is

3. kéziratárra, mellyhez a nyomtatás zsengei (incunabulák) soroztatnak.

III. Az átvételi, s esztendőnként rendesen folytatandó, s így a könyvtárnak koronként mikép szaporodását is mutató lajstromokon kívül még háromféle lajstrom készüljön:

1. egy közönséges lajstrom, melly betűrendben az egész gyűjtemény minden nemű és nyelvű kötetei teljes czimeit, a kéziratokét és incunabulákét is ide értve, foglalandja magába

2. egy rendszeres lajstrom, mellyet az osztályok egy előlegesen magok által s a gyűlés által helyben hagyandó terv szerint készítenek. Ennek nyomtatására a könyvtárnok ügyel; egyszersmind pedig kéziratban folytatandó, részint az olvasók folytonos használatára, részint, hogy koronként pótló füzetekkel ki egészíttethessék.

3. egy helymutató lajstrom, mellyben főosztályok, szekrények és fokok szerint föl lesznek a könyvek röviden, azaz a cím, bélyegző s utasító szavainál fogva jegyezve. Minden könyv táblájára szinte föliratik a fő osztály, szekrény és fok

száma, a helymutató lajstrommal egyezőleg, hogy egy felül ezen lajstrom segéd-mével azonnal meg lehessen találni bármely könyvet; a táblán álló jegynél fogva pedig annak helyét.

IV. Az akademia vétel és ajándékok által gyűlt könyvtára felállításban és lajstromokban összevegyittetik a gróf Teleki-könyvtárral; eléggé meg lévén mind a külön bélyeg, mind a helymutató lajstromnak egy külön rovatába minden czimhez mellékelt T és A betűk által különböztetve.

V. A könyvtár évenként egyszer és pedig a tisztogatási szünidő alatt vizsgáltat meg, az alapítvány értelme szerint a museum, akademia és alapítóktól nevezendő biztosok által, a helymutató lajstrom vezérlése szerint; az elsőnek és harmadiknak befolyása csak a gróf Teleki-tárra lévén. Gondja leszen pedig a könyvtárnoknak, hogy vizsgálatra, minden kinn levő könyvek okvetlenül visszakérüljenek.

VI. A kettős példányok dolga mindig a társaság hozzájárultával intéztetik el; a gróf Teleki-könyvtárhoz tartozók egyedül a mélt. család megegyezésével cserélthetnek ki vagy adathatnak el.

VII. A társaság óhajthatónak tartja, bár a könyvvétel a museum s az akademia részére némi egyetértéssel történhetnék: hogy így egy munka, ha csak bizonyos tekintetek nem kívánják, többször meg ne vétessék, s így ugyan azon summáért többet lehessen szerezni.

VIII. A haszonvételre nézve határozottatott:

1. az elnök által rendelendő tisztogatási szünidőt s az ünnep- és vasárnapokat kivéve, a könyvtár a tagok számára minden nap nyitva álljon 11-12-ig; a közönség számára pedig kedden, szerdán és pénteken 9-12-ig, s 2-4-ig télen, 3-6-ig nyáron.

2. Helyben minden rendbeli tagok két hétre bármely munkát haza vihetnek, kivéven a) igen drága pompás munkákat, b) ritka munkákat, c) kéziratokat. Erre nézve pedig egy kölcsönzési napló álland a könyvtárban, mellyben a kölcsönvevő az elvitt könyvet időrend szerint írja be, a könyvtárnok pedig egy betűrendi jegyzőkönyvbe cím szerint.

3. Vidéki t. és r. tagoknak hat hétre küldhető könyv, levelezőknek csak elnöki engedelem mellett.

4. Helyben levő nem tagjai a társaságnak szinte csak elnöki engedelem mellett kaphatnak könyvet.

5. Sértett, rongált, vagy bármiképp eldísztelenedett példány a kölcsönző által éppel pótlendő.

IX. A könyvtárnok mellé addig, míg a felállítás s a lajstromok készítése tart, szükséghez képest több kevesebb napidíjas adatik; azontúl

1. egy tőle szigorúan függő rendes segéd, kiért a könyvtárnok kezes;

2. egy hivatalosolga.

Hogy pedig a könyvtárnok, ki egyszersmind a társaság fizetett r. tagja, az átvételi, felállítási és lajstromozási munkákat győzhesse, míg ezek tartanak, minden rendes tagi foglalkozástól fel fog mentetni.

X. A nemzeti museum felügyelése, az alapítvány értelméhez képest, csak a gróf Teleki-könyvtár épségben tartását tárgyzván; a könyvtárnok minden egyéb kérdésekre nézve egyedül a mélt. alapító család és az Academia igazgatósága s nagy s kis gyűléseihez utasítatik.”

Az alapítólevelet és az átvételi javaslatot elolvassa feltűnő a kettő szempontjaiban megmutatkozó különbség. Teleki végső célja az alapítással egy nagy tudományos közkönyvtár teremtése volt, a könyvtár megóvására, fejlesztésére vonatkozó kikötései viszont az alapítólevélben főleg a főúri magánkönyvtár integritását akarták biztosítani a köréje gyűlt könyvanyagon belül. A modern könyvtárakat jellemző részletező, sokrétű feldolgozás nem érdekelte, megelégedett volna pl. a magángyűjtemény egyetlen nyomtatott katalógusával. Az átvételi javaslat ezzel szemben a könyvtári munkák fontossági sorrendjével tisztában levő könyvtáros műve, akiben nem nehéz felismerni Toldy Ferencet. Nemcsak azért, mert az átvételi bizottság tagjai közül egyedül ő foglalkozott könyvtárügyi problémákkal, hanem azért is, mert korábban és később több hasonló szellemiségű munkát írt a könyvek és a könyvtár kezeléséről. Felkészültségét jól mutatja az átvétel általa felvázolt módja, amely igen praktikus: a két egyszerre készülő jegyzék időt takarít meg, és egyben kiküszöböli a másolás okozta hibák lehetőségét. A felállítás szakrendben, a könyvtár eredeti tagolódása szerint történik, a használatot háromféle katalógus könnyíti meg. Az átvétel, felállítás, feldolgozás és használatra vonatkozó pontok általában az Akadémia helyzetét, nehézségeit szem előtt tartó, de színvonalas könyvtári rendet teremtő célkitűzések.⁵⁶

⁵⁶ F. CSANAK 1959, i. m., 19.

Érdekes és jellemző, hogy a javaslat két ponton túltette magát az alapító utasításain, noha Teleki mint a Társaság elnöke fölötté állt a bizottságnak, és mint az alapító család feje jóvá kellett hagynia a javaslatot. Egyik pont a könyvtár tulajdonjogára vonatkozott: a gyűjteményt kizárólag a Tudós Társaság tulajdonának jelentették ki, gyakorlatilag pusztán formalitással csökkentve a Nemzeti Múzeum szerepét. Ekkor ugyanis már egyre nyilvánvalóbb lett, hogy a két intézmény külön fog fejlődni, így a könyvek hovatartozását illetően is dönteni kellett az egyik fél mellett, s Teleki mint alapító végül az Akadémia pártjára állt. Ezt a feltevést bizonyítja, hogy 1844-ben, a Teleki-könyvtár tényleges átvétele során a javaslat erre vonatkozó határozata ellenére nem hívták meg a Múzeum kiküldöttjét az eseményhez. A másik, az alapítólevél rendelkezésével ellentétes pont az volt, hogy a könyvanyagot – a kor könyvtárosi gyakorlata szerint – egyetlen közös rendszerben tervezték felállítani, megszüntetve az alapító gyűjtemény különállását, s elegendőnek tartották, hogy a könyvek eredetét a Teleki-bélyegző és a helyrajzi katalógus megfelelő rovatába bejegyzett betűjel mutassa meg. Az akadémiai elnök, amikor jóváhagyta ezt a változtatást, tulajdonképpen igazat adott Toldy szempontjainak, és a kegyelettel ápolott főúri gyűjtemény ideájától elmozdulva a modern közkönyvtár igényeire volt tekintettel. Végül azonban a tervezet nem ment át a gyakorlatba, mert az Akadémia költözése miatt kibővült könyvtárteret a most felajánlott Batthyány-állomány anyaga foglalta el.⁵⁷

Az Akadémia és a Nemzeti Múzeum közötti szorosabb együttműködés kialakítására 1843-ban történt az utolsó kísérlet. A Nemzeti Múzeum új igazgatója, Kubinyi Ágoston ekkor javasolta a nádor-pártfogónak, hogy helyezték a Teleki-könyvtárat a II. emeleti helyiségekbe, ahol a Társaság ülései számára is van megfelelő méretű terem. A nádor válaszában utasította Kubinyit, hogy Pollackkal, az épület tervezőjével együtt válasszák ki az alkalmas helyiségeket, de két évig nem történt semmi. 1845-ben Teleki József fordult a nádorhoz, s kérte, hogy a múzeumi épület elkészültével régi elképzelése szerint biztosítsa az Akadémia számára szükséges helyiségeket. Érvelésében utalt a takarékosagra, a könyvek megóvásának szempontjára s arra, hogy a könyvtár biztos helyet, a társaság csendes üléstermet kapna, s a hely méltósága is emelné az Akadémia fényét. A nádor válasza kedvező volt, s a Társaság megbízta Toldyt a tárgyalások lebonyolításával. Kubinyi a II. emeleti homlokzati nagyteremtől dél felé vezető folyosót, a három nyugati fekvésű szobát és az ezekhez kapcsolódó helyiséget ajánlotta fel, valamint az üléstermet, hangsúlyozta azonban, hogy a Múzeum fejlődésével hamarosan maguknak is szükségük lesz a termekre. Az Akadémia viszont kevesellte a kijelölt helyiségeket, még egy szobát kért, amelyet a Múzeum nem akart átengedni.

⁵⁷ Uo., 19–20.

A nádor azonban az Akadémia javára döntötte el a vitát, s kikötötte, hogy fűtésről, világításról és takarításról az Akadémia gondoskodjék, s mindenben alkalmazkodjék a Múzeum házirendjéhez. Az Akadémia ezután is egyre sürgette az átköltözést, amit József nádor félszázados működése ünnepére be is akart fejezni. Az említett helyiségek azonban nem készültek el idejében, a költözés elmaradt, a nádor 1847-ben bekövetkezett halála után pedig végleg lekerült a napirendről.⁵⁸

Bár szorosabb értelemben véve nem tartozik a gyűjtemény történetéhez, érdemes megemlékezni egy 1842-ben történt epizódról, amely egy értékes, mindmáig meglévő műtárggyal gyarapította a könyvtárat. Ebben az évben ugyanis az uralkodó Erdély kormányzójává nevezte ki Telekit, aki így az intézmény szabályai szerint nem tölthette volna be tovább az Akadémia elnöki tisztét. A tagok azonban nem szerették volna, ha leköszön, ezért József nádorhoz fordultak, hogy mint pártfogó járjon közbe annak érdekében, hogy Telekivel kivételt tehessenek. A próbálkozásuk végül sikerrel járt, hiszen a gróf egészen 1855-ig az intézmény élén maradt, de ezzel összefüggésben az 1842. január 24-i ülésen (amikor az elnök nem volt jelen) az Akadémia gyűlése úgy határozott, hogy tiszteletük jeléül készíttetnek egy mellszobrot Telekiről, amelyet aztán a könyvtárban állítanak ki.⁵⁹ Az ötletet Döbrentei Gábor vetette fel, a megvalósításban pedig Toldy játszotta a főszerepet.⁶⁰ Az ügy nem zajlott konfliktusok nélkül, mert mind a szobrász személyét, mind a költségeket illetően ellentétek merültek fel, végül azonban még abban az évben elkészült az alkotás, Ferenczy Istvánnak, a korszak egyik legismertebb magyarországi szobrászának (és az Akadémia levelező tagjának) kivitelezésében. Kiállítani egyelőre nem tudták, hiszen a Teleki-gyűjteményt még nem szállították be a könyvtár épületébe, és anélkül visszasan hatott volna a dolog, az 1844-es megnyitón azonban elhelyezték a szobrot a könyvtárhelyiségben.⁶¹

A Teleki-könyvtár beszállítása a könyvtárba és története 1849-ig

A többszöri halasztás után a Teleki-könyvtár tényleges átvételére a Trattner-Károlyi-házban került sor. (6. kép) A művelet 1844 júniusában kezdődött meg, amikor a család bérbe adta Szervita téri házának a könyvtár elhelyezésére szolgáló

⁵⁸ *Uo.*, 16–17.

⁵⁹ MTAKK *Kisgyűlési jegyzőkönyvek*, 1842. január 24.

⁶⁰ A szobor költségeire indított gyűjtés aláírási íve ma is megtalálható az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában (RAL 1842/264).

⁶¹ A szobor készítésének történetéről lásd VISZOTA Gyula, *Gróf Teleki József mellszobra az Akadémiában*, Akadémiai Értesítő, 18 (1907), 305–319.

szárnyát, s így nem tudta tovább biztosítani a könyvek elhelyezését. A család nevében Károlyi István ügyvéd adta át a könyvtár első részét, az akadémiai tagok által legtöbbet sürgetett magyar és magyar vonatkozású anyagot Toldy Ferencnek.⁶² Ez az anyag a következőképpen tagolódott:⁶³

577	kötet, füzet és nyaláb kézirat
3 182	nyomtatvány
3	képes tárcsa ⁶⁴
2	tekercs
összesen 3 764	db

Toldy úgy gondolta, hogy a nyomtatványokat néhány hét alatt feldolgozza és használatba adja, a kéziratok feldolgozását viszont – mivel a nekik szánt helyiség nem készült el idejében – későbbi időre halasztotta.

Ugyanazon év szeptemberében sor került a könyvtár második, nagyobbik részének átvételére is. Ez a csoport 17 048 darabból állt, s vele együtt három ablakközi tölgyfaállvány is került a Társaság birtokába. E rész a következőképpen tagolódott:⁶⁵

1 202	ívrétű kötet, beleértve a képes füzeteket is
2 812	negyedretű könyv
11 184	nyolcadretű vagy kisebb könyv
885	kiválogatlatlan vegyes nagyságú könyv
13	kötetlen nyolcadretű mű
356	inkunábulum és régi nyomtatvány
475	atlasz, térkép
98	csomó újság és aprónyomat ⁶⁶
23	csomó Literae missiles Com. Lad. Teleki literariae
összesen 17 048	db

⁶² F. CSANAK 1959, *i. m.*, 22.

⁶³ MTAKK *Kisgyűlési jegyzőkönyvek*, 1844. június 24.

⁶⁴ A dokumentum jellege pontosan nem meghatározható; valószínűleg képek, metszetek és ábrák gyűjteménye volt.

⁶⁵ *Uo.*, 1844. augusztus 5.

⁶⁶ A mértékegység jelentése pontosan nem meghatározható, ezért a könyvtár mai állományában található Teleki-bélyegzős folyóiratok mennyiségével nem lehet összevetni az adatot.

Az átvett Teleki-anyag tehát a következőkből állt:

19 376	nyomtatott kötet
356	inkunábulum és editio princeps
480	atlasz, tárca
600	kéziratköteg
összesen 20 812	kötet

Helyszűke miatt nem vették át 1844-ben a hittudományi anyagot, mintegy 9000 kötetet.⁶⁷

1844 őszén tehát a szabadrendelkezésű rész teljesen feldolgozva, a Teleki-gyűjtemény átvett része pedig felállítva állott, mindkettő a körülményekhez képest használható állapotban volt. A Teleki-könyvtárat – amelyet az átvételi javaslat ellenére ekkor még nem vegyítettek össze a könyvtár többi részével – minden bizonnyal eredeti szakrendszere alapján, a szabadrendelkezésű anyagot pedig a Toldy-féle szakrendszer alapján állították fel. Ez idő tájt vezette végig Toldy Vörösmarty Mihályt a könyvtár helyiségein, s a látogatás során tett megjegyzéseire hamarosan a *Gondolatok a könyvtárban* című versben ismert rá, amelynek korabeli másolatán a következő alcím olvasható: „Magyar t. társ. könyvtár meg-nyitásakor. Dec. 23. 1844. Pesten.”⁶⁸

A következő lépés a Teleki-könyvtár katalogizálása volt, amit 1845-ben kezdtek el. Ezt a munkát már javarészt az 1848-ban kinevezett új alkönyvtárnok, Repiczky János vezette és végezte, aki alkalmi megbízottként már az előző évben is dolgozott a könyvtárban. Pozícióját annak köszönhetően nyerte el, hogy Toldyt időközben az Egyetemi Könyvtár élére nevezték ki, Varga Soma vármegyei hivatali állásba távozott, Teleki József pedig továbbra sem nevezett ki könyvtárnokot, így az Akadémiai Könyvtár gyakorlatilag felügyelet nélkül maradt.⁶⁹

Repiczky még éppen csak átvette új munkáját, mikor az egész Teleki-állomány súlyos veszélybe került: a forradalom és szabadságharc katonai eseményei Pestet és az Akadémia épületét is fenyegették. 1849 tavaszán a város ostroma komoly gondot okozott az Akadémia vezetőinek, hogyan őrizzék meg a könyv- és levéltárat a

67 F. CSANAK 1959, i. m., 22–23.

68 VÖRÖSMARTY Mihály, *Lírai költemények*, 1. 137/e; lásd még F. CSANAK 1959, i. m., 23.

69 FRÁTER 1989, i. m., 24, 26.

pusztulástól. Toldy és Repiczky megállapították, hogy a könyvtár biztonságosabb helyre költöztetéséről – a gyűjtemény nagysága miatt – nem lehet szó. Az I. emeleten elhelyezett levéltár viszonylag biztonságban volt, ide szállították tehát a pótolhatatlan értéket jelentő kéziratgyűjteményt is. A leszállítást, melyben Helmezy Mihály pénztáros nagy érdemeket szerzett, május 4-én fejezték be, ugyanaznap, amikor az első ágyúlövések eldördültek. A gyűjteményekért való aggodalom jogosult volt. Május 9-én találat érte a Trattner–Károlyi-házat, teteje leégett, de szerencsére sikerült elfojtani a tüzet, s a könyvtár nem pusztult el. Az Akadémiát a padláson elhelyezett néhány polc elégésén kívül nem érte kár.⁷⁰

A szabadságharc bukásától az Akadémia palotájának elkészültéig (1849–1865)

A szabadságharc leverése korszakhatárt jelentett az Akadémia történetében. Mivel 1848-ban az intézmény számos tagja támogatta a reformokat (élükön Teleki József gróffal, aki erdélyi kormányzói minőségében is igyekezett elősegíteni a változások életbe léptetését), egy ideig egyenesen a megszűnés fenyegette, és csak az egyik alapító, Andrássy György közbelépésének köszönhetette megmenekülését. Az abszolutizmus rendszere azonban új alapszabályt kényszerített az intézményre, amely biztosította a kormányzat beleszólását az Akadémia minden ügyébe, ráadásul csak több éves alkudozás után nyerte el hivatalos formáját, így a köztes időben, az 1850-es évek végéig csak akadozva tudott működni a Társaság.⁷¹

Az Akadémiát sújtó változások természetesen a könyvtárra is hatással voltak, a fejlődés üteme évekre lelassult, az amúgy is súlyos problémák megoldása pedig még nehezebb lett.⁷² A tagok mindenesetre megpróbálták ott folytatni a munkát, ahol a felbolydult közállapotok miatt abba kellett hagyniuk: az 1850. június 10-i összes ülés hivatalosan is jóváhagyta Repiczky alkönyvtárnoki kinevezését, egyik első feladatául a Teleki-könyvtár helyrajzi katalógusának elkészítését jelölve ki.⁷³ A munka Toldy tudósítása szerint már előrehaladott állapotban volt, és kevesebb mint két hét múlva, június 22-én már arról tájékoztathatta az Akadémiát, hogy

70 F. CSANAK 1959, i. m., 28–29.

71 MÁZI Béla, ROZSONDAI Marianne, *Kiállítási kalauz = A Magyar Tudományos Akadémia és az 1848/49-es forradalom és szabadságharc*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1998, 16–17.

72 F. CSANAK 1959, i. m., 29.

73 MTAKK *Összes ülési jegyzőkönyvek*, 1850. június 10.

a szóban forgó „alapcímár” rendelkezésre áll.⁷⁴ A dokumentum tulajdonképpen az alapító okiratban előírt külön katalógus kéziratos változatának tekinthető, ki-nyomtatása esetén tehát ez a pont is teljesült volna. A lista kiadására azonban nem került sor, sőt mára Repiczky katalógusa is elveszett, noha ez volt a valaha elkészült legteljesebb lista az alapító állományról, bár nem tartalmazta a teológiai könyvállományt, amely továbbra is Telekinél volt.

Ugyanezen a gyűlésen egy további fontos esemény is történt: Teleki József felajánlotta ősnymotványokból és aldinákból álló értékes, mintegy hatszáz tételt tartalmazó könyvgyűjteményét a könyvtár javára; ezek jelentős részét a bécsi Bibliotheca Palatinalis aukcióján vásárolt duplumok tették ki.⁷⁵ A Teleki-bélyegző természetesen ezekbe a példányokba is bekerült, külön katalógus vagy egyéb segédlet viszont nem készült róluk, így tulajdonképpen beolvadtak az alapító állományba, csak a bécsi könyveket lehet azonosítani jellegzetes kötésük miatt.

Szintén ugyanezen a kisgyűlésen Szilasy János könyvtáros választása érdekében fordult Telekihez, amit Toldy is támogatott, mert a személyi állomány csökkenése és a könyvek egyre növekvő száma következtében megszorodott feladatok halaszthatatlanná tették egy hivatalos főkönyvtárnok kinevezését.⁷⁶ Az elnök azonnali választ még most sem adott, de az egy év múlva tartott összes ülésben már felolvasták Szirákon kelt levelét, „melyben testvérei nevében is jelenti az Akadémiának, hogy országosan megerősített alapítványuk alapján s a társaságnak még 1846. december 15-i ajánlása következtében a 300 forint fizetéssel járó könyvtárnokságra Hunfalvy Pál I. tagot nevezték ki.”⁷⁷ A gróf döntése nem érhetett senkit sem meglepetésként, mivel Hunfalvy neve már az előző évtizedben felmerült mint lehetséges könyvtárnok, sőt meglehetősen határozott biztatást kapott a kinevezését illetően,⁷⁸ de az ügy a ’48-as események és a szabadságharc bukása után beállt helyzet miatt egészen mostanáig késedelmet szenvedett.⁷⁹ Hunfalvy, mint

74 MTAKK *Kisgyűlési jegyzőkönyvek*, 1850. június 22.

75 *Uo.*

76 *Uo.* Toldy a következő szavakkal jellemezte az állapotokat: „...a buzgó és szorgalmas al-könyvtárnok [Repiczky] egy szekrény híján teljesen befejezte ugyan már a Teleki-könyvtár alapcímárát, de mind a ma bejelentett új és több ezer kötetre menő szaporodások alapcímártározása, mind a még feldolgozatlan kézirattár, de végre a most munkába veendő kielejtezés, eladások és árverések tekintetéből a könyvtárnoki hely betöltése multhatatlan.”

77 MTAKK *Kisgyűlési jegyzőkönyvek*, 1851. június 30.

78 A Toldyhoz írt egyik levele legalábbis erre utal (MTAKK *Kézirattár*, M. irod. lev. 4r 70).

79 FRÁTER 1989, i. m., 26–29.

újonnan kinevezett főkönyvtárnok, 1851. július 6-án tette le a hivatali esküt,⁸⁰ és azonnal elkezdte könyvtárosi munkáját. (7. kép) Az első időszak nyilvánvalóan a tájékozódással telt el, de miután Repiczkyt más feladattal bízta meg az Akadémia, és egyre súlyosbodott egészségi állapota miatt is, lassan minden munka Hunfalvyra hárult.⁸¹

Ugyanebben az évben született egy másik, a Teleki-gyűjteményt érintő döntés is: mivel a könyvtár különféle hagyatékokból és adományokból összegyűlt állományába természetesen sok duplum került, az Akadémia vezetősége elhatározta, hogy ezeket csere útján értékesíti, hogy a felesleges példányok helyett más, szükségesebb műveket lehessen szerezni. Azonban az alapító okirat még 1826-ban úgy rendelkezett, hogy a Telekiek által felajánlott könyveket nem szabad elidegeníteni, ezért 1845-ben, amikor először felmerült a kérdés, ki is hagyták azokat a cserére vonatkozó rendelkezésekből.⁸² 1851-ben viszont az elnök hozzájárult az alapító állományba tartozó duplumok elcseréléséhez is, de azzal a feltétellel, hogy intézkedés előtt minden esetben kikéri a családtagok jóváhagyását.⁸³ Arra vonatkozóan viszont nem maradt fenn forrás, hogy ilyen jóváhagyásra bármikor is ténylegesen sor került volna, bár ma már több magyarországi, sőt külföldi könyvtárban is találhatóak Teleki-peccsével és „Duplum venditum” feliratú bélyegzővel ellátott könyvek.

Teleki Józsefnek köszönhető újabb gyarapodást jelentett 1852-ben, 1853-ban és 1854-ben az elnök monumentális történettudományi munkájának, a *Hunyadiak kora Magyarországon* című sorozatnak a megjelenése. A korszak teljes, átfogó bemutatását célzó művek közül a szerző életében az 1–4. és a 10. rész jelent meg,⁸⁴ nagy sikert aratva szakmai és olvasói körökben.⁸⁵ Amellett, hogy Teleki felhasználásra is adományozott művéből a könyvtárnak köteteket, kerekén ezer példányt azzal a kikötéssel ajánlott fel az Akadémiának, hogy az eladásukból befolyó összeget tőkésíteni kell, a kamatok egyhatodát visszaforgatni a tőkébe, a maradék ötha-

80 Ennek mintáját lásd MTAKK, K 801 2/1851.

81 FRÁTER 1989, i. m., 29–30.

82 MTAKK *Igazgatótanácsi jegyzőkönyvek*, 1845. június 9.

83 MTAKK *Kisgyűlési jegyzőkönyvek*, 1851. június 30.

84 A sorozat többi darabját már a gróf halála után, az ő jegyzetei alapján, de további kutatással bővítve Szabó Károly, később pedig Csánki Dezső gondozásában adták ki. Lásd MÁZI Béla, *Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon. I–XII kötet*, <http://teleki.mtak.hu/4.htm> (2019-07-27)

85 A kortársak véleményére vonatkozóan lásd pl. *Budapesti Hírlap* 1(1853), 3, 5, 101, 106. szám; KÖVÁRY László, *Száz történelmi rege*, Kolozsvár, Stein, 1857, 90; FLEGLER Sándor, *A magyar történetírás történelme*, Budapest, Franklin-Társulat, 1877, 242.

totod pedig felerészben a történettudományi kutatások támogatására, felerészben a könyvtár állományának gyarapítására felhasználni, a legfontosabb könyvzsűkés-
letek kielégítését tartva elsődleges szempontnak.⁸⁶ Az így megvásárolt kötetekbe az elnök személyes vásárlásaihoz és ajándékaihoz hasonlóan bekerült a Teleki-bélyegző, de magukba a Teleki által írt Hunyadi-könyvekbe – legalábbis azok ma meglévő példányaiba – nem. 1853-ban a család két további tagja, Teleki Ádám (József bátyja) és Teleki Domokos (1810–1876; József hasonnevű nagybátyjának fia, maga is akadémikus) szintén adományozott könyveket az Akadémiának, de a bélyegző hiánya alapján úgy gondoljuk, hogy ezeket nem sorolták a Teleki-állományba.⁸⁷

Teleki József elnök 1855 februárjában meghalt. Elhunytát mind az Akadémia, mind a könyvtár súlyos veszteségként élte meg, hiszen az előbbinek első elnöke, az utóbbinak alapítója és legfőbb pártfogója távozott. A gróf azonban halálában sem feledkezett meg egyik intézményről sem, komoly adományokban részesítette őket végrendeletében. Mindenekelőtt a könyvtárra hagyta a Pesten, Szirákon és Pomázon található saját könyveit, amelyek önmagukban is több ezer kötetnyi állományt tettek ki. Egyéb javadalmaiból huszonnégyezer forintot különített el, amelyet tőkésíttetni rendelt, és a kamatait részben a könyvtárnoki fizetés emelésére, részben az Akadémiai Könyvtár gyarapítására kellett fordítani.⁸⁸

Ugyanebben az évben március végén elhunyt Repiczky János alkönyvtárnok is,⁸⁹ és Hunfalvy Pál magára maradt a könyvtári munkákkal. Valószínűleg a személyzetrel kapcsolatban adódó nehézségek is közrejátszottak abban, hogy az elhunyt elnök hagyatékát csak a következő év augusztusában tudták beszállítani Szirákról a Trattner–Károlyi-házba. A mennyiség tizenhat ládat tett ki, ebből azonban kilenc nem Teleki József saját könyveit tartalmazta, hanem az alapító állomány teológia szakba tartozó kiadványait, amelyek számára 1844-ben nem volt hely.⁹⁰ Így ekkor összesen tizenhárom–tizennégyezer kötettel gyarapodott az Akadémiai Könyvtár állománya, amelyek elhelyezése és feldolgozása komoly feladat elé állította a könyvtárnokot. Az új elnök, Dessewffy Emil Toldy Ferencnek

86 MTAKK *Kisgyűlési jegyzőkönyvek*, 1852. április 5., 1853. január 24. és május 23.; 1854. március 9.; 1855. március 5.; 1856. október 27. Az utóbbi kettő már Teleki József halála után jelent meg.

87 *Uo.*, 1853. április 25. Lásd még e kötetben *A Teleki család és a könyvek* című tanulmányt.

88 RAL 40 / 1856. A teljes szöveget lásd a Függelékben.

89 FRÁTER 1989, i. m., 128.

90 MTAK Kézirattár, K 801 1/1856.

írt levelében 1856. augusztus 21-én arról tájékoztatta a titoknokot, hogy az újonnan beérkezett anyag az Akadémia üléstermében és más szobáiban felhalmozva áll, s még a nyári akadémiai szünetben szeretné ezeket szakonként szétválasztani és felállítani, amire azonban a könyvtárnok maga elégtelen. Ezért mellé rendelte Podhorszky Lajost, akit az Akadémia még 1855-ben Repiczky János helyébe ajánlott.⁹¹ Ő valójában már dolgozott is a könyvtárban mint havidíjas, kinevezése azonban halasztódott.

A fennmaradt akadémiai források a hagyaték feldolgozására vonatkozóan nem közölnek további információkat, Teleki fent említett végakarata viszont arra utasította a könyvtárat, hogy a könyveket „megtartsa s a családom által alapított könyttárral egyesítse s az ez iránt fennálló rendelkezések szerint kezelje.” A könyveket tehát a már ott lévő Teleki-gyűjteménybe kellett szakok szerint beolvasztani, lebélyegezve őket. Hogy a feladatot Podhorszky-nak sikerült-e a kívánt időpontig végrehajtania, nem tudjuk, de az valószínű, hogy a teológiai könyveket, ha fel is dolgozták, jelentős részben nem bélyegezték le.⁹² Mindenesetre kijelenthető, hogy 1856-ra immár a Telekiek által felajánlott teljes könyvállomány az Akadémia bir-
tokába került.

Beköltözés az Akadémia palotájába – a Teleki-gyűjtemény önállóságának megszűnése (1863–1865)

Az 1850-es évek végén a magyarországi közállapotokban bekövetkezett változásoknak köszönhetően az Akadémia a figyelem középpontjába került: addig soha nem látott mértékű gyűjtés indult az intézmény javára annak érdekében, hogy a tudós társaság – természetesen a könyvtárral együtt – önálló épületbe költözhesen. A tervek rövidesen realizálódtak, és 1862 tavaszán Szkalnitzky Antal és Ybl Miklós irányítása alatt elindulhatott az építkezés.⁹³

91 RAL 74/1856. Dessewffy akadémiai elnök levelét, amelyet Toldynak küldött, lásd a Függelékben.

92 Erre vonatkozóan lásd az állomány jelenlegi állapotának feltárására vonatkozó fejezetet.

93 A palota építésére vonatkozóan lásd pl. KEMÉNY Mária, *A Magyar Tudományos Akadémia palotája*, Budapest, Osiris, 2015; SISA József, *A Magyar Tudományos Akadémia: Séta a székházban*, Budapest, Corvina, 2015; *Épület-, intézmény- és gyűjteménytörténet: 150 éves az Akadémia székháza*, szerk. BICSKEI Éva, UGRY Bálint, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018.

Az események kedvező lehetőséget teremtettek Hunfalvy számára, hogy megfelelő keretek között alakíthassa ki a könyvtárat az új épületben, amelyben kellő tér állt rendelkezésre a felszaporodott gyűjtemény számára, és a köteteket egy új, áttekinthető rend szerint helyezhették el. Az Akadémiai Könyvtár ugyanis nemcsak a megfelelő helyiség hiánya miatt nem tudta teljesen ellátni feladatát, betölteni hivatását, hanem azért sem, mert 1863-ban, a palota építésének időszakában már az addig kialakult raktározási rendszere és könyvkezelése sem bizonyult kielégítőnek. Ekkorra már égetően sürgős feladattá vált, hogy a könyvtár egyre gyarapodó állományát a fejlődő magyar tudományos élet célkitűzéseinek alátámasztására, korszerű módon helyezték el és tegyék használhatóvá a nagyközönség számára is. Szükség volt egy olyan egységes raktározási, állományfeltárási rendszer kidolgozására, amelynek alapján a keresett könyvet könnyen, gyorsan elő lehetett adni, és amely által a szorosan vett könyvtári munkák is ésszerűbbé, szervezettebbé, hatékonyabbá válhattak.⁹⁴

Az új rendszer kidolgozása olyan kérdéseket is felvetett, amelyek közelről érintették a Teleki-állományt. A tervek elkészítésére az Akadémia Igazgató Tanácsa által 1862 végén vagy 1863 elején kiküldött bizottság (tagjai: Hunfalvy Pál főkönyvtárnok és Budenz József alkönyvtárnok, valamint Toldy Ferenc, Mátray Gábor és Nagy Iván) ugyanis elsődleges szempontként vetette fel annak az eldöntését, hogy továbbra is külön akarják-e tartani a Teleki-gyűjteményt az állomány többi részétől. A bizottság úgy látta, hogy ha ezután is külön kell kezelni a Teleki-féle és a szorosan vett akadémiai könyvtárrészt, ezt csak úgy lehet megvalósítani, ha egy-egy könyvtárrészben legalább 25 fő- és 50 alszakot alkotnak, ami együttesen 50 fő- és 100 alszakot jelentett volna. A bizottság a maga részéről elvetette a két külön könyvtárrész gondolatát, és azt javasolta, hogy a palotában a könyvtár felállítása egységes szakrendszer alapján történjék. Az alapítólevél szándékát figyelembe véve azonban hozzátették: „De hogy az alapítók nemes ajándéka mindenkor kimutatható legyen, és hogy az idetartozó állományt, ha szükséges, az utókor is mindig regisztrálhassa, el kell határozni, hogy azokba a könyvekbe, amelyek a jövőben a Teleki család alapítványa kapcsán kerülnek a könyvtár állományába ezentúl is, mint eddig, a már említett kettős bélyegzőt nyomják; és a lajstromokban [katalógusokban] is jelöljük meg, hogy ezek a könyvek a Teleki-osztályba valók; a majd kinyomtatandó katalógusban a Teleki-könyvek címei külön is, és együtt is szerepeljenek.”⁹⁵ A bizottságtól indult ki az a javaslat is, hogy a könyvtár bejáratánál,

94 FRÁTER 1965, i. m., 3.

95 RAL 1322/1869.

illő helyen egy felirattal ellátott márványtábla hirdesse az utókor számára a Teleki család nagylelkű könyvtáralapítását.⁹⁶

Az Akadémia Igazgató Tanácsa helybenhagyta a szakrendi javaslatot, de mielőtt véglegesen határozatba foglalta volna, szükségesnek látta, hogy a Teleki család élő tagjainak véleményét és beleegyezését kérje a két állományrész egyesítésére, illetőleg a Teleki-állománynak a javasolt módon való kezelésére vonatkozólag. Az Akadémia megkeresésére gróf Teleki Sándor (1829–1875), Teleki József akadémiai elnök unokaöccse, 1863. június 4-én kelt válaszában a maga és öccse nevében a következőképpen nyilatkozott:⁹⁷

„Sokkal jobban ismerem az elhunyt alapítók, de különösen nagybátyám Gf Teleki József az academia éránti érzelmeit, mintsem hogy legkissebb észrevételt tegyek azon javaslat ellen, melyet a Könyvtárt illetőleg a Teleki féle könyvtárnak az épülő palotában leendő szakrendszeres felosztása tárgyában, a tek. academia kebeléből kinevezett bizottság az academiának előterjesztett.

Amit tehát ezen küldöttség a Teleki Könyvtár mikénti elhelyezése 's osztályozása éránt javasolt, én azt öcsém nevében is egész terjedelemben elfogadtam mert tiszta meggyőződésem ezt, miszerint az alapítók a könyvtár minél nagyobb mértékben lehető hasznavehetőségét, még pedig a Magyar Academia minél kevesebb kiadásu igénybe vétele mellett, viselék főleg szemük előtt, a' midőn adományukat az Acedemiának törvényszerűleg felajánlották.

Minél fogva tisztelettel kérem fel Méltóságodat, miszerint a javasolt mód szerint méltóztatnák az eldődeim által alapított könyvtárt egy épülő palotában elhelyeztetni.”

A család jóváhagyó döntése folytán egy több mint húsz éves terv realizálódott, hiszen már az 1838-as átvételi javaslat felvetette a beolvasztást, amihez Teleki József jóváhagyását is sikerült megnyerni; a szakmai szempontok tehát háttérbe szorították az alapítólevél kegyeleti szándékait, bár a bélyegző használatára és a lajstromokra vonatkozó kitétel továbbra is biztosította volna a Teleki-állomány kiemelt státuszát.

96 FRÁTER 1965, i. m., 3–5.

97 RAL 240/1863. A levél teljes szövegét lásd a Függelékben.

A gondos előkészületek és tervezés ellenére a költözés kissé kapkodva folyt le, mivel a Trattner–Károlyi-házra vonatkozó bérleti szerződés 1865. március 31-én lejárt, de a palota épülete erre az időpontra még nem állt teljesen készen. A könyvtár dunaparti helyiségei, a palota földszintjének délnyugati szárnyában lévő olvasóterem és a raktár például a beköltözés idején még nem készült el. Így az Akadémiának a között kellett választania, hogy vagy egy évvel ismét meghosszabbítja a bérleti szerződést – ami tetemes fölösleges kiadást jelentett volna, hiszen a palota a belső munkálatok kisebb részének kivételével már teljesen készen állt –, vagy a hiányok ellenére beköltözik a palotába. Az intézmény az utóbbi megoldást választotta.⁹⁸

A legfontosabb előkészületek megtétele után a könyvtár átköltöztetését a szükséghelyzet ellenére viszonylag rendben, mintegy tíz nap alatt sikerült lebonyolítani 1865. március végén, április elején. Nem sokkal később befejeződött a helyiségek építése is. (8. kép) Májustól kezdődött a könyvek felállítása az új szakrend szerint: a rendelkezésre álló kb. 1820 méternyi polcférőhelyeken az előre elkészített terv alapján kijelölték az egyes szakok helyeit, összesen 23 szakot, míg a 24. rész a Kézirattár számára külön rendszert alkotott. A fő- és alszakok neveit, rövidített alakban vastag kartonpapírra írták (pl. Klassz. fil., Jogtud. Ált., M. Tört. stb.), majd a kijelölt raktári részekben a vonatkozó polcokra erősítették. Minden könyvet egyenként kézbevettek, az új szakrendszer alapján meghatározták hovatartozását, és így helyezték a könyvvállványokra, figyelembe véve a könyv formátumát is. Három nagyságrendet különböztettek meg: octavo (nyolcadrét), quarto (negyedrét), folio (ívrét). A szakok szerinti szétosztást és a felállítást egy év alatt, 1866 közepére befejezték, az akkori könyvállomány jelentős része ma is így van elrendezve. A következő munkafázist az jelentette, hogy a polcokon levő könyvekbe beírták a szakjelzetet, ugyanazokat a rövidített fő- és alszaki jelzeteket, amelyeket a polcokra is felerősítettek, a formátum jelét és a könyv szakbeli sorszámozását minden nagyságrenden belül újrakezdve. A jelzeteket kis négyzet alakú vignettákra is ráírták és a könyvekre ragasztották; ezek a címkék a legtöbb darabon ma is rajta vannak, még ha azóta ki is kerültek a szakjelzetes állományrészről. Ezután a könyvek naplózása következett a felállítás rendjében. A könyvek sorszámozását, szerzőjét, címét, valamint a megjelenés helyét, évét, a kiadás számát, az úgynevezett inventáriumokba (helyrajzi napló) vezették be. A munkafolyamat utolsó állomásaként az alfabetikus cédulakatalógus készült, amikor ismét kézbevettek minden egyes könyvet.⁹⁹

98 FRÁTER 1965, i. m., 10.

99 Uo., 10–12.

A felsorolt gondos intézkedések mellett különösnek mondható, hogy az inventáriumok készítésénél a Teleki-könyvtárba tartozó könyvek címei mellett nem jelölték meg, hogy azok a Teleki-osztályba valók, ráadásul az elkészült katalógusok kinyomtatása is elmaradt.¹⁰⁰ A bizottság két évvel korábban benyújtott tervezetének azon része tehát, amely biztosítékot tartalmazott az alapító állomány kiemelt kezelésére, és amelynek köszönhetően a család jóváhagyását is sikerült megnyerni, végül nem valósult meg. Az okokat illetően csak találgatni lehet: alkalmasint terveztek egy külön Teleki-katalógust, amit idő vagy pénz hiányában végül nem tudtak elkészíteni, esetleg úgy vélték, hogy a bélyegző már önmagában is elég a kötetek megjelölésére. Ez utóbbi indoklásnak ellentmond, hogy 1863-at követően nem használták a bélyegzőt, noha a Teleki József által tett alapítványok jóvoltából továbbra is érkeztek be olyan kötetek, amelyek esetén erre szükség lett volna. Akármi is volt az ok, kijelenthető, hogy az alapítólevélben foglalt minden olyan pontot, amely a Teleki család által felajánlott gyűjtemény kezelésére vonatkozott, az 1860-as évek második felére megszegték: a könyveket szétosztották a szakrend szerint felállított állományban, külön katalógust nem készítettek róluk sem kézirat formában, sem nyomtatásban, végül pedig a Teleki-bélyegző használatával is felhagytak. Ezáltal az alapító állomány tulajdonképpeni története véget ért, mivel darabjai külön azonosítás nélkül szétszóródtak, így semmilyen specifikusan rájuk vonatkozó rendelkezést nem lehetett megfogalmazni.

A gyűjtemény mostoha sorsa ellenére az alapítást és az alapító személyét továbbra is tiszteletben tartották. 1866-ban az ismert szobrász, a palota belső terének díszítésében egyébként is részt vevő Marschalkó János, Teleki-címmel díszített márvány emléktáblát készített, amelynek aranyozott felirata beszámol a család által tett nagylelkű felajánlásról.¹⁰¹ A tárgyat természetesen a könyvtárban helyezték el, ahogyan az 1842-ben elkészített Teleki-szobrot is áthozták a palotába, az olvasóterem főfolyosójának végén állítva fel. Ma mindkettő a könyvtár Arany János utcai bejáratánál található.

Az utolsó olyan kár, amely a könyvtári adminisztratív munka következtében sújtotta a Teleki-állományt, a 19. század végén következett be Heller Ágost főkönyvtárnoksága alatt. 1898. február 3-án a Könyvtári Bizottság a következő határozatot fogalmazta meg:¹⁰² „A könyvtárban több példányban meglevő könyvek,

100 Uo., 11.

101 Soós Gyula, *A Lánchíd oroszlánszobrainak mestere*, Művészettörténeti Értesítő 9 (1960), 123–127; ott 125–126.

102 RAL 68/1898.

melyek a könyvtárba beosztottak mellett, mint kettős vagy többszörös példányok fennmaradnak, a mennyiben megtartásukat fontosságuk vagy gyakori használatauk, vagy alapítványi rendelkezés nem indokolja, eladás útján a könyvtár javára értékesíttessenek. Erre a célra az akadémia tagjainak, továbbá az érdekelt közintézeteknek három havi idő tartatik ki, mely alatt a kívánt könyveket mérsékelt áron meg szerezhetik. Ezen időn túl a fennmaradt többszörös példányok antiquarius-könyvkereskedő útján értékesítendőek.” A számos helyről érkező adományok, illetve a könyvtári állomány rendszerezésének hosszan elhúzódó, többszöri költözéssel bonyolított folyamata bizonyára sok többletpéldányt eredményezett, a bizottság részéről tehát indokolt volt a döntés, hogy – lehetőleg haszonnal – megszabaduljanak tőlük, de ezzel súlyos veszteségeket okoztak a Teleki-gyűjteménynek, amelyben már eleve akadtak többletpéldányok, a könyvtár többi részét is figyelembe véve pedig kifejezetten nagy számban lehettek ilyenek. Elméletileg valamiféle védelmet jelentett számukra a fenti határozat azon kitétele, miszerint csak akkor adhatók el, ha „megtartásukat ... alapítványi rendelkezés nem indokolja”, de a duplumok elcserélését és eladását már 1851-ben engedélyezte Teleki József,¹⁰³ így a könyvtár dolgozói a század végén valószínűleg nem érezték szükségét a családdal való további konzultációnak, különösen a szabad rendelkezésű állományba történt beolvasztás után. A selejtezés egyetlen szempontja így a nyomtatvány teljessége és fizikai állapota lett, ami az alapító állomány jó részének immár országos szintű szétszóródásához vezetett.

Végül meg kell emlékezni olyan károkról is, amelyek a könyvtár kezelőitől függetlenül, illetve akaratok ellenére sújtották az állományt. Mindenekelőtt a háborúk jelentettek nagy veszélyforrást, hiszen a főváros az Akadémia alapítása után többször is ki volt téve katonai támadásnak. 1849-ben, ahogy már szó volt róla, találat érte a Trattner–Károlyi-házat, de a könyvállomány veszteségek nélkül átvészelte az időszakot. A II. világháború sokkal nagyobb pusztítással járt Budapesten, az ostrom alkalmából súlyos rombolás és kár keletkezett a könyvtár helyiségében, és veszteségek érték az állományt is, de a legértékesebb anyagok elrejtését a főkönyvtárnak irányításával sikerült befejezni, mielőtt a hadszíntér elérte volna a várost.¹⁰⁴

Az 1920-as évek első felében viszont kifejezetten a könyvtárat, annak is a legértékesebb részét érte érzékeny veszteség. Egy tanárként dolgozó fiatal történettudós hosszú időn keresztül üzletszerűen fosztogatta az általa látogatott köz-

¹⁰³ MTAKK *Kisgyűlési jegyzőkönyvek*, 1851. június 30. (lásd feljebb).

¹⁰⁴ FRÁTER 1989, *i. m.*, 46.

gyűjteményeket, különös tekintettel azok legértékesebb darabjaira, az ősnymtatványokra. Végül éppen az Akadémiai Könyvtárból ellopott kötetek kapcsán lepleződött le, 1924-ben ugyanis egy antikvárius észrevette, hogy az említett történész által megvételre ajánlott könyvek átfedést mutatnak az Akadémiai Könyvtár ősnymtatvány-katalógusának egy összefüggő részével. A megindult nyomozás sikeresen azonosította az elkövetőt és fényt derített tevékenységére is, megállapítva, hogy a könyvtár dolgozói – elvileg – nem voltak bűnrészesek, a tolvaj csak az olvasószolgálati rendszer hibáit használta ki. A folyamatos lopásoknak így sikerült véget vetni, de addigra már számos értékes kiadvány új gazdára talált, akiktől mint jóhiszemű vevőktől csak a vételár költségének megtérítésével lehetett volna visszaszerezni az eltulajdonított köteteket, erre viszont a korabeli pénzügyi állapotok miatt az Akadémia nem is gondolhatott. Pedig a legnagyobb értékű veszteséget éppen a Teleki-állomány egyik darabja jelentette: egy kifestett, pergamenre nyomtatott óraskönyvről van szó, amelyet az elnök maga vásárolt meg a gyűjtemény számára, és amely a lopást követően a hágai könyvtár birtokába került.¹⁰⁵

Az Akadémiai Könyvtár újabb részei, az alapító állomány szétszóródása

Célszerű röviden áttekinteni azokat az adminisztratív intézkedéseket is, amelyek a könyvtári állomány további felosztásához, különgyűjtemények és újabb részlegek létrejöttéhez vezettek. Ezek az események ugyanis a legtöbbször érintették az egykori alapító állomány darabjait, hiszen ma csaknem minden ilyen részlegben találhatóak onnan való példányok.

A könyvtár első különgyűjteménye az 1861-ben Römer Flóris vezetése alatt megalakult Kézirattár volt. Az ősnymtatványok mellett kezdettől fogva ide tartozott a régi magyar könyvek gyűjteménye is. A Régi Könyvek Gyűjteménye önálló csoportként, de a Kézirattárral közös szervezeti egységben 1954-ben jött létre, ugyanekkor kezdődött el az 1800 előtti külföldi és az 1850 előtti magyar könyvek kiemelése és a gyűjteménybe való áthelyezése a nagyraktári állományból.¹⁰⁶

Bár többször is szorgalmazták, végül csak 1949-ben jött létre a második különgyűjtemény, a Keleti Gyűjtemény. Ebben kiemelkedő szerepe volt Ligeti Lajos (1902–1987) akadémikusnak, az MTA orientalista alelnökének. 1951-ben

¹⁰⁵ CSAPODI 1967, *i. m.*, 14–15.

¹⁰⁶ A különgyűjtemény történetéről lásd RITOÓKNÉ 1977, *i. m.*, 14–24.

nyílt meg az Akadémia palotájának földszintjén a Keleti Gyűjtemény, amely ettől kezdve az orientalisztika alapkönyvtára Magyarországon. Megformálása, beleértve az olvasóterem keleties hangulatú kialakítását is, elsődlegesen Rásonyi László turkológus érdeme, aki 1951–1961 között állt a gyűjtemény élén. Ő állította össze az Akadémiai Könyvtár régi szakjaiból az orientalisztika tárgykörébe tartozó anyagot. Ily módon a modern könyvek mellett a gyűjteménybe kerültek azok az antikvák és 17–18. századi régi könyvek is, amelyek keleti témájúak, illetve nyelvűek. Természetesen Teleki-könyvek is vannak közöttük, de az átsorolásnál nem fordítottak külön figyelmet rájuk, így a Keleti Gyűjteményen belül is szétszórtan található meg az alapító állomány darabjai.¹⁰⁷

Szintén az 1940–50-es évek fordulóján döntöttek az Akadémia irányítói a könyvtár szakrendjének átszervezéséről, amely folyószám szerinti raktározást és decimális rendszerű szakozást jelentett. Az újonnan beszerzett kiadványokat már eszerint állították fel, illetve a régi szakrendben felállított állományrészből is emeltek át ide köteteket, köztük Teleki-könyveket.¹⁰⁸

A sokasodó feladatok, a nagy ütemben gyarapodó állomány az átszervezés után elhelyezési gondokat vetett fel. Először magában az Akadémia épületében, illetve a hozzá csatlakozó bérházban vettek igénybe új helyiségeket (9. kép), majd az állomány ritkábban használt részeit az épületen kívülre, a fővárosban bérelt raktárakba szállították át.

A székházon kívüli első raktárat 1954-ben létesítették, utána folyamatosan újabbakat vásároltak vagy vettek bérbe.¹⁰⁹ A legfontosabb ilyen külső raktárhelyiségek az Újpesti rakparton, az Ecseri úton, a Róbert Károly körúton és rákoshegyi zsinagóga mellett voltak. A higiéniai és egyéb kedvezőtlen körülmények miatt azonban ezeken a helyeken szinte folyamatos problémákkal küzdöttek a könyvtár dolgozói, a biztonságos tárolást sem sikerült megoldani. Az 1865-ben beszállított, régi szakjelzetes könyvek ekkor még nagyrészt bent maradtak a könyvtár Arany János utcai épületében, de voltak olyan állományrészek, amelyeket kiszállítottak. A különgyűjtemények anyaga, tehát a Régi Nyomtatványok Tárához tartozó

107 A különgyűjtemény történetéről lásd *Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára – Keleti Gyűjtemény*, szerk. APOR Éva, Budapest, MTA Könyvtára, 1997.

108 FRÁTER 1989, i. m., 50.

109 *A MTAK munkatervei, beszámolói, éves jelentései 1982–83*, 12.

ősnymtatványok, antikvák és régi magyar könyvek, valamint a Keleti Gyűjtemény könyvei az adott osztályok tárolóhelyiségeibe kerültek át, de sokáig itt is helyhiánnyal küzdöttek.¹¹⁰

Az épületen kívül tárolt állományrészeket végül sikerült egy helyre gyűjteni megfelelő raktározási körülmények biztosítása mellett: a könyvtár a törökbálinti Depó Raktárváros egyik – azóta is folyamatosan bővített – épületét vette birtokba. Az ezzel kapcsolatos tárgyalások már 1972-ben elkezdődtek,¹¹¹ az épület kialakítása és berendezése azonban tíz évig elhúzódott, és csak 1983-ban szállították oda az anyagokat. A költözködés kisebb-nagyobb megszakításokkal februártól augusztusig tartott. A törökbálinti raktárban kaptak helyet az eddig is külső raktárban tárolt régi szakok, az Akadémia saját kiadványaiból összeállított, megtartásra kiválogatott ún. „új akadémiai tartalék” és „rég akadémiai tartalék”, valamint az összes feldolgozatlan anyag (a Nemzeti Kaszinó, KEO,¹¹² Zolnai¹¹³); a székház raktáraiból a folyóiratok nagy része, a kéziratári disszertációk és a levéltári iratok egy része. Az átszállítás befejezésekor összesen mintegy 330 000 kötetre rúgott az itteni állomány.¹¹⁴ Az ezt követő években folyamatosan zajlott a maradék régi szakos állomány, illetve az elszórtan Teleki-könyveket is tartalmazó számjelzetes egységek (100.000-es, 200.000-es, 800.000-es és 900.000-es jelzetű könyvek) kiszállítása olyan ütemben, ahogy a benti raktárak telítődtek a friss kiadványok felhalmozódása következtében.¹¹⁵ A szakjelzetes részhez a mozgatáson kívül alapvetően nem nyúltak hozzá, meghagyták a könyveket az eredeti sorrendjükben, csak magukat a szakokat helyezték át több alkalommal a raktár más-más részeire;

110 A raktározási problémákról és a velük kapcsolatos intézkedésekről lásd *A MTAK munkatervei, beszámolói, éves jelentései 1960*, 9–10; *1969*, V; *1974*, 16; *1975*, 12; *1981–82*, 14. Az erre vonatkozó források összegyűjtéséért és készséges szóbeli segítségükért szíves köszönet illeti az Akadémiai Levéltár dolgozóit, Hay Dianát és Zsidi Bernátot.

111 *A MTAK munkatervei, beszámolói, éves jelentései 1982–83*, 12.

112 Könyvelosztó Osztály: feladata a kommunista hatalomátvétel után nemzeti tulajdonba került, kallódó, illetőleg a többi könyvtárról átvett duplum könyvanyag gondozása, feldolgozása, elosztása volt. Kezdetben a Népkönyvtári Központhoz, majd 1954-től az Országos Széchényi Könyvtárhoz tartozott. 1973-tól Fölőpéldány Központnak nevezték. Vö. V. WALDAPFEL Eszter, *Az Országos Széchényi Könyvtár a felszabadulás óta (1945/1957) = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957*, Budapest, OSZK, 1958, 7–75, ott 30–31; SOMKUTI Gabriella, *Az Országos Széchényi Könyvtár 1973. évi működése = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1973*, Budapest, OSZK, 1976, ott 20 és 22.

113 ZOLNAI Béla (1890–1969) irodalomtörténész könyvgyűjtője.

114 *A MTAK munkatervei, beszámolói, éves jelentései 1983–84*, 16–17.

115 *A MTAK munkatervei, beszámolói, éves jelentései 1984–99* (a Raktározás címszó alatt).

végül 2017-ben újra fizikailag egybefüggő állománnyá alakították őket, de nem a Hunfalvyék által megállapított szaksorrendben, hanem a szakok neve alapján alfabetikusan.

A külső raktárak használata – még optimális tárolási körülmények esetén is – megnehezítette a könyvekhez való hozzáférést, így igazi megoldást csak egy önálló épület hozhatott. Több éves előkészítő munka után az MTA Elnökségének 83/1965. számú határozata mondta ki, hogy az akadémiai intézetfejlesztési terv keretében meg kell valósítani a könyvtár új székházának felépítését. Az új könyvtárpépület megalkotását két ötéves tervidőszakra tervezték. 1968–1970-ben indult volna meg a kivitelezés, és a IV. ötéves terv első éveiben, 1970–1972-ben fejeződött volna be. Helyszínül a volt Lloyd-palota helyét, a Roosevelti tér (ma Széchenyi István tér) – Dorottya utca – Apáczai Csere János utca által határolt telket jelölték ki, nagyjából 4000 m² alapterületen. Az építőipari árak emelkedése és egyéb tényezők azonban oda vezettek, hogy a tervet 1969-ben megvalósíthatatlannak ítélték, és hosszú időre lekerült a napirendről.¹¹⁶ Csak nagyjából húsz év múlva sikerült realizálni a szándékot: az 1863–64-ben épült Arany János utca 1. szám alatti volt akadémiai bérházat építették át könyvtárrá 1985–88 között. A könyvtár új épülete 1988 novemberében nyílt meg az olvasók előtt, míg a különgyűjtemények továbbra is az Akadémia palotájában maradtak.¹¹⁷ Az új épületben a gyakran használt könyvek és a kézikönyvek az olvasóteremben, a többit a föld alatti szinteken kialakított ún. tömörített raktárakban helyezték el. Ekkor került az Arany János utcai épület bejáratához Teleki József mellszoba és az alapításról megemlékező márványtábla is. A Teleki-könyvek azonban véglegesen szétszóródtak, minden épületbe és minden állományrészbe került belőlük, nyilvántartás pedig nem állt róluk rendelkezésre.

Ha végigtekintünk az Akadémiai Könyvtár vázlatos történetén, megállapítható, hogy az alapító állomány mint különgyűjtemény sorsa meglehetősen mostoha volt. Már a könyvtár birtokába is csak több részletben került, s az utolsónak beérkezett köteteket még szabályosan feldolgozni sem tudták. Gyakorlatilag megszegették az alapító okiratban feltüntetett összes olyan kitétele, amely alapján a gyűjtemény darabjait azonosítani lehetne: katalógus sem nyomtatott, sem kéz-

¹¹⁶ RÓZSA György, *Utóhang az Akadémiai Könyvtár épülettervéhez*, Könyvtáros 22 (1972), 7, 402–403.

¹¹⁷ RÓZSA György, *Új épületben készül az Akadémia Könyvtára történelmének új lapjait írni = Telekiek alapítványa. Az Akadémiai Könyvtár az alapítástól az önálló könyvtárpépületig 1826–1988*, szerk. FEKETE Géza, Budapest, MTA Könyvtára, 1989, 19–24, ott 19–21.

iratos formában nem készült, a könyveket viszont szétszóródtak a többi között, ráadásul a Teleki-bélyegzőt sem használták mindegyiken. A szétszóródást csak tovább erősítették a később bekövetkezett változások, az új könyvtári részlegek (Keleti Gyűjtemény, Régi Könyvek Gyűjteménye) megalakulása és az új épületek, tárolóhelyiségek használatba vétele. A szétaprózódást ráadásul fogatkozás is kísérte, ami nemcsak az alapító okirat újabb megszégését jelentette, de sokszor legálisnak sem volt nevezhető.

Az állomány mai helyzete, a rekonstrukció fázisai

A fentiekből következően a Teleki-állomány rekonstruálása, vagyis annak megállapítása, hogy pontosan mely könyvek tartoztak bele, számottevő nehézségekbe ütközik. Mivel a gyűjtemény nincs elkülönítve, a teljes állományt felölelő egyetlen lista (Repiczky alapcíműtára) pedig elveszett, közvetlen azonosítás nem lehetséges. Ennek hiányában két útja volt a rekonstrukciónak: a megmaradt és csak az állomány egyes részeire kiterjedő segédletek áttekintése, valamint a Teleki-bélyegző révén történő azonosítás.

Maguk a segédletek szintén két csoportra oszthatóak: az elsőt a Teleki család által készített kéziratos katalógusok jelentik, amelyeket még akkor állítottak össze, amikor az ő birtokukban volt a könyvtár. A legkorábbi darabok a koronaőr Teleki József (1738–1796) halálát követően nem sokkal készültek, valószínűleg az örökség felosztása miatt; ezek pontos és részletes lajstromok a gróf Pesten tárolt könyveiről, három – egymástól minimálisan eltérő – példányban.¹¹⁸ Rajtuk kívül számos más lista található a Teleki László (1764–1821) alatti állapotokról,¹¹⁹ ezek azonban minden tekintetben nagy különbséget mutatnak. Van köztük reprezentatív katalógus, amely két kötetben, szakok szerinti felosztásban mutatja be a teljes akkori állományt¹²⁰, továbbá olyan lista, amely csak egy-egy részt ír le a téma vagy a fizikai hely alapján, esetleg egy vásárlást örökít meg. A kidolgozottságuk is eltér egymástól: míg az átfogó céllal készült katalógus adatai részletesek és megbízhatóak, addig a kisebbek sok információt pontatlanul vagy egyáltalán nem közölnek, ami különösen a több kiadást megért művek azonosítását teszi nehezzé.

¹¹⁸ MTAK Bibl. 2r 4/1 és 10, 6/3.

¹¹⁹ MTAK Bibl. 2r 3-5, 8, 10 (térképek jegyzéke), 13–14, 17.

¹²⁰ Ez a Bibl. 2r 14-es szám alatt található két kötet, amely kifejezetten reprezentatív szándékkal készült; rövidebb és hiányosabb verziója a Bibl. 2r 13. számú dokumentum.

A segédletek másik típusát a könyvtárban készült különféle listák, katalógusok jelentik. A rekonstrukció szempontjából a legértékesebb természetesen Repiczky elveszett alapcímtára lenne, valamint az 1866-tól vezetett gyarapodási naplók, de az utóbbiak sem tartalmaznak információt arra vonatkozólag, hogy mely újonnan iktatott könyv beérkezése köszönhető a Teleki József által tett valamelyik alapítványnak. A többi, újabb segédlet már a Teleki-bélyegzőt vette alapul. A legtöbb példányt a cédulakatalógusok tartalmazzák, amelyek elméletileg pontosan leírják az adott kötet összes adatát, a gyakorlatban viszont sokszor előfordult a készítésük során, hogy valamiért nem tüntették fel a bélyegző meglétét. Ugyanez a helyzet a részlegek közötti átcsoportosítás során készült gyarapodási naplókval, valamint az elektronikus katalógussal.¹²¹

A legpontosabb azonosítást tehát a közvetlen ellenőrzés jelenti, vagyis az Akadémiai Könyvtár teljes könyvállományának darabról darabra történő áttekintése, amely révén egyértelműen meg lehet állapítani a Teleki-bélyegző meglétét. Mint Toldy 1836-os leveléből kitűnik, a bélyeget a könyvek első és utolsó oldalán is használták a régi könyvtári pecséttel együtt, így a súlyosan sérült köteteket kivéve könnyen azonosíthatóvá teszik az állomány darabjait. Az eloszlásuk a könyvtár története során végrehajtott adminisztratív változtatásoknak és az állomány többszöri átcsoportosításának, áthelyezésének következtében egyenetlen; ma a könyvtár valamennyi részlegében találhatóak Teleki-bélyegzővel ellátott könyvek, még a legkésőbb felállítottakban is.

A legértékesebb – és ezért legalaposabban feldolgozott – részt éppen a legrégebbi könyvek, vagyis a 15. századi ősnymtatványok alkotják. Ezek közül 409 darab tartozik a Teleki-állományhoz, ami azonban nem feltétlenül egyezik meg az alapítás kori számmal, mert több példány esetében változások történtek, szétbontottak vagy éppen egybefűztek köteteket,¹²² és bár az értékük miatt eladni vagy elcsereálni sohasem akarták őket, az említett lopás során is a fő célpontot képezték. Megjegyzendő még, hogy a Telekiek idejében készült kéziratok katalógusok szintén külön tételként szerepeltetik az ősnymtatványokat (incunabula címszó alatt), de akkoriban mást értettek a kifejezés alatt, ide soroltak például 16. századi kiadványokat, nagy értéket képviselő későbbi könyveket, vagy akár egy-egy mű első kiadását.

121 Az arányok érzékeltetése céljából érdemes a legrészletesebben vizsgált állományrész, a Régi Könyvek Gyűjteménye adatait megnézni: itt az elektronikus katalógus mintegy 1600 könyvet szerepeltet, amit a nyomtatott és kézzel írt segédletek 2300-ra egészítenek ki, míg a valóságban több mint 3000 mű viseli a Teleki-bélyegzőt.

122 CSAPODI 1967, *i. m.*, 3.

Szintén külön kezelt résznek számítanak az 1711 előtt megjelent magyar vonatkozású könyvek, amelyeket négy csoportra osztva tárolnak a Régi Könyvek Gyűjteményében; közülük 323-ban található meg a Teleki-bélyegző. A nem magyar vonatkozású 16. századi könyvek, az ún. antikvák állománya nagyjából ugyanennyi, 296 darab Teleki-könyvvel rendelkezik.

Lényegesen nagyobb az általános értelemben vett, semmilyen külön kategóriába nem sorolt (és a katalógusokban 500.000-es számokkal jelölt) régi könyvek állománya, amely elméletileg az 1850 előtt megjelent magyar vonatkozású és az 1800 előtt megjelent külföldi könyveket foglalja magában, bár a Régi Könyvek Gyűjteményében csak egy részük található meg. Összesen 1474 művet (1719 kötetet) lehet köztük találni, amelyek az alapító állományba tartoztak.

A Teleki-könyvek hányattatott sorsát jól mutatják azok a példányok, amelyek eladott duplumként kikerültek a könyvtárból, ám új tulajdonosuk végrendeletében szintén az Akadémiára hagyta a könyvtárát, így a többi könyvével együtt a Teleki-féleket is. Ilyen visszaérkezett könyvek azonosíthatóak a Vigyázó Ferenc által felajánlott gyűjteményben és a máig külön tárolt Ráth György-féle hagyatékban (14 darab).

Az Akadémiai Könyvtár másik különgyűjteménye, a Keleti Gyűjtemény (amelynek darabjait 700.000-es számokkal jelölik a könyvtár állományában) szintén tartalmaz Teleki-könyveket, amelyeket az osztály létrehozásakor emeltek át a régi szakrendes részből. Összesen 232 ilyen mű van 396 kötetben, ami nem túl magas szám, mivel az alapító állományt összeállító egyik Teleki sem érdeklődött kifejezetten a keleti kultúrák iránt. Leginkább az Oszmán Birodalom történetével kapcsolatos műveket szereztek be, a magyar történelemmel való kapcsolat miatt.

Az 1940–50-es évek fordulóján végrehajtott rendszerezési változtatások következtében létrejött új, kizárólag számkóddal nyilvántartott könyvcsoportok részben a könyvtár Arany János utcai belső raktárában, részben pedig Törökbálinton található. Változó mennyiségben tartalmazzák Teleki-könyveket, a részleg teljes nagyságához viszonyított arányuk mindazonáltal meglehetősen alacsony. A számszerű adatok a következők:

	Mű	Kötet
100.000-es	25	127
200.000-es	92	184
400.000-es	108	303
600.000-es	0	0
800.000-es	50	72
900.000-es	3	3

Külön kategóriát képeznek a 300.000-es számokkal jelölt folyóiratok. Már az alapító állományban is előfordultak: mint feljebb szerepelt, Toldy 1844-ben „98 csomó újság és aprónyomat” átvételéről tett jelentést. Később Teleki József mint elnök nagy figyelmet fordított újabbak beszerzésére, hiszen a tudományok legfrissebb eredményeiről azokból tájékozódhattak az akadémikusok. De bizonyára a saját részére is vásárolt folyóiratokat, amelyek a halála után kerültek a könyvtár birtokába. Ezeknek a kiadványoknak az esetében nemcsak azt nehéz megállapítani, hogy mely példányok képezték az alapító állomány részét, amennyiben egy sorozatnak csak bizonyos részei származtak Telekitől, hanem azt is, hogy az alapító bejelentés megtételekor hogyan számították be őket a harmincezer kötetbe. Az eredeti szöveg ugyanis nem tér ki a különböző kiadványtípusokra, hanem csak kötetekről (*volumen*) beszél, így az is kérdéses, hogy egyáltalán közük számított-e a folyóiratokat. Ha igen, akkor sem biztos, hogy a Toldy által említett „csomók” szerint tartotta számon őket a család, a kéziratos katalógusokban legalábbis minden egyes újság cím külön szerepel, és mindegyiknél fel van tüntetve, hogy hány példány van meg az adott folyóiratból. Azóta pedig bizonyos darabok elveszhettek, vagy egybekötötték őket, így a mai állapotok kevésbé mérvadóak. Mindenesetre megállapítható, hogy a 300.000-es számokkal jelölt folyóiratok részlegében ma 49 olyan kiadvány van, amelyeknek a példányai között található Teleki-bélyegzős, és ezek összesen 1464 kötetbe vannak összefűzve.

A lebélyegzett könyvek legnagyobb részét a régi szakrendszer szerint elhelyezett könyvek között lehet megtalálni. Ezen szakok közül kettő a Régi Könyvek Gyűjteményében található: a „Philosophia” teljes egészében (a Teleki-könyvek száma 272 mű, 380 kötet), a „Régészet” csak nagyrészt (a Teleki-könyvek száma 248 mű, 440 kötet). Az utóbbi csoport maradéka, valamint a többi szak Törökbalinton van elhelyezve. Ezeknek a számadatai a következők (4r= quarto, 8r= octavo, F=folio):

Szak neve	Mű	Kötet	Szak neve	Mű	Kötet
Állattan 4r	29	59	Latin irodalom 8r	92	117
Állattan 8r	24	62	Latin irodalom F	5	8
Állattan F	18	21	Magyar földrajz	43	53
Antropológia 4r	4	4	Magyar földrajz 4r	6	6
Antropológia 8r	7	11	Magyar irodalom 4r	3	3
Ásvány- és földtan 4r	3	3	Magyar irodalom 8r	70	78
Ásvány- és földtan 8r	23	45	Magyar jog 4r	14	16
Bibliographia 4r	15	23	Magyar jog 8r	61	72
Bibliographia 8r	72	91	Magyar jog F	25	27
Életírás 4r	41	64	Magyar nyelv 8r	30	31
Életírás 8r	252	334	Magyar politika 4r	4	4
Életírás F	2	2	Magyar politika 8r	1	1
Encyclopaedia	11	47	Magyar politika F	2	2
Encyclopaedia 4r	65	260	Magyar történelem 4r	56	61
Encyclopaedia F	7	91	Magyar történelem 8r	236	310
Földrajz 4r	15	20	Magyar történelem F	12	18
Földrajz 8r	119	250	Mathematika 4r	80	129
Földrajz F	9	133	Mathematika 8r	94	154
Francia irodalom 4r	4	40	Mathematika F	4	4
Francia irodalom 8r	232	506	Miscellanea 4r	23	23
Francia irodalom F	1	1	Miscellanea 8r	129	162
Gazdaság 4r	42	103	Növénytan 4r	15	27
Gazdaság 8r	174	431	Növénytan 8r	27	42
Gazdaság F	32	63	Növénytan F	12	18
Germán irodalom 4r	2	2	Nyelvtudomány 4r	27	33
Germán irodalom 8r	244	384	Nyelvtudomány 8r	107	122
Görög irodalom 4r	25	42	Nyelvtudomány F	9	18
Görög irodalom 8r	82	93	Olasz irodalom 4r	14	26
Görög irodalom F	19	22	Olasz irodalom 8r	68	121
Hadtudomány 8r	65	84	Orvostudomány 4r	63	104
Iskola 8r	109	112	Orvostudomány 8r	133	226
Jogtudomány 4r	90	137	Orvostudomány F	13	21
Jogtudomány 8r	142	195	Pedagógia 4r	7	7
Jogtudomány F	18	40	Pedagógia 8r	114	184
Latin irodalom 4r	43	70	Politika 4r	17	34

Szak neve	Mű	Kötet	Szak neve	Mű	Kötet
Politika 8r	357	573	Természettan 4r	22	31
Politika F	2	2	Természettan 8r	55	123
Régészet 4r	2	2	Természettan F	2	2
Régészet 8r	11	12	Természettudomány 4r	5	53
Régészet F	3	4	Természettudomány 8r	33	118
Statistica 4r	2	2	Természettudomány F	2	6
Statistica 8r	9	13	Történelem 4r	108	300
Szemantika 8r	5	14	Történelem 8r	550	1 354
Széptudomány 4r	10	13	Történelem F	152	300
Széptudomány 8r	48	83	Utazás 4r	14	38
Széptudomány F	1	1	Utazás 8r	141	387
Teológia 4r	74	86	Vegytan 4r	3	3
Teológia 8r	349	455	Vegytan 8r	35	80
Teológia F	16	25			
Összesen:				5 693	10 235

A fenti adatokat összesítve azt kapjuk eredményül, hogy az Akadémiai Könyvtárban valamivel több mint 16 000 kötet viseli a Teleki-bélyegzőt. Ez alig haladja meg az alapítólevélben említett 30 000 kötet felét, ráadásul (a könyvek megjelenési éve alapján) biztosan akadnak közöttük később beszerzett példányok, amelyeket vagy Teleki József pénzén és az alapítványai által biztosított összegekből vásároltak, vagy a halála után az Akadémia tulajdonába került személyes könyvtárának darabjai voltak. A bélyegzőre támaszkodó áttekintés tehát az alapító állomány mintegy felének az azonosításához elegendő.

A hiány okainak felfedezését és a hiányzó darabok megtalálását a rekonstrukció második forrását jelentő kéziratos katalógusok teszik lehetővé. Ezek – ahogy arról fentebb már szó volt – a 18–19. század fordulóján keletkeztek, a koronaőr Teleki József halála után, illetve fia, Teleki László könyvgyűjtő tevékenységének éveiben. A legteljesebb ilyen katalógus¹²³ 1803-ban íródott, bár néhány esetben a későbbi beszerzéseket is feljegyezték benne. Ez a dokumentum szakrend szerint tartalmazza a meglévő állományt, valamivel kidolgozatlanabb formában, mint a 60-as években készült Hunfalvy-féle rendszer. A többi katalógus kevésbé törekszik

123 MTAK Kézirattár Bibl. 2r 14 / III.

a teljességre, csak a Teleki-könyvtár egy-egy részét illetően tartalmaz adatokat, például vásárlás során beszerzett példányokról, vagy bizonyos témájú anyagokról (hungarikumok, többletpéldányban meglévő kiadványok, térképek stb.).

Sok az átfedés is, a kisebb katalógusokban szereplő könyvek gyakran megtalálhatóak az 1803-as listán, illetve ezeknek a kisebb katalógusoknak egymással is jelentékeny a közös része. Az sem mindig dönthető el az ismétlődések esetén, hogy ugyanarról a példányról van-e szó, vagy jogos a többszöri előfordulás, és az adott mű tényleg duplumban volt megtalálható a Teleki-könyvtárban. Erre vonatkozóan csak egy lista készült, és az is csupán a rendhagyóan magas példányszámú műveket tartalmazza, elsősorban olyan alkalmi beszédek kiadványait, amelyeket maguk a Telekiek mondtak el valamilyen ünnepélyes eseményen, és több száz példányban adták közre, de ugyanennyi maradt a birtokukban is.¹²⁴ Ezenkívül számos esetben hibát tartalmaznak a listák, amennyiben tévesen jelölik meg a kiadás évét vagy helyét. Ilyenkor (ha egy műből több kiadás látott napvilágot) szinte lehetetlen megállapítani, hogy pontosan melyik kiadványról van szó. Az is előfordul, hogy egyáltalán semmilyen megjelenési adat nem szerepel az adott tételnél.

A kéziratos katalógusok tehát a Teleki-bélyegzőhöz képest kevésbé megbízható támpontot jelentenek, ennek ellenére számos olyan könyv azonosítható a segítségükkel, amelyek növelik a fent említett 16 000-es számot, teljesebb képet adva az alapító állományról. Ha az átfedéseket és a hiányos adatokkal megjelölt (azonosíthatatlan) tételeket leszámítjuk, és a listákat összevetjük a lebélyegzett könyvekkel, valamint a könyvtár teljes állományával, akkor a következő számszerű eredményeket kapjuk:

Teleki (II.) József (1738–1796) könyvkatalógusai:

	Mű	Kötet
Teleki-bélyegzővel ellátott	860	1 272
Le nem bélyegzett	452	568
A könyvtár állományából hiányzó	432	397

124 MTAKK Bibl. 2r 4. C: *Nomina librorum in duplo existentium* (összesen 101 mű, 1561 példányban).

Teleki László (1764–1821) idejében készült katalógusok (amelyek a fenti könyveket is magukban foglalják):

	Mű	Kötet
Teleki-bélyegzővel ellátott	5 623	10 265
Le nem bélyegzett	3 191	4 557
A könyvtár állományából hiányzó	4 308	8 502

A listákon külön tételként szerepel továbbá 127 kolligátum, amelyek a mai állományban jórészt szétdarabolva találhatóak meg.

Külön ki kell emelni a Teleki László térképeiről készült listákat, amelyek egy teljes mappát tesznek ki.¹²⁵ A legtöbb azonban csak az adott térképen ábrázolt területet nevezi meg, egyéb adatot nem közöl, így lehetetlen megállapítani, hogy a mai térképállományon belül mely darabok tartoztak ide. Annyi bizonyos, hogy jóval több, mint az a 133 darab, ami a törökbálinti „Földrajz F” nevű szakban a Teleki-bélyegzőt viseli, hiszen az 1844-es beszállítás alkalmával Toldy Ferenc 475 darabról számolt be.¹²⁶ Továbbá kérdéses, hogy – a folyóiratokhoz hasonlóan – miként szerepeltek az alapítólevél által említett állományban, beleértették-e őket a harmincezer kötetbe.

A több kötetből álló sorozatoknál sokszor tapasztalható eltérés a listákon szereplő és a mai kötettség között. Egyrészt előfordult, hogy összefűzték a külön darabokat, egyes részekből kifejezték a bélyegzőt, esetleg elkallódtak példányok (ilyen esetben a kéziratos listákon nagyobb szám szerepel, mint ahány kötet viseli a Teleki-pecsétet), másrészt az eredetileg hiányzó részeket az elnök Teleki József később pótolta (ilyen esetben több a lebélyegzett kötet, mint a listákon szereplő). Ezt a különbséget figyelembe véve a listák alapján további 879 kötetrel növelhető az állomány.

A könyvtár történetének első éveiben még külön beszámolók születtek a könyvtár felajánlás révén történő gyarapodásairól, amelyek között a Teleki Józsefnek köszönhető adományozások is szerepeltek. Ezek a tudósítások részben a

125 MTAKK Bibl. 2r 10.

126 MTAKK *Kisgyűlési jegyzőkönyvek*, 1844. június 24.

Tudománystár című folyóirat hasábjain,¹²⁷ részben a gyűlési jegyzőkönyvekben¹²⁸ kerültek rögzítésre, így a segítségükkel azonosítani lehet néhány Teleki-adományt, de ezek mindösszesen harminc–negyven tételt ölelnek fel, és az sem mindig egyértelmű, hogy Teleki a maga költségén szerezte-e be őket, vagy az Akadémia nevében járt el.

A bélyegző alapján összeállított és a kéziratos listák szerint rekonstruált állományrészek különbségei többféle okra vezethetőek vissza. A bélyegzővel ellátott kötetek között például 6000 darab nem szerepel a kéziratos listákon. Ez annak köszönhető, hogy a szóban forgó kiadványokat azt követően szereztek be, hogy a listák elkészültek, tehát Teleki László utolsó éveiben, illetve fia, Teleki József alatt, abban az időszakban, amikor még a család birtokában volt a könyvtár. Számos darab pedig azért viseli a bélyegzőt, mert Teleki József az elnöksége alatt vásárolta meg őket, vagy a hagyatékának köszönhetően kerültek az Akadémiai Könyvtárba. A könyvek megjelenési dátuma olykor segít azonosítani az eredetüket (az 1826 után napvilágot látott kötetek nyilvánvalóan az utóbbi csoportba tartoznak), de nincs biztosíték arra, hogy a korábbi keletkezésű művek között ne lenne alapítás után adományozott példány.

Azok a könyvek, amelyekből található példány a könyvtár mai állományában, de bélyegző nélkül, részben el nem cserélt duplumok lehetnek. A 19. század végén eszközölt nagyarányú selejtezési program során ugyanis a leginkább csak azt a szempontot vették figyelembe, hogy a kettő vagy több példányban meglévő könyvek közül azt tartsák meg, amelyik a legjobb állapotban van. Ha tehát egy Teleki-példány mellett volt ugyanannak a műnek egy sértetlenebb, teljesebb példány, akkor az előbbit adták vagy cserélték el. Olyan esetek is előfordultak azonban, amikor egyszerűen csak nem bélyegezték le a könyvtárba bekerült Teleki-könyvet. Elsősorban a listák „Theologia” címszó alatt szereplő darabjainál vehető észre, hogy majdnem mindegyik megvan ma a könyvtárban, de bélyegzőt csak elvétve viselnek. Itt ésszerűtlen lenne azzal az okkal számolni, hogy mindegyikből volt egy jobb állapotú másodpéldány, különösen annak fényében, hogy az ide tartozó nyomtatványok az alapító állomány többi részéhez képest csak tizenkét

127 Teleki József adományai a következő számokban szerepelnek: 1. szám (1834), 250; 4. szám (1834), 265.

128 MTAKK *Kisgyűlési jegyzőkönyvek* 1834. október 15; 1836. január 11, november 21; 1838. április 2, november 12; 1840. november 23; 1841. január 25, február 28, május 3, június 28; 1842. július 25; 1843. június 12; 1844. március 25, április 29; 1845. március 31; 1847. május 3; 1848. május 29; 1854. július 17.

éves késéssel, 1856-ban kerültek az Akadémiához, ráadásul akkor sem sikerült őket megfelelő módon elhelyezni. Valószínűsíthető tehát, hogy a létszám- és helyhiánnyal küszködő könyvtár ezt a hirtelen beérkezett anyagot (amelyet Teleki József személyes könyvtára tovább növelt) nem tudta kellő alapossággal feldolgozni, és a bélyegző használata a feszített munkatempó miatt sok esetben elmaradt. Ugyanez más könyveknél is feltételezhető. A régi szakrend szerint felállított állományrészben ugyanis több helyütt egybefüggő tömböt alkotnak a Teleki-bélyegzővel ellátott könyvek, amelyeket ennek alapján az eredeti rendjüket megőrizve szállíthattak át a Trattner–Károlyi-házból az Akadémia palotájába, majd onnan Törökbálintra. Előfordul viszont, hogy a könyvek sorában egy-egy példánynál hiányzik a bélyegző. Vannak köztük olyanok, amelyek szerepelnek a kéziratos listákon, míg mások nem; a rendelkezésre álló adatokat összevetve mindazonáltal nem zárható ki, hogy itt is többször a bélyegző használatának elhagyásáról lehetett szó. De akár a könyvtárosok mulasztásának, akár a duplumok elcserélésének tulajdonítjuk a hiányt, a katalógusok ezen tételei (ha maguk a konkrét példányok nem is) feltétlenül beleszámítanak az alapító állományba.

Komplex kérdés a teljesen hiányzó könyvek problémája. Esetükben külön okként említhető az az osztozkodás, amit Teleki László (1764–1821) és a testvére, Teleki (III.) József (1777–1817) hajtottak végre az apjuk halála után: a koronaőr Teleki József listákon szereplő könyvei közül csak a Teleki Lászlóhoz került példányok maradtak ugyanis a pesti könyvtárban. Ezenkívül, már az Akadémiához való kerülése után, ugyanúgy cserélhettek vagy adhattak el duplumokat a Teleki-gyűjteményből, mint a bélyegezetlen köteteknél láttuk. Ilyenkor természetesen maradnia kellett volna egy példánynak a könyvtárban, de nem biztos, hogy akár csak a kiadások különbözőségére tekintettel voltak a dolgozók: a nagy példányszámban megjelenő, egymáshoz hasonló kiadások esetében, mint például az ókori klasszikusok művei, nem feltétlenül érezhették szükségét annak, hogy mindegyikből megőrizzenek egy példányt. Erre utal, hogy a kéziratos listákon az „Auctores classici” címszó alatt szereplő kiadványok között feltűnően magas a ma hiányzó példányok száma. A számos átszállítás, rendezés alkalmával is kallódhattak el vagy mehettek tönkre könyvek, illetve a bekövetkezett lopási esetek is hozzájárultak a hiányhoz. Végül a kéziratos katalógusok már említett pontatlanságával szintén számolni kell: ha egy művet téves megjelenési adatokkal szerepeltettek, akkor az nyilvánvalóan nem lesz megtalálható a könyvtár mai állományában.

A számszerű felmérés végleges eredménye így mindösszesen 31 266 kötet, amelyek közül 16 365 van lebélyegezve, 4 557 bélyegző nélkül található meg a mai könyvtári állományban, 10 344 pedig azonosítható, de a mai állományból

hiányzik, illetve (például a szétszedett kolligátumok esetében) nem maradt meg az eredeti formájában. Ezek a számok tehát a Teleki-gyűjtemény lehetőségei szerint teljesen felmért állományát jelentik.

Összegzés – az állományrekonstrukció eredménye és haszna

Ahogy az Akadémia legrégebbi intézménye a könyvtár volt, amely két évszázadon keresztül osztozott annak sorsában, úgy a Teleki-gyűjtemény története a könyvtárával fonódott össze. A kezdeti nehéz körülmények ellenére próbáltak felülkerekedni a problémákon és elérhetővé tenni a könyveket az akademikusok számára, hogy betölthessék az alapító felajánlásban említett céljukat, a magyar tudományosság segítését. A későbbi időszakban egyre inkább ez utóbbi szempont került előtérbe: az eredetileg reprezentatív jellegűnek is szánt, kegyelettel megőrzendő főúri hagyaték utat engedett egy modern közkönyvtár igényeinek, ami a gyűjtemény szétdarabolódásához vezetett. Ennek ellenére az alapítólevélben említett nyomtatott katalógus, illetve bármilyen lista elkészítése, vagy legalább a Teleki-bélyegző pontos használata lehetővé tették volna az alapító állomány számontartását, de ezek is elmaradtak, amiért elsősorban a korabeli helyzetet lehet okolni (a meglévő anyagi és emberi erőforrásokat más feladatokra kellett koncentrálni), másrészt azt, hogy az alapítónak az állomány egybentartására és külön kezelésére vonatkozó szándéka folyamatosan vesztett jelentőségéből mind a könyvtár dolgozói, mind a család szemében. Végeredményként az alapító állomány mint olyan megszűnt létezni, hosszú időre kikerült a könyv- és intézménytörténeti kutatások látóköréből, legfeljebb csak egyes részeit lehetett vizsgálni, rekonstrukciója pedig nemcsak a (hiányosan megmaradt) források, hanem a teljes könyv- és folyóiratállomány kifejezetten e célból történő áttekintését is igényelte. Ezzel a módszerrel sikerült azonosítani több mint 31 000 kötetet, ami szám szerint felér ugyan az 1826-os adománnyal, de ezek a könyvek nem felelnek meg pontosan az alapítólevélben említett gyűjteménynek, mivel későbbi darabok is vannak közöttük. Ami mégis közös bennük, az a Teleki családhoz fűződő kapcsolat, hiszen annak valamelyik tagja szerezte be őket a saját pénzén, Teleki József pedig mindent az Akadémiai Könyvtár rendelkezésére bocsátotta. Az „alapító állomány” helyett tehát pontosabb a „Teleki-állomány” elnevezés használata, ha a gyűjteményt akarjuk megvizsgálni.

Ha a könyvek megoszlását nézzük, egy meglehetősen sokszínű bibliotéka képe bontakozik ki előttünk. Az értékes régi könyvek (ősnymtatványok, antikvák) az ország egyik legnagyobb ilyen típusú gyűjteményét jelentették, az Akadé-

miai Könyvtár e tekintetben ma is második helyen áll a hazai közgyűjtemények sorában. A tudományos művek ehhez képest inkább a frissebb kiadványok túlsúlyát mutatják, a Telekiek mindhárom generációja az akkor legújabbnak számító szakirodalom beszerzésére törekedett. A témákat illetően a teológiai, történelmi és ezzel kapcsolatos (régészeti, életrajzi) művek dominanciája figyelhető meg, részben korabeli népszerűségük, részben a gyűjtést folytató személyek (mindenekelőtt a történész Teleki József) hitbeli meggyőződése és intellektuális érdeklődése miatt. A természettudományos művek száma jóval csekélyebb, ami főleg annak köszönhető, hogy a korban kevesebb mű jelent meg ebben a témakörben, de a rendelkezésre álló piacról a Telekiek korszerű és színvonalas munkákat szereztek be, amelyek jó tájékoztatást nyújtottak az adott diszciplína fontosabb kérdéseiben. A szépirodalom is jelen van, a magyaron kívül elsősorban a híresebb német és francia szerzők művei, illetve nem hiányoznak a görög és latin klasszikusok sem; angol és olasz írások nagyon kis számban, egyéb nyelvű kiadványok csak elvétve találhatók. Ugyanez igaz az általános nyelvi megoszlásra is: a magyarországi szakirodalom jó részét minden tudományból begyűjtötték a Telekiek, függetlenül attól, hogy éppen milyen nyelven íródott az adott mű, egyébként pedig főleg latin, német és francia könyveket vásároltak, másfajta csak kivételes jelleggel, esetleg ajándékba kaptak ilyet.

A fentiek természetesen csak tájékoztató jellegű információk, az ott leírtaknál részletesebb elemzésre, a Teleki-gyűjtemény tudomány- irodalom- és könyvtörténeti értékének pontos megállapítására még nem került sor. Nem is volt lehetséges, hiszen a teljes állomány ismeretének hiányában csak annak egyes részeit tudták vizsgálni az eddigi kutatók. F. Csanak Dóra az idősebbik Teleki József pesti bibliotékáját és (Somkuti Gabriellával) Teleki László külföldi vonatkozású természet-tudományos könyveinek a legbővebb listáját (de nem a tényleges állományrész) dolgozta fel, Rozsonдай Béla és Rozsonдай Marianne pedig az ősnymtatványokat tekintették át. A megvalósult rekonstrukció, ha nem is tökéletes, de egy ennél teljesebb kép kialakítását teszi lehetővé, megnyitva az utat az alaposabb elemzések számára. Valamennyi témában, tudományágban át lehet tekinteni mind a magyar, mind a külföldi vonatkozású könyveket, részletesen elemezve őket a tartalmuk, nyelvi és időbeli megoszlásuk stb. szerint, így azt is meg lehet állapítani, hogy mennyire jelentettek megfelelő kiindulópontot az adott szakterületen kutatásokat végző akadémikusok számára. A Teleki-könyvtár ismerete tehát betekintést nyújt az ország első számú tudományos intézményének, és ezáltal az egész magyar tudományosságának a korabeli helyzetébe.

Függelék

Az alapítólevél latin nyelvű szövege

[Acta Comitiorum Regni Hungariae 1825–1827, Tom. I. 281–283.]

Serenissime Caesareo–Regie Haereditarie Princeps, Archi-Dux Austriae et Regni Hungariae Palatine! Excelsi Proceres, Incltyi Status et Ordines!

Ut Societas Erudita ad promovendam Linguae Nationalis et per hanc scientiarum culturam erigenda, et juxta Planum per specialem Regnicolarem Deputationem eatenus exmissam elaboratum coordinanda, in concredendis Officii sui partibus optato cum effectu procedere valeat, magnae extensionis subsidiariis Literariis Institutis, cumprimis amplioribus Librorum collectionibus, providenda erit. Diffiteri equidem non possum Musaeum Nationale sub Altis Serenitatis Vestrae Caesareo–Regiae Auspiciis, liberalitate Regnicolarum constitutum, et mox mirum in modum adauctum, prout etiam notabilem Bibliothecam Regiae Scientiarum Universitatis Pestanae, pulchra hoc in puncto suppeditare adminicula; illud interim cumprimis ad Regnum Hungariae vi institutionis suae restrictum, haec ob defectum necessarij fundi arctioribus, circumscripta limitibus, in vastissimo cognitionum humanarum campo, plura adhuc desideranda relinquunt. – Infrascriptus proinde ac Cointeressati mei hac cumprimis consideratione permoti, sed et sincero promovendi Boni Publici studio, dulcissimoque in Patriam amore animati, non temnendam Bibliothecam nostram, per piae memoriae Genitorem, et respective Maritum Ladislaum condam Comitem Teleki magnis fatigiis, notabilibusque sumptibus conflata, per nos autem adauctam et ampliatam, quae facile 30,000 Voluminum complectitur, annuente Serenitate Vestra Caesareo–Regia cum Museo Nationali in forma Fidei–Commissi conjungendam, usibus attactae Societatis, ac Omnium Regnicolarum dicendam, offerendamque constituimus ea ratione:

1. Ut eadem mox Musei Nationalis erigendaeque Societatis Eruditae Individuis, hoc fine exmissis, penes specialem Cathalogum, sumptibus nostris cum tempore typis excudendum, sua forma resignetur.
2. Post resignationem in accomoda localitate, per Musei Nationalis, erigendaeque Societatis Eruditae Directionem defigenda, separatim erigatur, et publico usui pateat.
3. Libri, Manuscripta et Mappae ad hanc collectionem spectantes, cum aliis Musei Nationalis, vel Societatis Eruditae Libris, Manuscriptis, et Mappis

nunquam commisceantur, nec singillative, nec in concreto vendi, commutari, aut in alios usus converti unquam possint, sed speciali Stigmati provideantur, ac magna cum religiositate conserventur.

4. Unum e membris ordinariis Societatis Eruditae, per nos aut successores nostros proponendum, ac per Serenitatem Vestram Caesareo–Regiam, qua Musei Nationalis, et Societatis Eruditae Protectorem confirmandum, et ex interusurio Capitalis Summae 5000 florenorum in Moneta Conventionali Cassae Societatis Eruditae per nos inferendae, annuo 300 florenorum in Moneta Conventionali Salario providendum, in qualitate Custodis, sub Superinspeccione Directoris Musei Nationalis, specialem habeat Bibliothecae hujus curam.

5. Bibliotheca haec Nomen Familiae nostrae in perennem Fundatoris sui, Mariti et respective Genitoris nostri Ladislai condam Teleki memoriam retineat.

6. Librorum, Manuscriptorum ac Mapparum, ad hanc Bibliothecam spectantium liber usus, non tantum in ipsa erectionis localitate, sed domi etiam, erga reversales attamen de restitutione extradandas, nobis, nostrisque Successoribus in salvo maneat.

7. Singulo Anno stricta instituatur Bibliothecae hujus revisio, per Individua ex parte Directionis Societatis Eruditae, Musei Nationalis, nec non per nos, aut successores nostros, ad hunc actum specialiter deputanda.

8. In casum illum insperatum si cum tempore Institutum Societatis Eruditae aut Musei Nationalis collabi, aut extra fines Regni Hungariae transferri contingeret, libera cum hac Bibliotheca disponendi facultas, nobis haeredibusque nostris in salvo relinquatur. Caeterum.

9. Nobis successoribusque nostris reservamus facultatem, absque omni tamen ex eo derivanda Obligatione, Bibliothecam hanc pro ratione circumstantiarum completandi ac ampliandi, quo in casu necessitatum Societatis Eruditae nobis remonstrandarum, specialem semper habituri sumus rationem.

Queis Benignitati, Altis Gratiis, ac Benevolentiae devotus, omni cum subjectione emorior Serenitatis Vestrae Caesareo–Regiae Excelsorum Procerum, et Inclytorum Statuum et Ordinum humillimus servus Josephus Comes Teleki m. p. nomine etiam Novercae, Ladislai condam Teleki Viduae, qua tamen Filii, ex eodem Marito suscepti, naturalis et legitimae Tutricis et Curatricis, prout et nomine fratrum suorum Adami et Samuelis.

Teleki József végrendeletének az Akadémiai Könyvtárra vonatkozó szakaszai
[RAL 40 / 1856]

„Könyveimet ugymint azok halálomkor Szirákon, Pesten s Pomázon találtatnak magyar tudós társaságnak hagyom oly formán, hogy azokból mind azt mi könyvgyűjteményiben nincs, megtartsa s a családom által alapított könyvtárral egyesítse s az ez iránt fennálló rendelkezések szerint kezelje, a könyveim megmaradandó része a sárospataki ref. iskolának lesz adandó.”

Különféle ingóságainak eladásából és a pomázi jövedelem egy részéből kapott huszonnégyezer forintba vonatkozóan:

„ezen összeget is a magyar tudós társaságnak hagyom oly formán, hogy az kamatra kiadatván, mire nézve testvéreimnek Sámuelnek¹²⁹ és Gusztinak¹³⁰ elsősege leend, valamint maradékaiknak is a bejövendő kamat hatodrésze az intézet szabályai szerint tökesítettén, a fennmaradandó öt hatodból a Teleki könyvtárnoknak fizetése emeltessék évenként öt száz forintba, ezen könyvtár mellé fogadtassék egy szolgál, s a mi ezen felül megmarad fordítottassék a mondott könyvtár gyarapítására egész bizodalommal remélvén, hogy a mint ezen alapítványom a tökesítendő kamat hatodik által jelentékenyebben növekedni fog, az igazgatóság a mondott könyvtárnok fizetését időről időre növelendi, míg az a körülmények által igényelt mennyiséget eléri, egyszersmind pedig arról is gondoskodandik, hogy a könyvtár gyarapítására rendelt összeg az alapítvány növekedéséhez képest időről időre neveltenék.”

Dessewffy Emil levele Toldy Ferencnek a Teleki József végrendeletének megfelelően beszállított könyvekről
[RAL 74/1856]

Tekintetes Titoknak Úr!

Átvétetvén Hunfalvy Pál könyvtárnoknak által a gr. Teleki családi könyvtár utolsó osztálya, valamint a néhai elnök gr. Teleki József úr könyvhagyománya, melyeknek feldolgozására, legközelebb pedig – az ülés teremben s a többi hivatalszobákban lévén azok lerakva – még a szünidő alatt szakonként elválasztására s felállítására a könyvtárnok maga elégtelen, Podhorszky Lajos

¹²⁹ Teleki Sámuel (1792–1857), Teleki József fivére.

¹³⁰ Teleki Augustus (1813–1876), Teleki László (1764–1821) második feleségétől, Mészáros Johannától született legfiatalabb gyermeke, Teleki József féltestvére.

urat, kit az academia külömben is néhai Repiczky János alkönyvtárnoki helyére ajánlott, segédül melléje rendeltem, addig, míg az igazgatóság e helyről végleg intézkedni fog. Miről önt értesítvén, felszólítom egyszersmind, hogy ezen intézkedésről az Academiát is legott első ülésében tudósítani ne terheltelessék.

Pest, augusztus 21. 1856.

Gróf Teleki Sándor (1829–1875) engedélyezi az alapító gyűjtemény beolvasztását a könyvtári állományba [RAL 240/1863]

Méltóságos Grof Úr!

Múlt hó 28-án hozzám intézett nagybecsű felszollítására, miszerint boldogult Atyám 's nagybátyáim által a Magyar Tud. Academiának alapított könyvtára elhelyezhése 's elrendezése iránt, mint az alapítók egyik örökösse nyilatkozam, van szerencsém Méltóságodnak távollevő beteg öcsém nevében is, e következőket nyilvánítani:

Sokkal jobban ismerem az elhunyt alapítók, de különösen nagybátyám Gf Teleki József az academia eránti érzelmeit, mintsem hogy legkissebb észrevételet tegyek azon javaslat ellen, melyet a Könyvtárt illetőleg a Teleki féle könyvtárnak az épülő palotában leendő szakrendszeres felosztása tárgyában, a tek. academia kebeléből kinevezett bizottság az academiának előterjesztett.

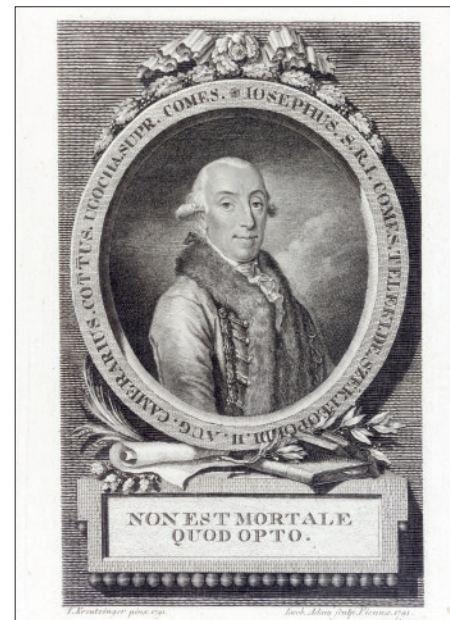
Amit tehát ezen küldöttség a Teleki Könyvtár mikénti elhelyezése 's osztályozása eránt javasolt, én azt öcsém nevében is egész terjedelemben elfogadtam mert tiszta meggyőződésemet ezt, miszerint az alapítók a könyvtár minél nagyobb mértékben lehető hasznavehetőségét, még pedig a Magyar Academia minél kevesebb kiadási igénybe vétele mellett, viselék főleg szemük előtt, amidőn adományukat az Acedemiának törvényszerűleg felajánlották.

Minél fogva tisztelettel kérem fel Méltóságodat, miszerint a javasolt mód szerint méltóztatnék az eldődeim által alapított könyvtárt egy épülő palotában elhelyeztetni.

Mely nyilatkozatom és kérésem ismétlése mellett, állandó tisztelettel maradván Méltóságodnak alázatos szolgája,

Gróf Teleki Sándor

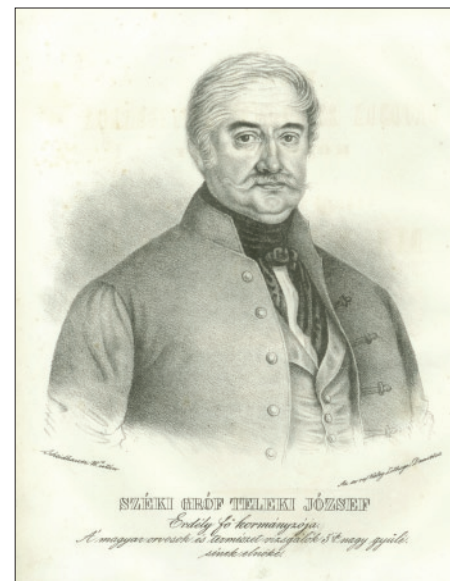
Gyömrőn, június 4-én, 1863.

1. kép Teleki József (1738–1796), koronaőr, az akadémiai elnök nagyapja (MTA KIK Kézirattár Ms 6221/146)

2. kép Teleki László (1764–1821), septemvir, a pesti könyvtár gyarapítója (MTA KIK Kézirattár Ms 6221/146)

3. kép Teleki József (1790–1855), akadémiai elnök, könyvtáralapító (Pest, 1845)

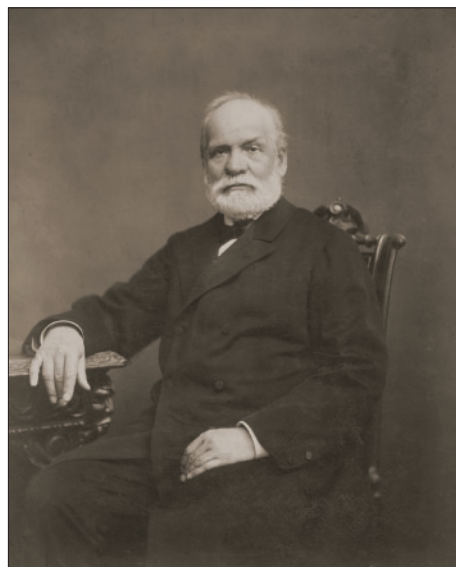
4. kép Az Akadémiai Könyvtár és a Teleki-gyűjtemény pecsétnyomói (MTA KIK)

5. kép A Szervita tér reformkori képe; jobb oldalon a Telekies háza. Wuchsthaller, acélmetszet 1840 körül, BTM Fővárosi Képtár

6. kép A Trattner-Károlyi-ház belső udvara (MTA KIK)

7. kép Hunfalvy Pál (1810–1891) az Akadémia első főkönyvtárnoka (MTA KIK Kézirattár Ms 10206/61)

8. kép A könyvtár olvasóterme az Akadémia palotájában. A háttérben Teleki József mellszobra látható. (Vasárnapi Ujság 1865. 12. évf. 50. sz.)

9. kép Az Akadémiai Székházon belül raktárrá átalakított helyiségek. Balra a régi, raktárnak épült helyiséget a földszinten (ma a Tudósklub része), jobbra a III. emeleti raktár, amely az 1970-es évek elejétől 1988-ig működött ezekben a helyiségekben (Akadémiai Levéltár, Fénykép-tár 5062 és 5095)

SALLAI ÁGNES – SZABÓ ÁDÁM

Vegyten az Akadémiai Könyvtár alapító állományában

Az elmúlt években végrehajtott állományrekonstrukció, amely során a lehetőségek szerinti legteljesebb képet sikerült kialakítani a Teleki-gyűjteményről, nem csupán egy könyvlista összeállítását célozta meg, hanem további kutatások számára is meg akarta nyitni az utat. Ezek közé tartozik például annak a lehetősége, hogy külön vizsgáljunk meg valamely tematikus szempont szerint kiválasztott állományrészt, felmérve, hogy a korban rendelkezésre álló külföldi és magyar szakirodalomból mely műveket szerezték be a Telekiek, mennyire számított ez értékesnek, korszerűnek vagy épp elavultnak az adott tudományterületen.

A vizsgálandó témakörök megállapításához egyrészt az állományról készült kéziratos listák szolgálhatnak útmutatóul, amelyek a meglévő könyvanyaghoz igazodva, illetve a könyvek fizikai elhelyezése szerint vették számba a gyűjteményt, másrészt az 1865-ös felállítás idején használt szakrend, amely az akkori tudományfelosztásnak megfelelően sorolta a kiadványokat egy vagy több diszciplínához. Önmagában azonban egyik sem nyújt teljes képet, mivel a kéziratos listákból az 1803–21 között beszerzett kötetek részben, az ennél későbbiek teljesen hiányoznak, a szakrendes állományban pedig a könyvek azonosítását lehetővé tévő Teleki-bélyegző használatának elmaradása és az idők során bekövetkezett selejtezések miatt keletkeztek hiányosságok.¹ Harmadik, az előző kettő hibáit kiküszöbölő lehetőség a tudománytörténeti szakirodalom segítségével kijelölni egy adott tudományágat, illetve azokat a szerzőket és műveket, amelyek ide tartoznak, aztán az így kapott listát összevetni a teljes, rekonstruált alapító állománnyal. Ez a módszer teljesebb képet ad, figyelni kell azonban rá, hogy elkerüljük az anakronizmust, túlságosan modern szempontokat alkalmazva egy százötven évvel korábbi helyzetre. Sokszor előfordul például, hogy az adott témához tartozó egyik mű más tudományzakhoz van sorolva, akár mert a korabeli felfogás szerint inkább oda

illett, akár mert valóban multidiszciplináris jellegű, és csak kényszerűségből tették be az egyikhez (ha pedig több példány állt belőle rendelkezésre, akkor mindkét szakban elhelyeztek egyet-egyét).

Jelen tanulmány célja a felvázolt kutatási lehetőségek reprezentálása egy konkrét állományrész, a kémiai tárgyú művek vizsgálata révén, amelyek legnagyobb része a „Vegyten” nevű szakba lett besorolva. A témaválasztást az indokolja, hogy a Teleki-könyvtár természettudományos könyveivel, így a kémiai művekkel is korábban már foglalkozott a kutatás, az eredmények azonban kiegészítésre szorulnak. Az 1960-as évek végén Somkuti Gabriella kétrészes tanulmányt adott közre, amely Széchényi Ferenc könyvtárának és a Teleki-állománynak a külföldi természettudományos könyveit vette számba és vetette össze egymással. Ez az elemzés azonban nem törekedhetett teljességre, ugyanis – mint arra maga a szerző is felhívta a figyelmet – a Teleki-könyvtár egészéről nem állt rendelkezésre semmilyen lista vagy egyéb segédlet, amelyből kiindulva a teljesség igényével lehetett volna vizsgálni az állományt.² A legteljesebbnek tekinthető könyvlistát, amit Somkuti is használt, az 1800-as évek elején állították össze, több mint húsz évvel a könyvtár felajánlása előtt, de ebben is csupán mintegy tizenkétezer kötet szerepel az 1826-ban említett harmincezerből. Somkuti elemzése továbbá csak a külföldi, tehát a Magyarországon kívül megjelent szakirodalomra terjed ki. F. Csanak Dóra 1976-ban a teljes alapító állomány kialakulásáról és tartalmáról írt egy – később bővített formában kiadott – tanulmányt,³ bár ez összefoglaló jellege miatt csak vázlatosan írja le a gyűjteményt. 1983-ban az idősebb Teleki Józsefről (1739–1822) írt monográfiájában részletesebben ismertette az Akadémiai Könyvtár alapjául szolgáló pesti bibliotéka állományát, kitérve annak természettudományos részére is, ez a munka azonban értelemszerűen csak a gyűjtemény akkori állapotát vette figyelembe.⁴ Vekerdő László szintén 1976-ban írt az Akadémiai Könyvtár természettudományos állományának fejlődéséről, tanulmányának elején külön

DOI-azonosító: 10.36820/MTAKIK.KOZL.2019.TELEKI.4

1 Az állományra vonatkozó forrásokról lásd a *Teleki-gyűjtemény az Akadémián* című tanulmányban *Az állomány mai helyzete, a rekonstrukció fázisai* fejezetet.

2 SOMKUTI Gabriella, *Korszerű természettudományos irodalom Széchényi Ferenc és Teleki László könyvtárában = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1965–66*, szerk. BÉLLEY Pál, HARASZTHY Gyula, KERESZTURY Dezső, Budapest, 1967, 187–209, 408–428. <http://epa.oszk.hu/01400/01464/00006/pdf/187-209.pdf> és <http://epa.oszk.hu/01400/01464/00007/pdf/408-428.pdf>

3 F. CSANAK Dóra, *A „G. Telekiek” alapítványa*, Magyar Tudomány 1976/9, 545–551. Lásd még *Uő., A Telekiek gyűjteménye = Örökségünk, élő múltunk*, szerk. FEKETE Géza, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 2001, 11–23. <http://real-eod.mtak.hu/334/>

4 F. CSANAK Dóra, *Két korszak határán*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983, 203–211. <http://mek.oszk.hu/05100/05107/05107.pdf>

foglalkozva a Teleki-könyvtárral, de részletes elemzésbe nem bocsátkozott.⁵ Az állományrekonstrukció után, a közelmúltban elkészült közlemények folytatták a Teleki-könyvtár természettudományos könyveinek bemutatását: a botanikai, zoológiai és földtudományi kiadványokról készültek tanulmányok az MTA Könyvtár gondozásában.⁶

Ebben a tanulmányban tehát a vegytan szakba sorolt könyveket ismertetjük. E területet már a földtudományi műveket bemutató tanulmány is érinti, amely részletesen foglalkozik a Teleki-állomány ásványtani, bányászati, kohászati témájú és fürdőket ismertető, gyógyvizeket leíró könyveivel, melyeket orvosok, botanikusok, illetve ásványtannal, bányászattal és kohászattal foglalkozó szakemberek együttesen írtak, akik már megalapozott kémiai ismeretekkel rendelkeztek. A téma azért is külön figyelemre érdemes, mert a vegytan ebben az időben alakul önálló tudománnyá, ezért tudománytörténetileg érdekes kérdés, hogy az ide tartozó szakirodalomból mi volt megtalálható Magyarországon. Egy viszonylag kevés kötetet felölelő anyagésztről van szó, amelyet könnyű áttekinteni, így szemléletes példaként szolgálhat.

A Telekiek és a vegytan

A vegytan szakban található kiadványok csekély száma részben annak köszönhető, hogy ez a tudomány a könyvtárat összeállító három Teleki közül egyiket sem foglalkoztatta kiemelten, de az is szerepet játszott, hogy – mint már említettük – a kémia önálló tudományként viszonylag későn vált el a többi természettudománytól. Ennek megfelelően kémiai ismereteket tartalmazó szakirodalom található még a gyógyvizekkel, ásványvizekkel, orvostudománnyal, bányászattal, kohászattal stb. foglalkozó művekben is.

Általánosságban a természettudományi kérdések iránt leginkább az idősebb Teleki József érdeklődött: külföldi tanulmányútja alkalmával kiváló természettudósok (például a Bernoulli fivérek) előadásait hallgatta, akikkel hazatérte után

5 VEKERDI László, *A természettudományok és a matematika az Akadémiai Könyvtárban*, Magyar Tudomány 1976/9, 552–561.

6 SALLAI Ágnes, SZABÓ Ádám, *Az Akadémiai Könyvtár Teleki-állományának magyar vonatkozású botanikai és zoológiai könyvei* = *Magyar Könyvszemle* (134) 2018/ 4, 381–410; *Uők, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ alapító állományának állattani témájú könyvei*, *Állattani Közlemények* (105) 2020/1-2, 3–28, megjelenés alatt. DOI: 10.20331/AllKoz.2020.105.1-2.3; *Uők, A Teleki család és az Akadémiai Könyvtár Teleki-állományának magyar vonatkozású földtudományi könyvei*, kézirat.

levelezést folytatott.⁷ Mindez megmutatkozott a könyvtárában is. Arányaiban több természettudományos mű található meg nála, mint a fia és unokája által bővített könyvállományban, és egy-egy tudomány szak anyagában különféle irányzatokat képviselő munkák is megtalálhatók, ezzel segítve a sokoldalú tájékozódást.⁸ Kifejezetten már a címében is a kémia tárgyára utaló könyve azonban csak egy volt, a kardiológiában úttörő munkát kifejtő Jean Baptiste de Sénacnak, XV. Lajos francia király udvari orvosának *Nouveau cours de chymie* című műve. Teleki László (1764–1821), bár nem hanyagolta el teljesen a természettudományokat sem, elsősorban más témák (nyelvújítás, államigazgatási kérdések) iránt érdeklődött, a 19. század első éveitől kezdve pedig egyre inkább egy magyarországi tudós társaság létrehozásának gondolata foglalkoztatta, és egy ehhez szükséges enciklopédikus könyvtár kialakítására törekedett. Az ifjabbik Teleki József (1790–1855) tanulóéveiben érdeklődött a földtan és a kémia iránt, de gyenge egészsége miatt már korán fel kellett hagynia a hegyvidéki kutatóutakat és vegyszereti kísérleteket érintő terveivel, így az e szakterületek iránti érdeklődése könyvgyűjtésén már nem látszik meg. A földrajz mindazonáltal nyomot hagyott tudományos munkásságán, ugyanis a *Hunyadiak kora Magyarországon* hatodik kötete foglalkozik az adott történeti kor természeti, gazdasági, társadalmi viszonyainak földrajzi szempontjaival és bár csak a gróf halála után jelent meg, és így csak részben tekinthető az ő munkájának, hosszú évtizedekre kijelölte a történeti földrajzi kutatások alapvető, meghatározó jégeit.⁹

A kémia mint az anyagok összetételével és a bennük lejátszódó folyamatokkal foglalkozó tudomány a 18. század végén újkénti diszciplínának számított, bár a gyökerei egészen korai időkre visszavezethetők. Mai értelemben vett kémiai ismereteket igényelt például a tűzgyújtás ismerete, a sütés-főzés alkalmazása, a fermentálás (alkoholos italok készítése), a festékek előállítása (barlangrajzok), a fémek ismerete, megmunkálása (elemi állapotban található fémek, ezüst, arany, réz, higany), a fémek kinyerése kőzetekből (ércek ismerete, fémolvasztás, -ötvöztetés, vas, bronz), az agyagedények kiégetése, a kozmetikumok készítése, a kenőcsök, gyógyfőzetek előállítása (orvoslás) és a mumifikálás (testek tartósítása), hogy csak a legismertebbeket soroljuk.¹⁰

7 Daniel Bernoulli (1700–1782) svájci matematikus és fizikus, valamint Johann Bernoulli (1710–1790) svájci matematikus és jogász. Lásd pl. JELITAI József, *Bernoulli Dániel és János egykorú Teleki-útikalauz és levelek tükrében* = *Matematikai és Fizikai Lapok* 43, szerk. KÖNIG Dénes, POGÁNY Béla, Budapest, Eötvös Loránd Matematikai és Fizikai Társulat, 1936, 142–160.

8 F. CSANAK 1983, i. m., 210.

9 IZSÁK Éva, *Történeti földrajz* = *Pannon Enciklopédia – Magyarország földje*, szerk. KARÁTSZON Dávid, SZÁRAZ M. György, Budapest, Kertek 2000 Könyvkiadó, 2000, 451–453.

10 John HUDSON, *The History of Chemistry*, New York, Chapman & Hall, 1992, 1–16.

A kémia kialakulásában fontos szerep jutott az alkímiának, noha az etimológiai rokonság ellenére az utóbbi nem egyszerűen az örök ifjúság elixirjét, a vegyi úton, laboratóriumban előállítható ember, illetve emberszerű lény létrehozását és az aranycsinálás titkát „kutató” áltudomány volt, hanem a történelem folyamán mindenféle vallásos, filozófiai, okkultista eszmeiségek is kapcsolódtak hozzá. Az alkímia „anyagias aspektusa” mindazonáltal magában foglalt különféle elemekkel, vegyületekkel, ásványokkal stb. végzett kísérleteket, amelyek valós és fontos tudományos felfedezésekhez vezettek.¹¹

A 16. és a 17. században a kémia az orvostudományon belül mint segédtudomány létezett, ez az időszak a jatrokémia, az orvosi kémia időszaka. Az orvosok a gyógyítás érdekében gyógyhatású szereket keresve foglalkoztak botanikával és kémiával is. A kémia fejlesztői, tudósai főleg orvosok, esetleg gyógyszerészek voltak, s ez – egyre több kivétellel – tulajdonképpen egészen a 20. századig így volt.¹²

A 17. század orvos kutatói megalkották a savak, bázisok, sók fogalmát, foglalkoztak az oldás jelenségeivel, megpróbálták a kémiai affinitást megokolni, felfedezték, hogy nem minden levegő, ami légnemű, ezen anyagokat a mai napig gázoknak hívjuk. Az orvosi karokon tanító egyetemi oktatók tanították az új ismereteket és lassanként a kémiai tudás gyarapodása lehetővé tette önálló katedrák létrejöttét. Az első kémiatankönyv, melyet számos európai egyetemen még sokáig használtak, Nicolas Lémery *Cours de chimie* című műve (1. kép), melynek első kiadása 1675-ben jelent meg Párizsban, és amelyet 1756-ig még további harminc kiadás és fordítás követett.¹³ A Teleki-könyvtárban is megtalálható ez a nagyhatású mű, egy 1713-as párizsi kiadás francia nyelven.

A kémia történetében azután a 18. század hozott jelentős változást. Ekkorra már a tudósok, rendszerezve az addigi ismereteket, megalkották a flogisztonelelméletet, amely a vegytan területén az első tudományos hipotézisnek tekinthető.¹⁴ Annak ellenére, hogy végkövetkeztetések nem voltak helytállóak, maga az újfajta

11 CATHY COBB, HAROLD GOLDWHITE, *Creations of Fire: Chemistry's Lively History from Alchemy to the Atomic Age*, Springer Science+Business Media, LLC, 1995, 89–106.

12 SZABADVÁRY FERENC, VAMOS ÉVA, *A nagyszombati–pesti egyetem orvostudományi kézikönyvei = Orvostörténeti közlemények 147–148*, szerk. VARGA BENEDEK, Budapest, Hungaria, 1994, 45–54, ott 46.

13 GAZDA ISTVÁN, *Egyetemes tudománytörténeti kronológia Thalészról Einsteinig*, Budapest, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2013, 93. A dokumentum online is hozzáférhető: <http://real.mtak.hu/33169/>

14 SOMKUTI 1967, i. m., 201. Az elméletről lásd még a 31. jegyzetet.

elméletalkotási metódus nagy lendületet adott a kémia fejlődésének. Az elméletet végleges formában a porosz király udvari orvosa, Georg Ernst Stahl (1659–1734) dolgozta ki, akinek több munkája is megtalálható a Telekiek gyűjteményében.

A század utolsó évtizedeiben és a 19. század elején aztán az ipari forradalom, a kapitalizálódó gazdaság erősen ösztönözte a kémiai kutatásokat.

A kémia korai története Magyarországon – magyar vonatkozású vegytani könyvek a Teleki-állományban

Magyarországon az első „vegyészek” a hamuzsírőzők voltak. A hamuzsír az üveggyártás fontos kelléke volt, de a szappanfőzésnél is felhasználták. A 18. század közepéig a hamuzsír és a szódát azonos anyagnak gondolták, de a kutatások – Henri-Louis Duhamel du Monceau (1700–1782), Andreas Sigismund Marggraf (1709–1782) és Humphry Davy (1778–1829) munkái – kimutatták, hogy két különböző anyagról van szó. Torkos Justus János (1699–1770) Marggraféval azonos eredményre jutott: megállapította, hogy a szóda nem azonos a hamuzsírral, viszont a szappanfőzéshez a szóda, vagyis a szíksó alkalmasabb. Másik fontos vegyi mesterség a salétromtermelés volt; a salétrom gyógyszeralapanyagul és a lőporkészítéshez is használatos anyag. Magyarország nemesfém és színesfém bányászatát messze földön ismerték mind mennyiség, mind minőség tekintetében. A Magyar Királyság volt az egyetlen európai ország a középkorban, ahonnan a nyugatiak aranyat tudtak importálni. A fémekhez értő szakemberek közül kerültek ki a fémpróbázók, akiknek feladata volt az aranypénz minőségének ellenőrzése, az arany és az ezüst szétválasztása; tudásukat a rézbányászatnál és a rézfinomításnál is igényelték.¹⁵ A mai értelemben vett kémia iránti érdeklődésről azonban hazánkban csak a 18. századtól kezdve beszélhetünk. Európában, már az előző században megmutatkoztak a vegytan mint önálló tudomány kialakulásának első jelei, de a három részre szakadt Magyarország komoly lemaradásokkal küzdött e téren; ezt az időszakot a kémia hazai történetét feldolgozó Szabadváry Ferenc például egyszerűen csak „elveszett évszázadnak” nevezi.¹⁶ A korszak pozitív eredménye viszont, hogy a katolikus és a protestáns egyház közötti versengés eredménye-

15 GAZDA ISTVÁN, *Magyar tudománytörténet*, Piliscsaba–Budapest, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2008, 103–106.

16 SZABADVÁRY FERENC, *A magyar kémia művelődéstörténete*, Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 1998, 23–26; <https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-kemia/index.html>, valamint <https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-kemia/ch04.html>

ként kiformálódott az az iskolarendszer, amely a természettudományok művelése és kutatása területén később mind közép-, mind felsőfokon nagyon fontos lett. A jezsuiták által alapított gimnáziumok közül több a mai napig működik. A Pázmány Péter bíboros által 1635-ben kényszerűségből Nagyszombatban alapított egyetemet szintén a Jézus Társasága katolikus szerzetesrend tagjai irányították. A protestánsok által leginkább látogatott Debreceni Református Kollégiumban a 17. század elején mintegy ezer diák tanult, de egyetemi rangra hosszú és viszontagságos út után csak a 20. században emelkedett, azonban a képzés színvonala alapján már a 18. század második felében egy egyetemi szintű szellemi, tudományos műhelyről beszélhetünk.¹⁷

Mária Terézia és II. József felvilágosult abszolutista kormányzati rendszere hibái ellenére nagymértékben hozzájárult a gazdasági és társadalmi fellendüléshez Magyarországon is. Tisztában voltak vele, hogy az ipar és a mezőgazdaság felvirágoztatásához reformokra van szükség. Az uralkodónő megreformálta az oktatást – Ratio Educationis, 1777 – és az egészségügyet. Az oktatási reform egyik legnagyobb eredménye, hogy a nagyszombati egyetemet még a jezsuita rend feloszlata¹⁸ előtt, 1769-ben állami irányítás alá helyezve, orvosi karral egészítette ki. A kémiát eredményesen művelő hazai tudósok a következő közel száz évben diplomájuk szerint szinte mind orvosok vagy gyógyszerészek voltak, akik tanulmányaikat a Mária Terézia által 1777-ben Budára, majd onnan II. József által 1784-ben Pestre költöztetett nagyszombati egyetem orvosi karán végezték. Munkájukkal nagymértékben hozzájárultak Magyarország természeti kincseinek feltárásához is. Ebben Mária Terézia az egészségügy reformjára vonatkozó királyi határozata jelentett komoly előrelépést. Többek között elrendelte, hogy minden megye alkalmazzon egy *főfizikust*, azaz főorvost (a mai tisztifőorvos), akinek kötelessége volt az adott terület gyógyvizeinek felmérése, gyógyításra alkalmas növényi vagy ásványi anyagainak feltárása, leírása.¹⁹

- 17 A Debreceni Református Kollégium történetéről és jelentőségéről lásd pl. *A Debreceni Református Kollégium története*, főszerk. Kocsis Elemér, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988; Győri L. János: „Egész Magyarországnak és Erdélyiségnek... világosító lámpása” – *A Debreceni Református Kollégium története*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2008.
- 18 XIV. Kelemen 1773. július 21-én adta ki *Dominus ac Redemptor noster* című bulláját, amelyben elrendelte a Jézus Társaság általános feloszlását.
- 19 SZABADVÁRY, 1998, i. m., 28. A magyarországi fürdőkről és gyógyvizekről szóló könyvválománnyal részletesen bemutatja SALLAI Ágnes, SZABÓ Ádám, *A Teleki család és az Akadémiai Könyvtár Teleki-állományának magyar vonatkozású földtudományi könyvei* című, egyelőre kéziratban lévő tanulmány. A Teleki-könyvtár ehhez a témához tartozó művei a jelen tanulmány függelékében szerepelnek.

Az egyetem első kémia-botanika tanszékének vezetője a korábban Selmechánynál dolgozó Winterl Jakab József (1739–1809) lett (2. kép), aki nagy szerepet játszott a magyarországi kémia történetében. Harminckilenc évig állt a tanszék élén és ez idő alatt meg kellett szerveznie magát a tanszéket, oktatott (az elavultnak számító tankönyvek helyett engedéllyel a saját szövegeit), botanikus kerteket tervezett (megalapította a Fűvészkertet), létrehozott egy nagyon rövid életű orvosi-természettudományi tudós társaságot, kutatott (pl. foglalkozott gyógyvíz-analízissel). Jelentősége főleg oktatói tevékenységében, az első magyar kémikus nemzedék ki-nevelésében rejlik. Tanítványai közül Kovács Mihály orvosdoktor (1768–1851), a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, a nyelvújítás mozgalmához csatlakozva számtalan magyar orvosi, kémiai, botanikai szakkifejezést alkotott. (3. kép) Megírta azt a címében is már magyar nyelvű kémiakönyvet, amely lényegében egy idejétmúlt német könyv fordítása, de ez nem von le érdemből.²⁰ A könyv megtalálható volt a Teleki-könyvtárban. Szintén Winterl tanítványa volt az 1806-tól Erdély főorvosaként dolgozó Nyulas Ferenc (1758–1808), aki hasonlóképpen a magyar kémiai szaknyelv megalkotásában játszott úttörő szerepet, de vegyészeti kutatómunkát is végzett. (4. kép) A Teleki-gyűjteményben egy műve található meg, *Az Erdélyi országi orvos vizeknek bontásáról közönségesen* című háromkötetes munkája, amely az első magyar nyelvű, jelentős analitikai kémiai tárgyú mű. Ebben a Radna-vidéki vasas borvizek elemző leírását és kémiai vizsgálatait foglalta össze.²¹ A kémia történetével és fokozatos önállósodásával kapcsolatban korábban leírtakat jól példázza, hogy Nyulas könyvét a Teleki-könyvtárban nem a vegytanhoz, hanem az orvostudomány szakhoz sorolták. Winterl tanítványa volt továbbá Kitaibel Pál (1757–1817) is, a korszak talán legjelentősebb kémikusa, a tellúr nevű kémiai elem egyik (!) felfedezője,²² aki emberfeletti nehézségeket vállalva hatalmas utazásokat tett az ország különböző vidékein, összegyűjtötte és leírta növényeit, kőzeteit, megvizsgálta ásványvizeit. A Teleki-gyűjteményben megtalálható egy botanikai műve, ami mutatja, hogy a család tagjai ismerték a munkásságát; vegytani írást mindazonáltal nem is nagyon tudtak volna beszerezni tőle, mivel keveset

- 20 *Chemia vagy természettudományok, Gren Fridrik Albert Korlát doktor szerint magyarul legelőször írta Kovács Mihály orvos I–II.* Buda, Landerer, 1807. Vö. SZABADVÁRY 1998, i. m., 97–98.
- 21 GAZDA István, *A korai magyar nyelvű nyomtatott reáltudományi és műszaki könyveink, 16–19. század* Budapest, OSZK–MTA, 2005, 54. Letölthető: <http://real.mtak.hu/17805/> (2019-08-28)
- 22 LONGA Péterné, *A háromszor felfedezett tellúr avagy geológusok a Varázsfuvalóban*, Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle 111(2006), 4, 154–161, ott 158. <https://www.szttnh.gov.hu/kiadv/ipsz/200608-pdf/09-technika-longa.pdf>

publikált, munkáinak jó része sokáig kéziratban maradt.²³ A vegytan szakban a korábban már említett Torkos Justus János művei mellett, magyar szerző tollából még Greissing József (1798–1890) fürdőkről szóló írását²⁴ és további két munkát találunk, mindkettő magyarországi sókkal foglalkozó orvosdoktori disszertáció. Az egyik a Komárom vármegyei Pázmándi Gáboré (18. század), címe *Dissertatio inauguralis physico-chymica, sistens ideam natri Hungariae veterum nitro analogi, 1770*; a másik Brigelius János Ádámé (18. század), aki később Fejér vármegye főorvosa lett, művének címe *Dissertatio inaug. historico-chemico-medica sistens tentamen de veterum alosanthos, Chaldeorum borith, Hebraeorum neter. Arabum beorek, Graecorum nitro, Hispaniorum soda, tamquam analogis Hungarorum széksó seu natri Pannonici, 1777*.

Külföldi származású, volt, de Magyarországon írta művét Andreas Etienne, vagyis Etienne András (1751–1797),²⁵ akinek fémekkel és azok kémiájával foglalkozó könyve, az *Elementa chymiae metallurgicae* Lavoisier munkásságát követi. (5. kép) A munka a magyarországi kémia történetében igen jelentős, mivel ez az első e területen megjelent kémiai tankönyv, amelyik azért is igen érdekes, mert önálló munka, nem pedig fordítás-átdolgozás, mint néhány későbbi mű.

Magyarországon nemzetközileg elismert eredményeket is felmutató tudományos kémiai kutatást először a selmecbányai Bányászati Akadémián végeztek, ahol kiváló oktatási központ is működött. Mária Terézia 1763-ban kezdte szervezni az Akadémiát, először a kémia-metallurgia tanszéket hozták létre, majd 1770-től további hat tanszéket. Az intézmény első kémia professzora Nikolaus Joseph von Jacquin (1727–1817) holland származású orvos, botanikus, „Ausztia Linnéje” volt, aki Mária Terézia férje, Lotharingiai Ferenc (I. Ferenc német-római császár) megbízásából 1755–1759 között expedíciót vezetett Nyugat-Indiába. A professzor 1763-tól öt éven keresztül kémiát és ásványtant tanított Selmecen. A Teleki-gyűjteményben több szakban is megtalálhatók könyvei, a vegytan szakban a *Chymische Untersuchung* (1771) és az *Anfangsgründe der medicinisch-practischen Chymie* (1783) című művek. Selmeci működése után Bécsben még évtizedekig

23 BAKOS Miklós et al., *A magyar vegyészet arcképcsarnoka III*, Várpalota, Magyar Vegyészeti Múzeum, 1992, 74–75.

24 Joseph von GREISSING, Joseph MILLER, Peter SCHNELL, *Analyse der Ferdinands- und Franzens-Quelle in Zaizon*, Kronstadt, Gött, 1842.

25 Róla lásd pl. SZŐKEFALVI NAGY Zoltán, *Az egykori kolozsvári „Kémiai-Metallurgiai Iskola” = Az Egri Tanárképző Főiskola tudományos közleményei (Új sorozat, 6. kötet)*, szerk. BENDE Sándor, Eger, Hungaria, 1968, 295–325, ott 305–309.

botanikát tanított az egyetemen. Ezen időszak alatt nemcsak Ausztia, hanem a vele szomszédos magyarországi területek növényvilágát is kutatta.²⁶

A vegytan külföldi képviselői a Teleki-könyvtárban²⁷

A magyarországi helyzet áttekintése után szóljunk pár szót a Habsburg Birodalomtól távolabb eső országokban munkálkodó tudósok Teleki-könyvtárban található műveiről.

A párizsi egyetem tanárának, Pierre-Joseph Macquernek (1718–1784) két műve található meg a gyűjteményben. Az egyik az *Eléments de chymie théorique (Az elméleti kémia elemei)* című forrásmunka német fordítása,²⁸ amely az *Eléments de chymie pratique*-kel (*A gyakorlati kémia elemei*) hosszú éveken át vezető szerepet játszott a kémiai ismeretek megszerzésében; az eredeti művek 1751-ben jelentek meg Párizsban.²⁹ A másik az első kémiai szótár (lexikon), mely modern felfogásban foglalta össze a korabeli ismereteket.³⁰ Korábban már említettük Antoine Lavoisier (1743–1794) nevét, akinek működése mind elméleti, mind gyakorlati téren forradalmasította a vegyészetet; ő dönti meg véglegesen a flogiszonelméletet.³¹ Ezzel kapcsolatban egy németre fordított munkája található meg a gyűjteményben.³² Szintén ezt a témát taglalja az angol Joseph Priestley-nek (1733–1804), az oxigén felfedezőjének egyik németre fordított hatkötetes munkája, eredeti címén

26 SALLAI, SZABÓ 2018, i. m., 395.

27 A fejezetben csak a tudománytörténetileg jelentős szerzőket, illetve műveket említjük meg név szerint; a teljes könyvlistát a függelék tartalmazza.

28 *Anfangsgründe der theoretischen Chemie*, Lipcse, Junius, 1768.

29 SOMKUTI 1967, i. m., 202.

30 *Dictionnaire de chymie*, Párizs, Didot, 1778. Lásd még GAZDA 2013, i. m., 137; SOMKUTI 1967, i. m., 202.

31 A „flogiszon” nevű anyag feltételezésével a 17. században az égés folyamatát próbálták magyarázni; az elmélet a kémia fejlődésének egyik mérföldköve. A szó eredete a görög „égő” szóból ered (ami rokon a latin flamma, láng szóval). A Georg Ernst Stahl (1659–1734) által kidolgozott elmélet szerint minden éghető anyagban flogiszon található, ami az égést okozza. Az anyagok égésekor azokból eltávozik a flogiszon, és minél többet tartalmaznak ebből, annál hevesebben égnék. Azt a tényt, hogy az égéskor az anyagok tömege növekszik azzal magyarázta, hogy a flogiszon tömege negatív, azt a gravitáció „taszítja”. Az elmélet jelentősége az volt, hogy szakított a misztifikáló és alkímista felfogással, és a folyamatot megpróbálta tudományos alapokra helyezni, és így lehetővé tette az elmélet pontosítását, vagy akár – mint ez esetben is történt – cáfolatát.

32 *System der antiphlogistischen Chemie*, ford. Sigmund Friedrich HERMBSTÄDT, Berlin–Stettin, Nicolai, 1792.

Experiments and observations on different kinds of air (Kísérletek és megfigyelések a levegő különböző fajtáiról),³³ amely tulajdonképpen a szerző a megfigyeléseit tartalmazza.³⁴ A sorozatból három kötet található meg a Teleki-könyvtárban.

Lorenz Friedrich Crell (1744–1816), a Helmstedtben és Göttingenben orvostudományt és kémiát oktató német orvos munkái szép számmal megtalálhatók az alapító állományban.³⁵ Ő hívta életre az első kémiai szakfolyóiratot, amely korabeli magyarországi szerzők közleményeit is megjelentette.

Magas színvonalú tankönyveket, illetve kézikönyveket találunk az orvos, gyógyszerész és kémikus Jacob Reinhold Spielmann-tól (1722–1783), a strassburgi egyetem tanárától, valamint a göttingeni egyetem orvosprofesszorától, Rudolf August Vogeltől (1724–1774) is.³⁶

A már említett Georg Ernst Stahl (6. kép) és a hallei orvosprofesszor, Friedrich Hoffmann (1660–1742) munkásságában erősen összefonódik az orvostudomány és a kémia. Stahl és Hoffmann diáktársak voltak, és később Halléban az akkor újonnan alapított egyetemen együtt is tanítottak. Stahl hallei professzorsága idején, 1714-ben jegyzett be ifjú Pápai Páriz Ferenc peregrinációs naplójába.³⁷

Ifjú Pápai Páriz édesapjával együtt Erdélyben orvosdoktor volt. Mindketten élvezték a nagyhatalmú Teleki család tagjainak pártfogását: az idősebbik, az első magyar nyelvű orvosi könyv szerzője a Teleki család felemelkedését megalapozó Teleki Mihály közbenjárására lett Apafi Mihály fejedelem feleségének udvari or-

33 *Versuche und Beobachtungen über verschiedene Gattungen der Luft*, Bécs–Lipcse, Gräffer, 1778–80.

34 GAZDA 2013, i. m., 142; SOMKUTI 1967, i. m., 203.

35 *Chemisches Journal*, Lemgo, Weyersche Buchhandlung, 1778–80; *Chemisches Archiv*, Lipcse, Weygand, 1783; *Neues chemisches Archiv*, Lipcse, Müller, 1784–91; *Chemische Annalen*, Helmstedt–Lipcse, Buchhandlung der Gelehrten – Meyersche, 1784–91; *Beiträge zu den chemischen Annalen*, Helmstedt–Lipcse, 1786–91; *Chemische Versuche und Beobachtungen* (*Chemische Annalen II*), 1793.

36 Jacob Reinhold SPIELMANN, *Institutiones chemiae*, Strasbourg, Bauer, 1766; Rudolf Augustin VOGEL: *Institutiones chemiae*, Frankfurt–Lipcse, 1762; Rudolf Augustin VOGEL: *Practisches Mineralsystem*, Lipcse, Typis Joh. Drimbornii, 1762.

37 ROZSONDAI Marianne, Sajó Tamás, ROZSONDAI Béla, LÁNG Klára, *Ifj. Pápai Páriz Ferenc európai peregrinációjának emlékkönyve 1711–1726*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 2004. <http://ppf.mtak.hu/>, <http://ppf.mtak.hu/hu/039a.htm> (2019-08-28)

vosa, az ifjabbikat pedig elsősorban Teleki Sándor, Teleki Mihály fia, a marosvásárhelyi Teleki Tékát alapító Sámuel édesapja és a pesti könyvtár összegyűjtését megkezdő József nagyapja támogatta.

A 17. században élt Johann Kunckel (1630–1703) egyik írása³⁸ is megtalálható az Akadémiai Könyvtár alapító állományában; a szerző gyógyszerészként, majd vándorló tudósként ismeretes, alkímista vonásai ellenére értékes vegytani megállapításokat is közöl munkájában. Több irányú érdeklődését és tehetségét bizonyítja, hogy 1677-ben leírja az ammónia egyik vizes oldatát, a század hetvenes éveiben pedig feltalálja a mesterséges rubint, ami a színezett üveg egyik fajtája.³⁹

Gyógyszerészeti vonatkozású Caspar Neumann-nak (1683–1737) a berlini orvosi–sebészeti Collegium kémia tanárának, a porosz patikák főfelügyelőjének 1740-ben megjelent könyve.⁴⁰ Német fordításban, *Erläuterte Experimental-Chimie* címmel (1775–76) szerezték be a Telekiek Antoine Baumé (1728–1804) munkáját. A kiváló francia vegyésznek és gyógyszerésznek mind a fizika, mind pedig a kémia területén ismert volt a neve: ő találta fel a skálával rendelkező hidrométert (sűrűségmérőt), a róla elnevezett Baumé-skála pedig folyadékok fajsúlyának meghatározására használatos.⁴¹ Az alkalmazott kémia terén számos technológiai eljárást dolgozott ki a salétrom tisztítására, a selyem fehéritésére és ammóniumsók előállítására.

Összegzés

Az Akadémiai Könyvtár alapító állományában a teljes mennyiséghez képest a kémia tárgykörébe sorolható könyvek csak kis számban fordultak elő; a harmincezes bibliotékában mindössze 95 mű és 154 kötet, ebből a vegytan szakban 39 mű, 84 kötet. Ki kell azonban hangsúlyoznunk (és ez vonatkozik az eddig feldolgozott minden szakra), hogy a viszonylag kis számú természettudományos könyvgyűjtemény jeles szerzők nagy hatású műveit tartalmazta, biztosítva az elsődleges forrásanyagot a legújabb eredmények ismertetéséhez a kutatók számára.

38 *Vollständiges laboratorium chymicum*, Berlin, Rüdiger, 1767.

39 SOMKUTI 1967, i. m., 203; GAZDA 2013, i. m., 94–95.

40 *Praelectiones chemicae*, Berlin, Rüdiger, 1740.

41 GAZDA 2013, i. m., 139–143.

Függelék

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ alapító állományának kémia témájú könyvei (vegytan, ásványtan, bányászat, kohászat; fürdők, gyógyvizek)

A művek szakrendi besorolását (Sz. b.) mutató rövidítések:

Á: Ásvány- és földtan

G: Gazdaság

MF: Magyar földrajz

Mi: Miscellanea;

O: Orvostudomány

T: Természettan

V: Vegytan

– : a mai állományban nem található vagy nincs szakrendbe sorolva

A mű szerzője	A mű címe	Sz. b.
1.	<i>Auserlesene medizinische Bibliothek</i> , Bécs, 1809	V
2.	<i>Medicinisch-chymisch- und alchemistisches Oraculum darinnen man nicht nur alle Zeichen und Abkürzungen, welche so wohl in den Recepten und Büchern der Aerzte und Apotheker, als auch in den Schriften der Chemisten und Alchemisten vorkommen, findet sondern dem auch ein sehr rares chymisches Manuscript eines gewissen Reichs *** beygefüget.</i> Ulm, Auf Kosten der Stettinischen Handlung, 1783	O
3. ADÁMI, Paulus	<i>Hydrographia Comitatus Trencsiniensis</i> , Bécs, Schulz, 1766	MF
4. ADÁMI, Paulus	<i>Specimen Hydrographiae Hungaricae sistens aquas communes, thermas et acidulas Comitatus Trencsiniensis, physice, chemice et medice examinatas</i> , Bécs, Schulz, 1780	MF
5. ADELUNG, Johann Christoph	<i>Mineralogische Belustigungen, zum Behuf der Chymie und Naturgeschichte des Mineralreichs</i> , Lipcse, Heineck–Faber, 1768–71, 6 kötet	Á

A mű szerzője	A mű címe	Sz. b.
6. BAUMÉ, Antoine	<i>Erläuterte Experimental-Chimie</i> (ford. Johann Carl Gehler), Lipcse, Fritsch, 1775–76, 3 kötet	V
7. BENKŐ Ferenc	<i>Magyar minerologia, az az a' kövek' s értzek tudománya</i> , Kolozsvár, Református Kollégium, 1786	Á
8. BENKŐ Sámuel	<i>Topographia Oppidi Miskoltz historico-medica</i> , Kassa, Landerer, 1782	MF
9. BORN, Ignaz	<i>Briefe über mineralogische Gegenstände, auf seiner Reise durch das Temeswarer Bannat, Siebenbürgen, Ober- und Nieder-Hungarn an den Herausgeber derselben, Johann Jacob Ferber geschrieben</i> , Frankfurt–Lipcse, 1774	Á
10. BORN, Ignaz	<i>Méthode d'extraire les métaux parfaits des minéraux et autres substances métalliques par le mercure</i> , Bécs, 1788	Á
11. BRENDÉL, Zacharias	<i>Chymia in artis formam redacta</i> . Jéna, Typis Blasii Lobenstein, sumtibus Johannis Reiffenbergeri, 1641	–
12. BRIGELIUS János Ádám	<i>Dissertatio inaug. historico-chemico-medica sistens tentamen de veterum alosanthos, Chaldeorum borith, Hebraeorum neter. Arabum beorek, Graecorum nitro, Hispaniorum soda, tamquam analogis Hungarorum széksó seu natri Pannonici</i> , Bécs, Gerold, 1777	V
13. CRANTZ, Heinrich Johann Nepomuk	<i>Analysis thermarum Herculanarum</i> , Bécs, Kurzböck, 1773	O
14. CRANTZ, Heinrich Johann von	<i>Gesundbrunnen der österreichischen Monarchie</i> , Bécs, 1777	O
15. CRELL, Lorenz	<i>Chemisches Journal</i> , Lemgo, Weyersche Buschhandlung, 1778–80, 3 kötet	V
16. CRELL, Lorenz	<i>Chemisches Archiv</i> , Lipcse, Weygand, 1783, 2 kötet	V

A mű szerzője	A mű címe	Sz. b.
17. CRELL, Lorenz	<i>Neues chemisches Archiv</i> , Lipcse, Müller, 1784–91, 8 kötet	V
18. CRELL, Lorenz	<i>Chemische Annalen</i> , Helmstadt–Lipcse, Buchhandlung der Gelehrten–Meyersche, 1784–91, 16 kötet	V
19. CRELL, Lorenz	<i>Beyträge zu den chemischen Annalen</i> , Helmstadt–Lipcse, 1786–91, 5 kötet	V
20. CRELL, Lorenz	<i>Chemische Versuche und Beobachtungen (Chemische Annalen II)</i> , 1793	V
21. CROLL, Oswald	<i>Oswaldi Crollii Basilica Chymica</i> , Lipsiae, Impensis Godofredi Grossii Bibliopolae, 1634	V
22. DOMBY Sámuel	<i>Relatio de mineralibus incltyti comitatus Borsodiensis aquis</i> , Bécs, Bader, 1766	–
23. ETIENNE András	<i>Elementa chymiae metallurgicae</i> , Kolozsvár, 1794	V
24. FEJÉR Antal	<i>A füredi savanyú viznek hasznáról ki adott versek, melyeket F. A. a füredi savanyú viz forrásánál maga, és mássoknak mulatságára multt 1777. esztendőben Sz. Jakab havában irtt, s. l., s. n., 1778</i>	–
25. FICHTEL, Johann Ehrenreich von	<i>Beytrag zur Mineralgeschichte von Siebenbürgen</i> , Nürnberg, In Verlag der Raspischen Buchhandlung, 1780	–
26. FICHTEL, Johann Ehrenreich von	<i>Mineralogische Bemerkungen von den Karpathen</i> , Bécs, Kurzbeck, 1791	MF
27. FISCHER, Daniel	<i>De terra medicinali Tokayensi, a chemicis quibusdam pro solari habita, tractatus medico-physicus</i> , Wrocław, Hubert, 1732	O
28. FOURCROY, Antoine-François	<i>Éléments d'histoire naturelle et de chimie</i> , Párizs, Cuchet, 1791, 5 kötet	T

A mű szerzője	A mű címe	Sz. b.
29. Fr. Basilius Valentinus	<i>Chymische Schriften aus einigen alten MSten aufs fleissigste verbessert, mit vielen Tractaten, auch etlichen Figuren vermehret, und nebst einem vollständigen Register in drey Theile verfasst: samt einer neuen Vorrede, von Beurtheilung der Alchymistischen Schriften und dem Leben des Basilii</i> , Lipcse, Krauss, 1769	V
30. FRIDVALSZKY János	<i>Minerologia magni principatus Transsylvaniae</i> , Kolozsvár, Typis Academicis Societatis Iesu, 1767	Á
31. GARAYE, Claude Toussaint Marot de la	<i>Chymia hydraulica</i> , Frankfurt–Lipcse, Fleischer, 1755.	V
32. GHERLI, Fulvio	<i>Il Proteo metallico</i> , Velence, Corona, 1721	V
33. GIRTANNER, Christoph	<i>Anfangsgründe der antiphlogistischen Chemie</i> , Berlin, Unger, 1801	V
34. GMELIN, Johann Friedrich	<i>Geschichte der Chemie (Geschichte der Naturwissenschaften II)</i> , Göttingen, Rosenbusch, 1797–98, 2 kötet	V
35. GÖTTLING, Johann Friedrich August	<i>Handbuch der theoretischen und praktischen Chemie</i> , Jena, Akademische Buchhandlung, 1798–1800, 3 kötet	V
36. GREISSING, Joseph von, MILLER, Joseph, SCHNELL, Peter	<i>Analyse der Ferdinands- und Franzens-Quelle in Zaizon</i> , Kronstadt, Gött, 1842	V
37. GRÜNDEL, Johann Benedict	<i>Roitschocrene seu scrutinium physico-medico-chymicum</i> , Bécs, Voigt, 1685	O
38. HAGEN, Carl Gottfried	<i>Grundriß der Experimentalchemie</i> , Königsberg–Lipcse, Hartung, 1786	V
39. HARTMANN, Johann	<i>Praxis Chymiatrica</i> , Genf, Chouet & Soc., 1682	O
40. HOFFMANN, Friedrich	<i>Observationum physico-chemicarum selectiorum libri III</i> , Halle, 1722	V

A mű szerzője	A mű címe	Sz. b.
41. JACQUIN, Nicolas Joseph Edlen von	<i>Chymische Untersuchung</i> , Lipcse, 1771	V
42. JACQUIN, Nicolaus Joseph Edlen von	<i>Anfangsgründe der medicinisch-praktischen Chymie</i> , Bécs, Wappler, 1783–85, 4 kötet	V
43. JORDAN Tamás	<i>Succincta narratio de origine et usu thermarum Teplicensium</i> , Olmütz, Hirnle, 1752	MF
44. JUGEL, Johann Gottfried	<i>Mineralischer Hauptschlüssel</i> , Zittau–Lipcse, Johann Jacob Schöps, 1753	G
45. KLEIN Mihály	<i>Sammlung der merkwürdigsten Naturseltenheiten des Königreiches Ungarn</i> , Pozsony–Lipcse, Anton Löwe, 1778	MF
46. KÖLESÉRI Sámuel	<i>Auraria Romano-Dacica</i> , Nagyszeben, Typis Publicis, 1717	–
47. KÖLESÉRI Sámuel	<i>Auraria Romano-Dacica</i> , Pozsony–Kassa, Landerer, 1780	–
48. KOVÁTS Mihály	<i>Chémia vagy természettitka</i> , Buda, Landerer, 1807	V
49. KUNKEL VON LÖWENSTERN, Johann	<i>Vollständiges laboratorium chymicum</i> , Berlin, Rüdiger, 1767	V
50. LA LANGUE János	<i>A' magyarországi orvos vizekről, és a betegségekben azokkal való élésnek szabott módjairól. A szegényeknek kedvéért</i> , Nagykaroly, Károlyi, 1783	O
51. LAVOISIER, Antoine Laurent	<i>System der antiphlogistischen Chemie</i> (ford. Sigmund Friedrich HERMBSTÄDT), Berlin–Stettin, Nicolai, 1792	V
52. LE GIVRE, Pierre (Petrus Givrius)	<i>Arcanum acidularum novissime proditum principiorum chymicorum disquisitionis auxilio, in quo communis opinio de aquarum mineralium aciditate convellitur</i> , Amstelodami, Apud Janssonio–Waesbergios, 1682	O
53. LÉMERY, Nicolas	<i>Cours de chymie</i> , Párizs, Delespine, 1713	V

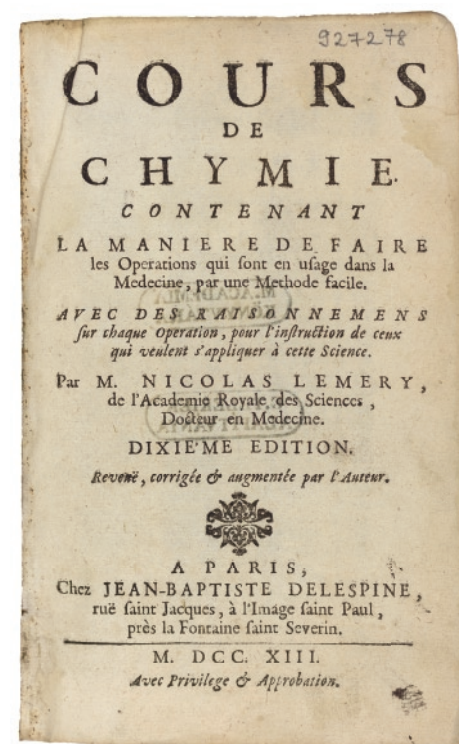
A mű szerzője	A mű címe	Sz. b.
54. LINNÉ, Carl von	<i>Vollständiges Natursystem des Mineralreichs</i> , ford. Johann Friederich GMELIN, Nürnberg, Gabriel Nicolaus Raspe, 1777–79	Á
55. LISCHOVINY János	<i>Scrutinium physico-medicum, quo aquarum Stubnensium medicatarum in Inclyto Comitatu Thurotziensi scaturientium ... sufficiens varii caloris ratio, elementa, utilitas, et modus utendi genuine expenduntur</i> , Nagyszombat, Typis Academicis Societatis Jesu, 1748	O
56. LUGOSI FODOR András	<i>Méhádia vagy a Hercules fürdők</i> , Kolozsvár, Tilsch, 1844	MF
57. MACQUER, Pierre Joseph	<i>Anfangsgründe der theoretischen Chymie</i> , Lipcse, Junius, 1768. 2 kötet	V
58. MACQUER, Pierre-Joseph	<i>Dictionnaire de chymie</i> , Párizs, Didot, 1778, 4 kötet	V
59. MAYER, Heinrich	<i>Examen thermographicum mineralis balnei aurei Rudnokiensis, vulgo Gold-Baad ... de Balnei hujus origine, situ, natura, ingredientium mineralium virtutibus, et usu tam in-quam externo, per fundamenta, et experimenta Physico-Spagyrica</i> , Kassa, Typis Academicis Societatis Jesu, 1762.	Mi
60. MONTALBANO, Marco della Fratta et	<i>Dell'acque minerali, de Regn D'Ungheria</i> , Velence, Albrizzi, 1687	O
61. MORLEY, Christopher Love, MUYCKENS, Theodorus	<i>Collectanea Chymica Leydensia</i> , Antwerpen, Verdussen, 1702	V
62. MYNSICHT, Adrian von	<i>Thesaurus et armamentarium medico-chymicum ... Cui in fine adiunctum est testamentum Hadrianeum de aureo philosophorum lapide</i> . Lugduni, Joannes Antonius Hugvetan, 1645	O
63. NEUMANN, Caspar	<i>Praelectiones chemicae</i> , Berlin, Rüdiger, 1740	V

A mű szerzője	A mű címe	Sz. b.
64. NYULAS Ferenc	<i>Az erdélyországi orvos vizeknek bontásáról közönségesen</i> , Kolozsvár, Hochmeister Márton, 1800, 3 kötet	O
65. ÖSTERREICHER MANES József	<i>Analyses aquarum Budensium</i> , Óbuda–Bécs, 1781	MF
66. PASCHALIS Caryophyllus [= Pasquale Garofalo]	<i>De thermis Herculanis nuper in Dacia detectis Paschalis Caryophili jurisconsulti dissertatio epistolaris</i> , Bécs, Ghelen, 1737	–
67. PÁZMÁNDI Gábor	<i>Dissertatio inauguralis physico-chymica</i> , Bécs, Kaliwoda, 1770	V
68. PETROVITS Máté	<i>Eigenschaften des Füeder Mineralwassers in Ungarn und Krankheiten, in welchen dieses heilsam ist</i> , Pest, Gedruckt mit königlichen ungarischen Universitätsschriften, 1814	O
69. PÖRNER, Carl Wilhelm	<i>Allgemeine Begriffe der Chymie</i> , Lipcse, Weidmann, 1768–69, 3 kötet	V
70. PÖRNER, Carl Wilhelm	<i>Chymische Versuche und Bemerkungen zum Nutzen der Färbekunst</i> , Lipcse, Weidmann, 1772–73. 3 kötet	G
71. PREYSE, Joannes Wolfgangus	<i>Oeconomia corporis animalis explicans actiones et usus partium corporis humani per principia peripatetico-mechanica, experimentis practicis, anatomicis, et chymicis roborata, opusculum</i> , Viennae Austriae, Typis & impensis Leopoldi Voigt, 1701	O
72. PRIESTLEY, Joseph	<i>Versuche und Beobachtungen über verschiedene Gattungen der Luft</i> , Bécs–Lipcse, Gräffer, 1778–80, 3 kötet	V
73. SCHMITTH Miklós	<i>Metallurgicon sive de cultura fodinarum auri et argenti</i> , Nagyszombat, Typ. Acad., 1748	–
74. SCOPOLI, Giovanni Antonio	<i>Crystallographia Hungarica</i> , Prága, Gerle, 1776	Á

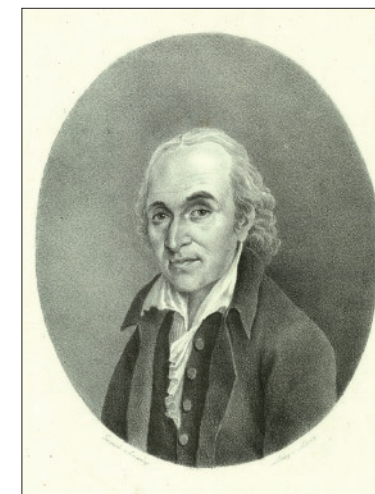
A mű szerzője	A mű címe	Sz. b.
75. SÉNAC, Jean Baptiste de	<i>Nouveau cours de chymie</i> , Párizs, Vincent, 1737, 2 kötet	V
76. SENDIVOGIUS, Michael (Sędziwój Michał)	<i>Novum lumen chymicum. E natura fonte et manuali experientia depromptum</i> , Genf, 1653	–
77. SPIELMANN, Jacob Reinbold	<i>Institutiones chemiae</i> , Strasbourg, Bauer, 1766	V
78. STAHL, Georg Ernst	<i>Gründliche und Rüssliche Schriften von der Natur, Erzeugung, Bereitung, und Nußbarkeit des Salpeters</i> , Frankfurt–Lipcse, Montag, 1734	V
79. STAHL, Georg Ernst	<i>Opusculum chymico-physico-medicum</i> , Halle, 1740	V
80. Stocker Lőrinc	<i>Thermographia Budensis</i> , Augsburg–Graz, Veith, 1721	MF
81. STÜTZ, Andreas	<i>Physikalisch-Mineralogische Beschreibung des Gold- und Silber- Bergwerkes zu Szekerembe bey Nagyag in Siebenbürgen, nebst einer Zugabe über einige problematische Mineralien Siebenbürgens</i> , Bécs, Christian Friedrich Wappler und Beck, 1803	Á
82. TORKOS JUSTUS János	<i>Schediasma de Thermis Pöstheniensibus</i> , Pozsony, Royer, 1745	O
83. TORKOS JUSTUS János	<i>Thermae Almasienses</i> , Pozsony, Royer, 1746	MF
84. TORKOS JUSTUS János	<i>Sal minerale alcalicum nativum Pannonicum et ex eodem parata remedia liquor polychrestus alcalicus et sal polychrestum alcalicum muncupata desiderio et voluntati multorum satisfacturus candido calamo explicat</i> , Pozsony, Landerer, 1763	O
85. TORKOS JUSTUS János	<i>Bericht von der königlichen des Königreichs Hungarn Frey-Stadt Pressburg Lage, Wässern und Luft</i> , Pozsony, Landerer, 1764	MF

A mű szerzője	A mű címe	Sz. b.
86. TORKOS JUSTUS János	<i>Bericht von dem natürlichen ungarischen alkalischen Mineralsalz</i> , Pozsony, Landerer, 1766	V
87. VOGEL, Rudolf Augustin	<i>Institutiones chemiae</i> , Frankfurt–Lipcse, 1762	V
88. VOGEL, Rudolf Augustin	<i>Practisches Mineralsystem</i> , Lipcse, Typis Joh. Drimbornii, 1762	Á
89. WAGNER, Lucas	<i>Dissertatio inauguralis medico-chemica de aquis medicatis Magni Principatus Transylvaniae</i> , Bécs, Kurzbock, 1773	O
90. WALLERIUS, Johann Gottschalk	<i>Mineralogie, oder Mineralreich</i> , übers. Denso, Johann Daniel, Berlin, Christof Gottlieb Nicolai, 1750	Á
91. WERNER, Abraham	<i>Werner Ábrahám úrnak, a' köveknek és értzeknek külső megismeretető jegyeiről írott szép, és igen hasznos könyvetskéje: melyet, hazájának, és a' tanuló ifjuságnak, lehető hasznára magyarra fordított és a' két magyar hazabéli, 's más idegen kö 's értz nemekkel is, a' példákban meg bővített Benkő Ferentz Göttingába, 1782. esztendőbe, Kolozsvár, Református Kollégium, 1784</i>	Á
92. WETSCH, Ignatz Joseph	<i>Dissertatio inauguralis medica sistens examen chemico-medicum aquae acidulae Tarcsensis vulgo Pinkenfeldensis dictae</i> , Bécs, Schulz, 1763	O
93. WIPACHER, David	<i>De thermis Ribariensibus in Hungaria</i> , Lipcse, Langenhem, 1768	MF
94. WOITA Antal	<i>Examen physico-medicum thermarum Sclenensium, Schemnium inter et Cremnium, civitates inferioris Hungariae, caesareo-regio-montanas, sitarum in quo earum essentia cum accidentibus, physice et chymice discutitur, usque medicus, atque abusus proponitur</i> , Bécs, Kaliwoda, 1753	O

A mű szerzője	A mű címe	Sz. b.
95. ZAY Sámuel	<i>Magyar minerológia, avagy az ásványokról való tudomány, mely a Természet első Világának eddig esméretes minden-féle Szüleményeit Magyar Nyelven terjeszti előnkbe</i> , Komárom, Wéber, 1791	Á

1. kép Nicolas Lémery: Cours de chymie. Párizs, 1713 (MTA KIK Vegytan O. 134)

2. kép Winterl Jakab József (1739–1809), orvos, kémikus, botanikus, a pesti Fűvészkert megalapítója

3. kép Kovács Mihály: Chémia vagy természettitka. Buda, 1807 (MTA KIK Vegytan O. 92)

5. kép Antoine Laurent Lavoisier. Delaistre rézmetszete Boilly ábrázolása nyomán. (Blocker History of Medicine Collections, Moody Medical Library, University of Texas Medical Branch, Galveston, Texas)

4. kép Nyulas Ferenc: Az erdélyországi orvos vizeknek bontásáról közönségesen. Kolozsvár, 1800 (MTA KIK Orvt. O. 274)

6. kép Georg Ernst Stahl (1659–1743), német vegyész és orvos, a hallei egyetem tanára, a flogiszon-elmélet megalkotója

MÁZI BÉLA

„...egy kis revolutio az Academiában is...”¹

A Magyar Tudományos Akadémia heti üléseinek jegyzőkönyvei 1848. március 20. és 1849. július 2. között

A március 15-ét követő napokban Pest-Buda lelkesen ünnepelte a szabadságot. A főbb utcák ablakait fellobogózták, a csúnya, esős március 15-ét derűs, tavaszias idő váltotta. „A jövő bíborpiros hajnalszínben ragyogott előttünk” – írta a márciusi forradalom egyik krónikása.² Még a hirtelen politikai változások iránt szkeptikus Széchenyi István is az események hatása alá került. „Én teli vagyok a legszebb reményekkel. (...) Nekem úgy látszik, mintha ránk magyarokra felnyílt volna az ég!” – írta 1848. március 17-én Pozsonyból titkárának, Tasner Antalnak.³ A váratlanul gyors változás, a – Deák István történész szavaival élve – „törvényes forradalom” a tudósokat is cselekvésre készítette. Az Akadémia tagjai sem vonhatták ki magukat az események hatása alól, több tudós is tevékeny részese volt a márciusi eseményeknek. A Trattner–Károlyi-házban, ahol a Tudós Társaság akkoriban működött, a március 20-i ülés valóban „forradalmira” sikeredett – még ha kis külső segítséggel is. Az addig az Alapszabályban kimondott politikamentességre kényszerítő akadémiavezetés, elsősorban a minden ülésen tevékenyen részt vevő Toldy Ferenc titoknok összes fenntartása ellenére az akadémiái változások élére állt.⁴ A jegyzőkönyvek persze nem adnak teljes képet az Akadémia szabadságharc alatti működéséről, arról R. Várkonyi Ágnes írt összefoglalót az MTA megalapításának 175. évfordulójára kiadott kötetben.⁵

DOI-azonosító: 10.36820/MTAKIK.KOZL.2019.TELEKI.5

- 1 Toldy Ferenc levele Széchenyi Istvánnak, Pest, 1848. március 21. Fogalmazvány. MTA KIK Kézirattár Vegyes 2-r. 40. I.IX. A levelet kiadta Bártfai Szabó László. *Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808–1860*, összeállította BÁRTFAI SZABÓ László, Budapest, a szerző kiadása, 1943, 661].
- 2 BIRÁNYI Ákos, *Pesti forradalom (martius 15–19.)*, Pest, Trattner–Károlyi, 1848, 34.
- 3 „Ezt köztünk! Isten áldja!” Széchenyi István válogatott levelezése, szerk. és ford. Kovács Henriett, KÖRMENDY Kinga, MÁZI Béla, OPLATKA András, Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2014, 434.
- 4 Toldy Ferenc a címben már idézett levelében még így írt Széchenyihez: „...az Akadémián belüli »revolutio« nem fog sokáig tartani. Az Akadémia ugyan reformálatni fog, de nem a most sebtében kimondott határozatok alapján”. Lásd 1. számú jegyzet.
- 5 R. VÁRKONYI Ágnes, *A forradalom vívmánya: a Magyar Nemzeti Akadémia = A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*, főszerk. PACH Zsigmond Pál, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975, 49–51.

Az itt közölt jegyzőkönyvek nem szó szerinti leiratai az üléseken történteknek, inkább összefoglalóknak tekinthetők. Az 1848. március 20-i kisgyűlésen az akadémikusok nyilvánossá tették a heti üléseket. Sajnos a jegyzőkönyvek – kivéve a március 20-ait – nem közlik, hogy hallgatóság részt vett-e az üléseken. Az bizonyos, hogy a *Nemzeti Újság* jogutóda, a *Nemzeti Politikai hírlap*⁶ a sajtótörvényről tárgyaló akadémiai ülésekre gyorsírní is tudó munkatársát küldte, akinek jegyzetei alapján közölték az üléseken elhangzottakat. Ezek a tudósítások sokkal érdekesebb vitákat tárnak elénk, mint a szűkszavú akadémiai jegyzőkönyvek. Csak sajnálni lehet, hogy a sajtótörvény vitáján kívül a Tudós Társaság tevékenysége nem mozgósította a hírlapírókat. A *Nemzeti Politikai hírlap* számai digitálisan olvashatók, így a cikkek közlését nem tartottam szükségesnek; a megfelelő helyen a jegyzetben megtalálható pontos elérésük. Az üléseken elhangzott előadásokhoz csak abban az esetben készült jegyzet, ha biztosan megjelentek vagy kéziratuk megtalálható. Az akadémiai ülések jegyzőkönyveit 1848. április 1-jéig közölte az azután megjelenését felfüggesztő *Magyar Akadémiai Értesítő*. A forrásközlés mégis a március 20-i üléssel kezdődik, mert az ott történtek és azok visszhangja nélkül nem lenne teljes az Akadémia szabadságharc alatti története. A jegyzőkönyvek közlésénél kevés változtatás történt az eredeti szöveghez képest. Egységesítettem a neveket, és a következtelenül használt rövid és hosszú magánhangzókat a mai használathoz igazítottam, kivéve a dátumokat. A jegyzőkönyvekből két kézirat maradt fenn: egy fogalmazványpéldány, nagyrészt Toldy Ferenc (1. kép) írásával,⁷ valamint egy bekötött tisztázat.⁸ A publikáció ez utóbbi alapján készült.

6 A *Nemzeti Újság* jogelődjével, a *Hazai és Külföldi Tudósításokkal*, a legrégebb politikai hírlap volt, 1806-tól jelent meg. 1840-ben lett *Nemzeti Újság*, kormánypárti, konzervatív, határozottan katolikus irányú programmal. 1848 márciusában a lap radikális irányba fordult, köszönhetően az akkor csatlakozott fiatal munkatársaknak. 1848. április végétől *Nemzeti Politikai hírlap* címmel jelent meg 1848 végi megszűnéséig. DEZSÉNYI Béla, *Nemzeti Újság = Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv 1940–1941*, közzéteszi a Magyar Katolikus Történetírók Munkaközössége, Budapest, Stephaneum Nyomda, 1941, 313–356. Lásd még KOSÁRY Domokos, *A forradalom és szabadságharc sajtója 1848–1849 = A magyar sajtó története III/1. 1848–1867*, szerk. KOSÁRY Domokos, NÉMETH G. Béla, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985, 63–65.

7 MTA KIK Kézirattár RAL 20/1848.

8 MTA KIK Kézirattár K 1402.

Tizenegyedik ülés, martius 20-án⁹

Fáy András ig. és t. t.¹⁰ elnöksége alatt. Jelen voltak: Császár Ferenc és Kubinyi Ágoston t t – Bajza József, Balogh Pál, Czech János, Czuczor Gergely, Döbrentei Gábor, Fest Vilmos, Gebhardt Ferenc, Horváth Mihály, Jerney János, Kállay Ferenc, Kiss Károly, Szemere Pál, Sztrokay Antal, Vallas Antal, Vörösmarty Mihály, Zsoldos Ignác r. tagok – Bloch Móric, Csatsko Imre, Gaal József, Garay János, Hanák János, Henszlmann Imre, Karácson Mihály, Kiss Ferenc, Korponay János, Mátray Gábor, Nagy Ignác, Peregriny Elek, Széchy Ágoston, Tasner Antal, Török János, Trefort Ágoston, Waltherr László l. tagok – Toldy Ferenc titoknok, Lukács Móric helyettes segédjegyző. Számos vendégek jelenlétében.¹¹

62.¹² A titoknok örömbeszédet olvasván a sajtó felszabadítása s általában hazánk politikai viszonyainak gyors és szerencsés átalakulása felett, egyszersmind indítványozá, hogy e tárgyban köszönőlevél írássék az országgyűléséhez, felséges királyunkhoz, a nádorhoz, és a társaság másod elnökéhez, kik mindnyájan a

9 Az előző évben meghatározott ülések rendje szerint március 20-án a természettudományi osztály ülésére került volna sor. Lásd *Magyar Tudós Társasági Névkönyv 1848-ra*, Budán, a Magyar Kir. Egyetem betűivel, 2. – A március 15-én történtek hatására változtatták meg az ülés tárgyát. Ennek kézzel fogható bizonyítéka a Waltherr László levelező tagnak küldött meghívó, melyre kézzel (talán Vargha Soma akadémiai írnok kézírása) írták rá az ülés tárgyát: „Rendkívüli öszves academiái kisgyűlés. Tárgyak: sajtó szabadság ünneplése. Petítio némelly acad. ügyekben.” A meghívó Waltherr László akadémiai iratai között található. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (továbbiakban: OSZK Kt.) Fol. H. 1756.

10 ig. t. = igazgatósági tag/tagok; t. t. vagy tiszt. t. = tiszteleti tag/tagok; l. t. vagy lev. t. = levelező tag/tagok; r. t. vagy r. tag = rendes tag/tagok

11 Az Akadémia ülései – kivéve a nagygyűlések ünnepélyes gyűléseit – zártak voltak a közönség előtt. Ezen az ülésen sem a kezdetektől voltak jelen a „vendégek”, hanem közben nyomultak be. Toldy Ferenc így számolt be a történetekről Széchenyi Istvánnak: „Egy levelező tag egyszerre egy nagy sereg fiatal embert hozott be; s proponáltatott: az ülések nyilvánosak legyenek, a lev. tagok vokssal bírjanak, az acad. egy falragasz által fejezze ki köszönetét a szabad sajtó kivívásért. Nem lehetett ellent állni; Fáy ki elnökölt, s mindent a választmányhoz szerett volna utasítani, jobbnak látta kimondani a határozatot.” Toldy fogalmazványát lásd MTA KIK Kézirattár Vegyes 2-r. 40. I.IX. A levelet kiadta Bártfai Szabó László: BARTFAI SZABÓ 1943, i. m., 661. – Nem tudjuk, ki volt az, akinek vezetésével a forradalmi ifjak benyomultak a terembe. Egy évtizeddel később Toldy az Akadémiáról írt lexikoncikkében „egy fiatal tagot” említ. Lásd *Egyetemes Magyar Encyclopaedia*, Pest, Szent István Társulat, 1860, 2. kötet, 46–47. Toldy itt írja azt is, hogy Fáy András az ülés berekesztésével egyéb erőszakoskodásokat is megelőzött. A leírások alapján talán Henszlmann Imre lehetett az említett akadémiai tag. Lásd még erről: ANGAL Dávid, *A Magyar Tudományos Akadémia és az önkényuralom*, Budapesti Szemle 116(1903), 1–33.

12 A számok a heti üléseken tárgyalt ügyek folytatólagos sorszámaát jelentik.

nemzet részére nyert dicső javak megszerzésében hatalmas részt vettek, úgy szinte gróf Batthányi(!) Lajoshoz, mint hazánk első független felelős miniszterelnökéhez intézendő üdvözlő levél írását is javaslatba hozá, mi az ülés által egyértelműleg elfogadtatván a leveleknek (2. kép) ugyan a titoknok által készített s felolvasott szerkezetét is, egy kis módosítással helybenhagyá;¹³ de egyúttal Garay János lev. tag indítványára az is határozottatott, hogy a pesti népnek, melly a szabad sajtó kivívásának egyik fő eszközlője volt, az academiának, mint az irodalom egyik tényezőjének hálája, falragaszok által kijelentessék.¹⁴ (3. kép)

63. Szóba hozatván az Academiának már több ízben megpendített, s nehányszor, ha bár siker nélkül, már megkísértett reformja, mellynek kivitele hazánk jelen újjászületése által nem csak remélhetőbbé, de ha ez intézet országos pártfogásban részesülni kíván, multhatatlanul szükségessé is vált, Vörösmarty Mihály r. tag indítványára a társaság szerkezetének és alapszabályainak gyökeres javítása iránti terv kidolgozásával választmány bízott meg, mellynek tagjai:

a nyelvtudományi osztályból: Fáy András tiszt., Vörösmarty Mihály rendes, Erdélyi János lev. tagok

a philosophiai osztályból: Döbrentei Gábor rendes, Szőnyi Pál lev. tagok

13 A feliratok fogalmazványai megtalálhatók Toldy Ferenc iratai között (MTA KIK Kézirattár M. Ir. Lev. 4-r. 109) és az Akadémia régi levéltárában (MTA KIK Kézirattár RAL 61/1848); a Széchenyi Istvánnak elküldött Széchenyiné maradtak. Mai lelőhelyük: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Széchenyi István-gyűjtemény P 626. 1848. Bártfai Szabó László szerint Széchenyi – Toldy Ferenchez hasonlóan – elsietettnek vélte a tisztelgő feliratokat és azokat szándékosan tartotta magánál. Lásd BÁRTFAI SZABÓ László, *Adatok a Magyar Tudományos Akadémia történetéhez 1829–1849-ig = Adatok a Magyar Tudományos Akadémia és a XIX. század első felének történetéhez* I. füzet II, Budapest, MTA, 1926, 53). Ugyanígy vélekedik Szentgyörgyi Mária is: SZENTGYÖRGYI Mária, *Akadémiai reformok 1848-ban és 1849-ben*, Magyar Tudomány, 1969/6, 399. A feliratok szövegei több hírlapban is megjelentek akkor: *Nemzeti Újság* 42. évfolyam, 665. szám (1848. március 24.); *Jelenkor* (1848. március 23.) 36. szám.

14 A falragasz szövegét közli a *Nemzeti Újság* 1848. március 24-i száma („egy falragasz látható ma az utcák sarkain”): „A magyar academia hazafiui kötelességének érzi a pesti népnek, a szabad sajtó kivívásában tanúsított lelkes elszántságát, a tudomány és irodalom nevében nyilvánosan meghálálni.” A falragaszból jelenleg nem ismerünk fennmaradt példányt, a szakirodalom sem említi. Lásd erről: 1848–1849 a kisnyomtatványok tükrében [Budapest, 1948]. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár „Budapest” Gyűjteményének bibliográfiai munkálatai VI. – RÓZSA György, SPIRA György, *Negyvennyolc a kortársak szemével*, Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1973.

a történettudományi osztályból: Eötvös József tiszt., Bajza József rendes, Fényes Elek lev. t.

a mathematicai osztályból: Vállas Antal, Kiss Károly r., Korponay János lev. tagok

a jogtudományi osztályból: Császár Ferenc tiszt., Zsoldos Ignác rendes, Trefort Ágoston lev. tagok

a természettudományi osztályból: Kubinyi Ágoston tiszt., Bugát Pál rendes, Török János lev. tagok, Toldy Ferenc, titoknok.

Az e választmány által kidolgozandó reformjavaslat minél előbb váratván, kisülésben a társaság által megvizsgáltatván s illetőleg elfogadtatván, helybenhagyás végett a legközelebbi nagygyűlésnek és igazgatósági ülésnek is elő fog terjesztetni. Addig is pedig míg a közösen óhajtott gyökeres reform kidolgozatnék s életbe lépne, Zsoldos Ignác rendes tagnak egyhangúlag elfogadott indítványára a szavazati jog olly kiterjedésben mint ez eddig a tiszteleti és rendes tagok által gyakoroltatott, a mai üléstől kezdve a levelező tagokra is ruháztatott,¹⁵ s az academiái ülések teljes nyilvánossága, az e részben eddig fenlevő s azt némileg korlátozó rendszabályoknak Henszlmann Imre lev. tag indítványára történt eltörlésével, elhatározottatott, s e határozatoknak hírlapok útján közzé tétele elrendeltetett.¹⁶

15 A levelező tagok az 1845. évi „utasító határozatok” értelmében a Tudós Társaság minden ülésében szókkal és értesítő szavazattal bírtak. Lásd KÓNYA Sándor, „... Magyar Akadémia állítassék fel...”. *Akadémiai törvények, alapszabályok, ügyrendek 1827–1990*, Budapest, MTAK, 1990 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, 32(107)), 91.

16 Minden jelentős hírlap – és néhány folyóirat is – közölt jelentéseket a Tudós Társaság március 20-i üléséről: *Budapesti Híradó* (1848. március 28.) 797. szám; *Honderű* VI. évf. I. fele 12. szám (1848. Tavasz 26.); *Nemzeti Újság* 42. évf., 664. szám (1848. március 23.); *Pester Zeitung* 1848. március 25.; *Pesti Hírlap* (1848. március 22.) 6. szám; *Társalkodó* (1848. március 31.) 13. szám. A *Pesti Hírlap* tudósítása kisebb vihart is keltett. A tudósító ugyanis azt állította, hogy az ülésen elnöklő Fáy András az Akadémia országgyűlési képviselőt indítványozta volna. Fáy ezt cáfolva nyilatkozatot tett közzé a *Pesti Divatlap* március 23-i, majd a *Jelenkor* április 6-i számában. Fáy szerint javaslatát félreértették, ő nem az Akadémia egyenes (követ vagy követek általi) képviselőt javasolta, hanem azt, hogy a tudományos érdekeket is képviselni kellene. Felhívása arra irányult, hogy az Akadémia tagjai is választhatók legyenek kvalifikációjuknál fogva.

64. Hazánk újjászületése feletti örömet az academia külső jel által is kívánnán nyilvánítani, szállásának egyik ablakába háromszínű zászlót tüzet ki (4. kép), s arra a társaságnak már régen választott, de valósággá csak az újabb események folytán vált e jelszavát íratja: „Borúra derű”.¹⁷

Tizenkettedik ülés, martius 27-én

Jelen voltak: Kubinyi Ágoston t. t. – Bugát Pál, Czuczor Gergely, Döbrentei Gábor, Gebhardt Ferenc, Luczenbacher Ján., Szemere Pál, Szilasy János, Sztrokay Antal, Vallas Antal r. t. – Arenstein József, Hanák János, Széchy Ágoston, Szőnyi Pál l. t. – Toldy Ferenc titoknok, Lukács Móric h. segédjegyző.

65. A helyettes segédjegyző értesítvén a megjelent tagokat, hogy Pozsonból(!) és Bécsből a magyar felelős ministerium alakulása körüli akadályok iránt érkezett balhírek folytán, ez órában a museum udvarán népgyűlés tartatik, melly a nemzet által kivívott jogok megőrzése végett teendő, s nevezetesen egy e tárgyban hazaszerte kibocsátandó szózat felett hozand végzést, minek hallatára a jelen volt tagok illy fontos pillanatban, midőn a haza veszélyben forog, nem találtak magokban lelki nyugalmat tudományos tárgyalásokra, minél fogva az ülés meg nem tartatott.

17 A Magyar Tudós Társaságot bíráló érte, hogy a március 16-i díszkivilágításban nem vett részt, ablakai sötétek maradtak. A *Pesti Hírlap* (1848. március 18-i 2. szám) szerint: „Feltűnő volt azonban, hogy a magyar tudós társaság lakásán, hol minden más kivilágítás alkalmával feliratok, transparentek szoktak lenni, most, midőn a sajtó-szabadság ünnepeltetett, semmisen(!) volt. Tudtunkra a feliratokat a titoknok szokta rendezni. Valljon miért maradt el most?” Az *Életképek* (6. évf., 12. szám, 1848. március 19.) pedig már így írt: „...nagyon felöltött: hogy a magyar academia szállása, melly minden kisszerű alkalomkor fényes átlátszvánnyal szokott ékítve lenni, most semmivel sem fejezte ki részvétét e nap diadala fölött. Épen nem érdekli az academiát a nemzet ügye? Választ és igazolást várunk, mert mi mind azokat, kik az igaz ügynek *nem barátai*, a haza *ellenségeinek* tartjuk. Igazolást várunk.” Minden lap megjegyezte egyébként a díszkivilágítás elmaradását, de kevésbé fenyegetően, nem számonkérő hangnemben. Magyarázat sosem hangzott el az Akadémia részéről; valószínű, hogy akadémiai ülés ezekben a napokban nem lévén a Tudós Társaság bérelt helyiségeiben nem tartózkodott felelős személy. – Az ablakba kifüggesztett zászló elkészítéséről szóló számla megtalálható az akadémiai iratok között: MTA KIK Kézirattár K 1282/1848. évi számlák.

Tizenharmadik ülés, aprilis 1.¹⁸

Gebhardt Ferenc legid.(ősebb) r. t. elnökle alatt. Jelen voltak: Czuczor Gergely, Fest Vilmos, Sztrokay Antal, Vallas Antal r. t. – Arenstein József l. t. – Helmeczy Mihály szav.(azatos) pénztárnok – Lukács Móric h. segédjegyző.

66. Arenstein József az utolsó nagygyűlés által választott mathematicai osztályi l. tag, székét elfoglalandó, értekezést¹⁹ kezdett olvasni, mellynek tárgya a d'Alembert elve, az úgynevezett virtualis utak elve (principe des vitesses virtuelles) olly általános alkalmazhatóságának megmutatása, miszerint abból az öszves erőszet (mechanica) minden tételei mintegy fő elvből következnek.

Az értekező befogadottnak nyilvánított; előadása pedig a math. osztálynak május 8. tartandó ülésében folytattni határozatott.

67. A titoknok jelenté, hogy martius 31-ig mint határnapig, az 1846-ban kitűzött s a dunántúli nyelvjárások tudományos ismertetését kívánó nyelvtudományi osztályi jutalomtételre egy pályamunka érkezett, illy jelmonddal: „A népnelyv azért nagy fontosságú, mert régibb az írói nyelvnél, és sok tekintetben lehet hozzá folyamodni eligazodásul. Erdélyi”, s azt bemutatván, az Utasító Határozatok 59-d. pontjának rendeletéhez képest a séretlen[!] jelgés levél az academia és Gebhardt Ferenc r. t. pecséteivel lezárva, a helyettes levéltárnoknak adattak őrzés végett; a kézirat pedig a nyelvtud. osztálynak rendeltetett átadatni hogy annak vizsgálatáról intézkedjék, s erről a legközelebbi öszves ülésben jelentést tegyen.²⁰

68. Ugyanaz jelentette, hogy a mathematicai osztálynak ugyanazon évi jutalomtételre pályamunka nem érkezett. Tudomásul vétetvén; e pont, az e részben hozandó határozat végett a math. osztály legközelebbi ülésében előterjesztendő.

18 A március 27-i és aprilis 1-i ülésekről Toldy Ferenc közölt tudósítást a *Társalkodó* (1848. aprilis 7.) 14. számában.

19 Az értekezés kivonatát közli a *Társalkodó* (1848. június 2.) 22. száma *Magyar Akadémiai Értesítő* című rovatában.

20 A nyelvtudományi osztály Marcibányi nyelvtudományi jutalomkérdésére ez az egyetlen pályamű érkezett. A díjat csak 1858-ban adták ki Vass Józsefnek az értekezés szerzőjének. FEKETE Gézáné, *Az Akadémia 1831–1858 között alapított jutalomtetelei és előzményei*, Budapest, MTAK, 1988 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, 21(96)), 129.

69. Olvastattak a febr. 28. martius 6. 13. 20. és 27. tartott ülések jegyzőkönyvei, és helyben hagyattak.

70. Ez alkalommal a Jancsovcics István magyar és tót szótáráról szóló 52. ponthoz az rendeltetett adatni, értesíttessék Jancsovcics István az iránt, miszerint, ha óhajta, az academia munkáját a közoktatási minister pártolásába ajánlani kész.²¹

71. Szinte az 53. pont alkalmával az ülés oda kívánta utasítani a titoknokot, hogy a Névkönyvben álló Utasító Határozatok mellé, azoknak forrásai, miknek elhagyása az 1846-ban rendeltetett, a legközelebbi évfolyamban ismét beiktattassanak.²²

72. A titoknok jelenté, miszerint Pajor nevű ügyvéd a pesti ügyvédek azon kérését közlé vele, miszerint az ügyvédi reformot tárgyzó, s az academiához 1847-ben beérkezett pályairatokat²³ azon végre adná ki nekik, hogy azoknak, egy ügyvédi reform kidolgozásában, hasznokat vehessék. Miután az academia e kéziratoknak nem birtokosa, hanem azoknak, mint letéteknek egyedül őrizője; s így különben is ösmeretlen pályázók tulajdonával rendelkeznie hatalmában nem áll, e részben a legjobb szándék mellett sem tehet a tisztelt ügyvédek kívánságának e részben eleget; egyébiránt figyelmök Tóth Lőrinc és Benczúr János jutalmazott pályairataikra levén fordítandó, kik jeles munkálataikat illy dicséretes célra közölni hihetőleg készek lesznek.

73. Azon általános aggodalom és nyugtalanság tekintetéből, mellyel hazánk jelen országos állapotjai és kétes jövője minden, a hon boldogságát szíven viselő, érzékeny hazafi keblet eltöltenek; s melly minden tudományos munkálkodást er-

21 Jancsovcics István anyagi támogatást kérő levelét lásd MTA KIK Kézirattár RAL 41/1848. – A szótár 1848-ban megjelent: JANCISOVCICS István, *Új magyar–szláv és szláv–magyar szótár*, Szarvas, Réthly Lipót betűivel, 1848.

22 A *Magyar Tudós Társasági Névkönyvek*ben 1845-ig közölték az utasító határozatok forrásait (a nagygyűlés évét, valamint a jegyzőkönyvi pontot, aminek alapján az illető rendszabályt hozták). 1848 után 1861-ben jelent meg a következő almanach, az Ügyrend forrásait ezután sem közölték.

23 Az 1846. évi nagygyűlésen tűzték ki a következő pályázati kérdést: „Adassék elő az ügyvédeknek, bírák és felek iránti viszonyaikban mutatkozó hiányok, mellyek az igazság kiszolgáltatását nálunk nehezítik, s egyszersmind azon mód, miképen kelljen e viszonyokat legjobban elrendezni, s az ügyvédi kart tekintélynek azon fokára emelni, hogy nemes feladásának kellőképp megfelelhessen.” A pályázatra 11 pályamű érkezett. Bírálok Sztrokay Antal, Császár Ferenc, Bertha Sándor voltak; bírálatukat lásd: MTA KIK Kézirattár RAL 111/1847. Az első díjat Tóth Lőrinc, a második díjat Benczúr János nyerte el. = *Magyar Academiai Értesítő*, VII. évf., (1847) XII. szám, 400.

kölcsileg lehetetlenné teszen; az ülés abban állapotott meg, hogy az ez évi ülései előrajzban ápril 3. 10. és 17. napjaira kitűzött osztályülések maradjanak el; s ehhez képest az academiának legközelebbi öszves ülése a húsvéti szünidő után, május 1. tartassék meg, hacsak a rendes elnökség addig másképp nem intézkednék. E napra pedig, a maga idejében külön meghívó fog a Budapesten levő valamennyi taghoz szétküldetni.

Tizennegyedik ülés, május 1.²⁴

Vörösmarty Mihály legid. r. t. elnöksége alatt. Jelen voltak: Kubinyi Ágoston t. t. – Bajza József, Balogh Pál, Bugát Pál, Czech János, Czuczor Gergely, Döbrentei Gábor, Frivaldszky Imre, Gebhardt Ferenc, Győry Sándor, Horváth Mihály, Jászay Pál, Jerney János, Kállay Ferenc, Kiss Károly, Luczenbacher János, Szász Károly, Szemere Pál, Szilasy János, Sztrokay Antal, Vállas Antal r. t. – Barabás Miklós, Bertha Sándor, Erdélyi János, Gaal József, Garay János, Henszlmann Imre, B. Kemény Zsigmond, Kiss Ferenc, Mátray Gábor, Nagy Ignác, Nendtvich Károly, Peregriny Elek, Podhradczy József, Purgstaller József, Repiczky János, Rónay Jácint, Széchy Ágoston, Tóth Lőrinc, Waltherr László l. t. – Toldy Ferenc titoknok.

74. Repiczky Jánost, az utolsó nagygyűlésben választott nyelvtudomány-osztályi levelező tagot a titoknok bemutatván, s az a szószéket elfoglalván, a sanscrit és perzsa nyelvek összehasonlítását tárgyaló székfoglaló értekezésének betűtani s a főnévről szóló részeit felolvasta,²⁵ s ezzel befogadottnak nyilvánítván, az értekezés folytatása a legközelebbi nyelvtudomány osztályi ülésre halasztatott.

75. Erre Rónay Jácint szinte az utolsó nagygyűlésen választott philosophiai osztályi lev. tag lépett a szószékre, s a koponyaismét tárgyzó értekezésével beköszönvén, befogadottnak nyilvánított, értekezése, valamint az elébbi is, az Értesítőbe felveendő.²⁶

24 Az ülésről – gyorsírói lejegyzés nyomán – részletes tudósításokat közölt a *Nemzeti Politikai Hírlap* 42. évf. 6. száma (1848. május 11.) és 7. száma (1848. május 12.). A lapszámok digitálisan elérhetők az Arcanum Digitális Tudománytár és az MTA KIK Repozitóriumának oldalain.

25 Szövegét közli a *Társalkodó* (1848. május 19.) 20. száma *Magyar Academiai Értesítő* című rovata.

26 Kézirata: RÓNAY Jácint, *Koponyaisme*. MTA KIK Kézirattár RAL 116/1848. Összefoglalását közli a *Társalkodó* (1848. május 19-i) 20. száma *Magyar Academiai Értesítő* című rovata.

76. Olvastatott Lukács Móric lev. tag mint eddigi helyettes segédjegyző és levéltárnok levele az academiához,²⁷ melyben jelenti, hogy kereskedési-ministeri titoknokul neveztetvén ki, e hivatallal járó teendői annyira elfoglalják minden idejét, miszerint rá nézve teljes lehetetlenséggé vált az általa helyettesleg viselt tisztségek kellő pontossággal eljárni; minél fogva kénytelen ezen előtte kedvessé vált hivatalról habár fájdalmas érzéssel lemondani, s az academiát megkérni, hogy az eddig iránta tanúsított bizodalomért háláját szívesen fogadja, s őt ebbeli kötelességei alól feloldozván, a szükséges intézkedéseket megtenné. Az ülés sajnálattal vevén tisztelt társának e kilépését, jegyzőkönyvileg kinyilatkoztatta, hogy azt valóságos veszteségnek tekint. Egyébiránt a titoknok nyilatkozására is, melly szerint igyekezni fog a teendőket helyettesítés nélkül végezni, a segédjegyzői hely a nagygyűlés és igazgatóság közös és állandó intézkedéseig betöltetlen hagyatott.

77. Olvastatott a XIII-d.(ik) kisgyűlés jegyzőkönyve és helybenhagyatott.

78. E jegyzőkönyv 67. pontja folytán a nyelvtud. osztály nevében jelenté Czuczor Gergely r. t., hogy a nyelvjárástani pályamunka bírálóivá az osztály őt, Jászay Pál és Vörösmarty Mihály r. tagokat nevezte ki.

79. A titoknok Mack József kir. bombázkari fő tüzér nevében és kérésére bemutatván annak „Nyílt levelét az ideiglenes hadminister urhoz” egy önkénytesekből rögtön állítandó magyar tüzérest ügyében, mellynek a benyújtó az academia általi pártolását óhajtja; kinyilatkoztatá az ülés, hogy ez ügy körén kívül fekvén, azt tárgyalás alá nem veheti.²⁸

27 LUKÁCS Mór ic levele kinevezéséről és jegyzőségről való lemondásáról. Pest, 1848. április 30, MTA KIK Kézirattár RAL 37/1848.

28 MACK József, *Nyílt levél az ideiglenes hadminister urhoz – Offenes Brief an den provisorischen Kriegsminister*, Nyomtatv. [Pest] Trattner–Károlyi, é. n., 4. p. A *Reform* tudósítása szerint, amikor Toldy Ferenc titoknok benyújtotta a nyílt levelet, „valami Kállai Ferenc (Kállay Ferenc r. tag) e szavakkal tört pálczát fölött: Megfordult azon dolog már a hadügyminiszter előtt, s minden korcsmát megjárt, nincs benne semmi különös találmány. Így csak olyan észbeli cretinismus lehet képes nyilatkozni, minőt csak is oly akademiánál lehet találni, mint a magyar. Ez a tudós fel nem tudta fogni ésszel, hogy itt nem új találmányról van szó, hanem egy mindennap kiáltóbb szükségűvé váló véderő teremtéséről. A tudós társaság megköszönhetette volna, hogy akadt egy ember, a ki azt hitte, hogy ő képes valamit pártfogolni. Most már ezen egyetlenegy hívót (sic!) is elvesztette. Egyébiránt Mack József igen szeretné tudni, melyik korcsmában látta tudós Kállai úr az ő felszólítását, mert ő adott ugyan példányokat a forradalmi csarnokba, meg egy pár jelentékenyebb kávéházba, de korcsmákba nem!” *Reform* 1. évf. 12. szám (1848. Tavaszutó 14.). A lap nyilván azért állt ki ilyen határozottan Mack József mellett, mert ő a lapnak rendszeres szerzője volt.

80. Bugát Pál r. t. a helsingforsi finn tudós társaság által nyert tagi oklevelét bemutatván, az ülés részéről szíves részvét jeleit vette.

81. Tóth Lőrinc l. t. előadására egy bizottmány küldetett ki, mellynek kötelességül tétetett a sajtótörvényt s a sajtóvétségek felett ítélandó eskütszékek alakításáról az igazság minister által hozzá tett ideiglenes rendeletet tanácskozás alá venni, s a sajtó érdekében netán szükségesnek látszható módosítások iránt leendő felterjesztés végett rövid idő alatt véleményt adni.²⁹ A bizottmány tagjaiul Fáy András t. t. elnökle alatt nevezettek Czech, Döbrentei, Erdélyi, b. Kemény, Luczenbacher, Szalay, Toldy és Tóth r. és l. t..

82. Horváth Mihály r. t. előadván, mennyire lenne óhajtható, miszerint most már a cs. kir. titkos levéltárban létező, s az utolsó három századbeli országos életünkről tanúságot tevő okiratok a történettudomány részére felhasználhatókká tétessenek: a közoktatási ministeriumot ajánlta megkerestetni, miszerint az említett levéltár magyar osztályának, melly Ő Felségét úgyis egyedül mint magyar királyt illeti, Bécsből lehozatását eszközölni igyekeznék. Ez óhajtatást osztván az academia; de a nemzeti kormány gondjait az udvari hadi tanács, a köz. udv. kamara, a megszüntetett m. udvari cancellaria, m. udvari kincstár stb levéltáira is kiterjedni óhajtván, mellyeknek, közigazgatási folytonos kezelése többé nem szükséges, és így teljesen immár a tudomány körébe eső minden irataiból egy nemzeti közlevéltár lenne Budapesten felállítandó: bizottmány neveztetett ki Czech, Jászay, Jerney, Luczenbacher, Mátray, Podhradczky, Waltherr r. és l. tagokból s a titoknokból álló, melly ez iránt, ha lehet, még e héten készítené tervet és kéremést[!], azt azonnal fel is terjessze, s tudomásul a legközelebbi öszves acad. ülésnek bemutassa.

83. A titoknok Maróthy Mátyás nevében, keleten lakott elhunyt orvos tudor Maróthy István hagyományából a könyvtár, illetőleg kéziratár és pénzügyjtemény számára a következő tárgyakat adta be:

1. Egy illy című kéziratkötetet „Maróthy István Jegyzékei és életleírása”, mellyből az utóbbi felolvasottnak tekintetvén, az elhunyt derék hazafi emlékezetére, az Értesítőben közzé teendő leszen.³⁰

29 Tóth Lőrinc ekkor Deák Ferenc igazságügyi miniszter elnöki titkára volt. A régi akadémiai levéltárban (RAL), a töredékes 1848/1849. évi iratanyagban nincs nyoma annak, hogy az Akadémiát felkérték volna a sajtótörvény véleményezésére.

30 MARÓTHY Mátyás rövid életrajza, néhány levelének másolata és perzsa nyelvészeti jegyzetei az MTA KIK Kézirattárában, Tört. Napló 8-r. 10.

2. The new Testament. Translated from the original greek into persian by the Rev. Henry Martyn. London, 1827. 8r.³¹ A könyvtárba iktatandó.

3. Hafiz költeményeit eredeti perzsa nyelven, egy kitűnő szépségű, teljesen ép kéziratot, 8r.

4. Egy névtelen szerző török kéziratát, kis ívrétben, barna bőr kötésben, mely a múlt század kezdetbeli török-magyar háborúkat tárgyalja. (Íratott 1134. hadzs., 1722. é.)

5. Rizván pasa záde által írt egyiptomi történeteket; 4r simított sárga papíron készült, arany karimákkal ékes, ép péld. barnabőr kötésben, szinte arany karimákkal. (Íratott 1254. hadzs., 1 körül Sérif Mohammed Katib Sani által).

6. Dávid zsoltárait, perzsa nyelven; csinos de két helyt hiányos kéziratot. Keskeny 16. rétb.

7. Hetvenkét darab irományt török nyelven, és hét levelet német, deák, francia nyelven.

Mindezek a kéziratárba iktatandók.

8. Egy scarabeust, hieroglyphekkel és négy darab régi pénzt, köztök egy sassanida, mik a pénzgyűjteményörnek átadandók.

Maróthy Mátyásnak pedig e nagy becsű ajándékokért köszönet szavaztatott.

84. Ugyanaz bemutatta Vállas Antal r. t. munkájának, „Felsőbb egyenletek egy ismeretlennel” 2d. füzetét, Eggenberger által szerződés következtében nyomtatva³² s az a könyvtárba tétetni rendeltetett.

85. Ugyanaz a könyvtár számára a következő ajándékokat mutatta be:

31 A nyomtatványok, illetve kéziratok méreteit jelzi: 8r. = nyolcadrét; 4r. = negyedré; 2d. = kettedrét vagy ívrét.

32 Toldy Ferenc számításai szerint az Akadémia 1848. augusztus 1-én 78 arannyal tartozott a nyomdának Vállas Antal művének kinyomtatásáért. MTA KIK Kézirattár RAL 105/1848.

a./ Beély Fidél lev. tagtól: Alapnézetek a nevelés és leendő nevelő s tanítóról. Pozsony, 1848.

b./ Galgóczi Gábortól: A természet rendszere a magyar nyelvben. Budapest, 1848.

c./ Koczányi Ferenc tanártól: Régi földirat. Vácson, 1848.

d./ Makáry György tanártól: Feltételek a nemzeti literatúrából Ivánszky Antal oktatásaiból. Eger, 1844. – Állítmányok a magyar irodalomból Makáry György tanításai után. Eger, 1845. – Állítmányok a magyar szépirodalomból stb. Eger, 1845.

e./ Petrás Ince moldvai minoritától: Ordo divini officii in Moldavia. Jassiis, 1848. – A klézsei római kath. parochiának névszerinti pontos összeírása 1847. Két füzet.³³

f./ Szilasy János r. t.: Sig. Deáky Oratio in solennibus exequiis Jos. Kopácsy. Strigonii 1847. 4r.

g./ Az illető egyházmegyéktől: Schematismus ven. cleri dioecesis Alba Regalensis. 1848. és Archidioecesis Colocensis et Baciensis, 1848.

Köszönettel vétetvén, a könyvtárba tétetni rendeltetett.

Tizenötödik ülés, május 8. A mathem. osztály számára

Döbrentei Gábor r. t. helyettes elnökle alatt. Jelen voltak: Az osztályból Fest Vimos, Győry Sándor, Kiss Károly, Vállas Antal r. t. – Arenstein József l. t. – Egyéb osztályokból: Bajza József, Bugát Pál, Czuczor Gergely, Gebhardt Ferenc, Luczenbacher János, Sztrokay Antal r. t. – Csatsko Imre, Tóth Lőrinc l. t. – Toldy Ferenc titoknak.

86. Arenstein József lev. tag april. 1. olvasni kezdett beköszöntő értekezését a d'Alembert elve, az úgynevezett virtualis utak elve olly általános alkalmazhatósá-

33 Petrás Ince levele Toldy Ferenc titoknaknak. Klése, 1848. február 16. MTA KIK Kézirattár RAL 58/1848. Az említett összeírás nincs a levél mellett.

gának megmutatásáról, miszerint abból az öszves erőszet minden tételei mintegy fő elvből következnek, folytatólag előadván, s azt bevégezvén, ez egész terjedelmében, a mai ülésről szóló Acad. Értesítőben kiadatni rendeltett.³⁴

87. Győry Sándor r. t. a gyökér húzásokról értekezett, s előadása az Értesítőben közölni rendeltetett.³⁵

88. Olvastatott a f. évi természettudomány-osztályi gyűlés jegyzőkönyvének 15d. pontja, melyben a mathematicai osztály felszólíttatik, dolgoznék ki az indítványozó, Bugát Pál r. t. hozzájárultával, tervet és javaslatot egy, hazánkban életbe léptetendő általános mértékrendszer iránt, melyben, a Franciaországban divatozó decimalis rendszer figyelembe vétele mellett, a kereskedési forgalomban eredhető zavar kerülése végett tekintet legyen, úgy a hazánkban eddig szokásos, valamint a szomszéd tartományokban használt mértékekre is, melyeknek tartalma, valóságos értéke s egymáshoz aránya a decimalis rendszer alapján szorosan kifejeztessék. Az osztály a kívánt munkát adatok és eszközök hiában kivihetetlennek, munka tekintetében olly hosszúságú és fáradsónak nyilatkoztatta, miszerint azt eszköz és jutalom nélkül reá róni nem lehetne. Egyébiránt kész lenne egy új mértékrendszer körül munkálódni, ha az illető ministerium által arra felhívatnék: melly készségéről az osztálynak a titoknak kereskedelmi minister urat szóval fogja értesíteni.³⁶

89. Olvastatott a f.(olyó) évi kisgyűlési jegyzőkönyv 68-dik pontja, melly szerint a mathem. osztálynak 1846. kitett jutalomtételére pályáirat egy sem érkezvén. A feladás fontossága és közhasznúsága tekintetéből a kérdésnek ismétlése ajánlatik a nagygyűlésnek.

Tizenhatodik ülés, május 15-én. A törvényt. osztály részére

Gróf Teleki László tiszt. tag helyettes elnöke alatt. Jelen voltak: Az osztályból Császár Ferenc t. t. – Sztrokay Antal r. t. – Csatsko Imre l. t. – Más osztályból Bajza József, Bugát Pál, Gebhardt Ferenc, Luczenbacher János r. t. – Erdélyi János, Kovács Mihály, Lukács Móric, Waltherr László l. t. – Toldy Ferenc titoknok.

34 Az értekezés részletét közli a *Társalkodó* (1848. június 2.) 22. számának *Magyar Academiai Értesítő* című rovata.

35 Az előadás megjelent a *Társalkodó* (1848. június 2.) 22. számának *Magyar Academiai Értesítő* című rovatában.

36 Lásd az 1848. június 6-i ülés 105. pontját.

90. Csatsko Imre l. t. a természeti jog vázlatát előterjesztő értekezést olvasott, melly kivonatban az Értesítőbe iktattatni határozottatott.³⁷

Tizenhetedik ülés, május 22-kén. A természettudom. osztály részére

Gebhardt Ferenc legid. r. t. helyettes elnöke alatt. Jelen voltak: Az osztályból Bugát Pál, Frivaldszky Imre r. t. – Hanák János, Nendtvich Károly l. t. – Más osztályokból Bajza József, Czuczor Gergely, Jászay Pál, Kiss Károly, Döbrentei Gábor, Luczenbacher János, Sztrokay Antal r. t. – Arenstein Jozs., Waltherr László l. t. – Dr. Frommhold Károly vendég – Toldy Ferenc titoknok.

91. A titoknak dr. Frommhold Károlyt vendégül bemutatván, jelenté hogy ez meteorológiai tábláit ohajtaná az osztálynak bemutatni; mire a jelen voltak által barátságosan felszólíttatván, s azokat egy felvilágosító értekezés kíséretében előterjesztvén, ez különös méltánnyal fogadtatott, s az Értesítőben közzé tétetni rendeltetett.³⁸

92. Erre bemutatta Hanák János l. t. a febr. 7.[-én] tárgyalt s közözésre utasított állattani műszavakat, melyekre részint nem levén észrevétel, részint tanácskozás folyván, s az osztály bizonyos műszókban megállapodván, ezek szinte az Értesítőben közzé teendőek. Az ezer állatnéven kívül jóváhagyott műszók ezek:

Fauna: barány
Organum: szerv
Genus: nem, sexus: ivar
Species: faj, varietas: fajta
Schnauze: ar[!]³⁹
Rostrum: csőr
Geweih: agancs
Nagel: köröm, Klaue: karom
Antenna: csáp, tentaculum: tap⁴⁰
Productum: termény, nativum: termék
Testa: tak.
Schwiele: gyirka⁴¹

37 CSATSKO Imre, *A természeti jognak vázlata* (kivonat). Autogr. MTA KIK Kézirattár RAL 11/1848.

38 FROMMhold Károly értekezése (a táblázatok nélkül!), MTA KIK Kézirattár RAL 56/1848.

39 Tollhiba, helyesen: orr (állatoknál).

40 tapogató

41 dudor, bőrkéreg

Végre a förmig összetételi képzőre az oru, örü képző: péld: mint domboru, monoru; lenne: haboru, kardoru stb.

93. Késő levén az idő, Bugát Pál r. t. bejelentett előadásának a jellemről physico-psychologicus tekintetben címmel ezúttal el kellett maradnia.

Tizennyolcadik ülés, május 29-kén

Szilasy János r. t. helyettes elnöklete alatt. Jelen voltak: Bajza József, Balogh Pál, Bugát Pál, Czuczor Gergely, Döbrentei Gábor, Gebhardt Ferenc, Győry Sándor, Kállay Ferenc, Kiss Károly, Luczenbacher János, Szemere Pál, Sztrokay Antal, Vállas Antal, Vörösmarty Mihály r. t. – Arenstein József, Gaal József, Mátray Gábor, Széchy Ágoston, Walther László (levelező tagok) – Toldy Ferenc titoknok.

94. A titoknok Pyrker László elhunyt tiszt. tag felett gyászbeszédet olvasatott, mely az Értesítőben kiadatni határoztatott.

95. Ugyanaz felolvasta a májusi ülések jegyzőkönyveit, s azok helybenhagyattak.

96. Ugyanaz összeköttetésben a 82. ponttal felolvasta a nemz.(eti) közlevéltár ügyében kiküldött bizottmány feliratát a közoktatási miniszterhez, s az utólagosan helybenhagyatott,⁴² mely alkalommal jegyzőkönyvbe iktattatni határoztatott, hogy a maga idejében a netán felállítandó közlevéltár előjárója a következőkre is figyelmessé tétessék, úgymint a garan(!) sz.benedeki levéltárban meglevő régi stilariumra, a szepesi káptalani levéltárban levő, s Mária királyné által átíratott bullájára II. Andrásnak; a nádori családok levéltáraiban netán elmaradt országos irományokra; az arbei levéltárból Zarába (s hír szerint legújabbán Bécsbe) áttett oklevelekre, végre a velencei sz. Márk levéltárában levő, s Magyarországot illető tárgyak másoltatására.

97. Ugyanazon jegyzőkönyv 81-dik pontja folytán a titoknok előmutatta a sajtó-ügyi bizottmány véleményét, mellynek érdemleges tárgyalása végett junius 6-kára rendkívüli öszves ülés rendeltetett kihirdettetni.

98. Ugyanaz a könyvtár számára a következő ajándékokat nyújtotta be:

⁴² Az Akadémia felirata b. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. 1848. május 3., fogalmazvány. MTA KIK Kézirattár RAL 39/1848.

1./ a tud. bajor kir. academiájától: a./ Abhandlungen d. philos.-philol. Classe d. K. Bay. Akad. d. Wiss. V. Bdes 1ste Abthlg. – b./ Abh. der Mathem.-physik. Classe ... V.1. – c./ Bulletin d. kön. Acad. d. Wiss. 1847. No. 8-35. – d./ Lasaulx: Über d. Entwicklungsgang d. Griechischen u. Römischen u. den gegenwaertigen Zustand d. deutschen Lebens. München, 1847.

2./ a n.m.[éltóságú] Elnök részéről: Erdély tiszt. névtára 1848-ra. Kolosv.

3./ az erdélyi püspöktől: Schematismus Cleri Dioec. Transsilv. 1848. Kolosv. 8r.

4./ Kollár János pesti ev. predikátortól: Cestopis obsahnjici cestu do horni Italie. Pest, 1843.

Köszönettel vétetett.

99. Ugyanaz Czech János r. t.-tól a következő XVI. és XVII. századbeli magyar eredeti irományokat nyújtotta be ajándékol, miket a tisztelt tag május 3. tett le kezeibe az academiai kéziratár számára

1. Urbéri szerződés – Megyeri Imre és a pangorthi jobbágyok közt; kelt 1596-ban

2. Chorom Margit levele – kelt Julius 2-án 1599.

3. Megyeri Imre a csornai prépostság tárgyában 1599ik év körül írt levelének fogalmazványa.

4. A mornori jobbágyoknak Bánffy Gáspár jobbágysági elleni panaszlevelük – íratott a XVI. század vége táján.

5. Egy névtelen özvegynek Megyeri Imréhez intézett levele – íratott a XVI. század vége felé.

6. Loránth Ferenc levele Megyeri Imréhez; 1600 körül.

7. Jóó János ír Megyeri Imrének. Ápril 27-kén 1600.

8. Báthory Erzsébet grófnőnek Megyeri Imréhez saját kezével írt és aláírt levele. Kelt Sárvár Január 17-én 1605.

9. Chernel István levele Megyeri Imréhez. Pozson Május 3-án 1607.

10. Szentiványi Zsigmond és Tóth István – Báthory Erzsébet grófnő tiszteinek Putton Katalin számára kiadott biztosító levelük. K. Körtvélyesen Majus 31-én 1608.

11. Báthory Erzsébet grófnő levele, mellyel Megyeri Imrét ebédre meghívja. Kelt Horpácson, April 9-én 1609.
12. Gróf Homonnay Bálint levele Megyery Imre alországbíróhoz. Unghvár, Octob. 9-én 1609.
13. Madarász Miklós ír Megyery Imrének. 1610.
14. Szentgyörgyi János a fiát ajánlja Megyery Imrének. 1612.
15. Vinczekovics János tudósítja Megyery Imre kir. tanácsost a türjei prépost és sárvári jobbágyságok közti villongások iránt 1612.
16. Pongrácz Dániel és Majláth Anna térítvénye. Kelt Beczkón Octob. 25-én 1612.
17. Vághy György alispánnak Megyery Imréhez írt levele 1613.
18. Modor sz. kir. város bírása és tanácsának levele Peck Lipót a bazini és szentgyörgyi várak kapitányához. Modor Augustus 12-én 1617.
19. Kampor György térítvénye 1617.
20. Gróf Nádasdy Pál levele Megyery Zsigmondhoz. Keresztur Martius 1-én 1618.
21. Gróf Erdődy Kristófnak Megyery Imréhez és Nagymihályi Ferenchez intézett levele. Kelt Wisencén Dec. 20-án 1623.
22. Csere-szerződvény Apponyi Balázs és Megyery Zsigmond közt 1627.
23. A Nádasdy család bécsi házára vonatkozó és Széplakon martius 21-én 1657-ben kelt iromány
24. Cziráky Ádám kötelezvénye 300 ftról, mellyeket Megyery Zsigmondtól kölcsön vett. Széplak April 7-én 1637.
25. Báthory bíbornoknak a lengyel királyhoz intézett beszéde; latinból magyarra fordítva.
26. Nádasdy Pál levele Megyeri Zsigmondhoz. Keresztur Sept. 16-kán 1630.
27. Paczóth Zsigmond soproni lelkésznek 1641-diki Aug. 10-kén kelt levele.
28. Megyery Zsigmond a „linguándi” curiára nézve kiadott térítvénye 1643.
29. Gróf Nádasdy Tamás bécsi házat viszont átengedi Megyery Zsigmondnak 1644.

- 30, 31, 32. Megyery Zsigmond és Jánosnak anyjukhoz írt leveleik
33. Gróf Pálffy Pál országbírónak gróf Eszterházy Lászlóhoz Sopron megye főispánjához írt levele. Kelt Stomfán Május 25-én 1651.
34. Beleznay Ferenc bizonyítványa 1653.
35. Koháry István a kir. kincstárból felvett 1500 ftról szóló nyugtatványa 1661.
36. Belaváry Miklósnak vasonkői gróf Zichy Istvánhoz írt levele 1661.
37. Orlavicz György és Fidlicz János a Szent korona mellett szolgáló hajdukak, valamely segedelem iránti folyamodványuk 1662.
38. Tebery Istvánnak Kőszeghy Ádám komáromi harmincadoshoz intézett levele 1671.
39. Ujvári Mihály ugodi oskolamesternek a kir. kamarához intézett folyamodványa 1677.
40. Vighan György 12 fnyi segedelemért folyamodik 1680.
41. Fodor György és több öfelsége győri lovasrenden lévő szolgálóinak nyugtatványa 1680.
42. Harmaty János lelkésznek, Széchenyi[i] György esztergomi érsekhez nyújtott folyamodványa 1688.

Az ülés a nagybecsű ajándékot szíves köszönettel vevén, ez alkalommal rendelte, hogy a Döbrentei Gábor r. tagnál, mint Régi M. Nyelvemlékek Szerkesztőjénél használat végett levő magyar régi irományok másolatai is betetvén a kéziratárba, ennek miképpen rendezése iránt egy Czech, Döbrentei, Luczenbacher, Toldy és Waltherr r. és l. tagokból álló bizottmány készítsen javaslatot, melly a gyűlés által helybenhagyatván a kéziratár e szerint lesz rendezendő;⁴³ s annakutána a nyelvemlékek szerkesztése körül szükséges iratok a szerkesztővel térítvény mellett közlendők.

43 A Kéziratárakat csak 1865-ben szervezték meg, első vezetője Rómer Flóris volt. Lásd BERLÁSZ Jenő, Sz. NÉMETH Mária, *Az Akadémiai Könyvtár múltja és jelene*, Budapest, MTAK, 1956 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, 2), 7.

Tizenkilencedik ülés, június 5-én. A nyelvtudományi osztály részére

Kubinyi Ágoston t. t. helyettes elnökle alatt. Jelen voltak: az osztályból Balogh Pál, Czuczor Gergely, Jászay Pál, Vörösmarty Mihály r. t. – Erdélyi János, Garay János, Mátray Gábor, Repiczky János, Székács József l. t.. Más osztályból: Császár Ferenc t. t. – Bugát Pál, Döbrentei Gábor, Gebhardt Ferenc, Kállay Ferenc, Kiss Károly, Luczenbacher János, Szilasy János, Sztrokay Antal r. t. – Kovács Mihály, Szőnyi Pál, Waltherr Imre l. t. – Toldy Ferenc titoknok. Vendégek: Jancsovics János, Szabó Károly.

100. Repiczky János l. t. május 1.[jén] olvasni kezdett értekezését a sanscrit és perzsa nyelvek párhuzamáról folytatta. Az Értesítőben közölni rendeltetett.⁴⁴

101. A titoknok Szabó István lev. tag magán leveleiből némely nyelvvizsgálati helyeket olvasott fel, melyekben különösen az l betű természetét fejtegeti. Kivonatilag közlendők az Értesítőben.⁴⁵

102. Szabó Károly vendég a titoknok felszólítására az óhellen és magyar nyelvekbeli némely rokon és hason szók fejtegetését olvasta. Figyelemmel halgatván, az Értesítőben kijövetelre érdemesítették.

103. Következett Czuczor Gergely r. t. olvasása az ideg, idegen, iga, ig, ifju, if, idő szókról a nagyszótár szerint, s az, valamint a többi előadások is, érdekes észrevételekre adott alkalmat.

104. Olvastatott Nagy János r. t. véleménye Kiss Bálint l. t. Magyar Régiségek című munkája negyedik részéről, mely a magyar nyelv belső történetét terjeszti elő.⁴⁶ Ezen teljesen rosszaló véleményhez Jászay Pál r. t. mint másik megbízott vizsgáló élő szóvali előadásában hozzá csatlakozván, a munka szerzőjének visszaadni rendeltetett.

44 Lásd a 16. jegyzetet. A tanulmány utolsó részét REPICZKY az 1850. október 12-én a Nyelvtudományi Osztály részére tartott ülésen olvasta fel. Megjelent: *Magyar Academiai Értesítő*, X. (1850.) IV. szám, 199–206.

45 Szabó István levelei Toldy Ferencnek, Pilis, 1848. január 21., 1848. február 7–19., 1848. március 9., MTA KIK Kézirattár RAL 14/1848.

46 Nagy János véleménye [Kiss Bálint] *A magyar nyelv születése, nevékedése, munkás emberkorra jutása ...* című munkáról, MTA KIK Kézirattár RAL 40/1848.

Husadik ülés, június 6

Császár Ferenc t. t. helyettes elnökle alatt. Jelen voltak: Bajza József, Balogh Pál, Bugát Pál, Czech János, Döbrentei Gábor, Fest Vilmos, Gebhardt Ferenc, Kállay Ferenc, Luczenbacher János, Szemere Pál, Szilasy János, Sztrokay Antal r. t. – Arenstein József, Csatsko Imre, Gaal József, Gondol Dániel, Hanák János, Kovács Mihály, Lukács Mór, Széchy Ágoston, Szőnyi Pál, Tóth Lőrinc, Waltherr László l. t. – Toldy Ferenc titoknok.

105. Olvastatott a folyó évi kisgyűlések jegyzőkönyvének 88. pontja egy Magyarországon behozandó általános mértékrendszer ügyében; mellynek nyomán jelentvén a titoknok, hogy a földmívelési, ipar és kereskedési minister úr a társaság ebbeli készsége által kedvesen előztetett meg s azt használni is kívánja, ha azon eszközökről értesítettik, mellyek e munkálkodáshoz részéről váratnak: a mathematicai osztály tagjai úgy nyilatkoztak, miszerint először is szükséges lenne ministeri biztosokat rendelni ki, hogy azokkal közösen meg lehessen némely alapelveket határozni; e mellett szükséges lenne az austriai, francia, úgy a belföldi mértékek természetes példányait bírni: a többit aztán az osztály végezhetné. Mikről a kereskedési minister Úr értesíteni rendeltetett.⁴⁷

106. E tárggyal összeköttetésben bemutatta a titoknok Sándor Károlynak Pribócon mart. 5.[-én] költ levelét, mellyben a mértékeknek Turócban mivoltáról értesít, s egyszersmind egy tót nyelven szerkesztett táblát közöl, melly a lisztnek és korpának kölcsönös arányát terjeszti elő. A 105. p[on]t alatti működés melletti hasznóvétel végett a levél és tábla a mathem. osztállyal közlendő.⁴⁸

107. A titoknok előadására a kereskedési minister úr kéretni rendeltetett hogy idegen országok, s legközelebb Austria példájára, melly az újonnan emelt cs. academiát postamentessé tette, méltóztatnék a magyar academiát is postamentességgel felruházni, mellynél fogva a./ Értesítőjét, Névkönyvét keresztkötés alatt, b./ hivatalos leveleit academiái pecsét alatt tagjainak díj nélkül megküldhesse.⁴⁹

47 Valószínűleg nem küldték el az állásfoglalást tartalmazó levelet; az Akadémia levéltárában nem találni nyomát.

48 Sándor Károly Túróc megyei főjegyző levele a titoknoknak. Pribócz, 1848. március 5., mellette szlovák nyelvű nyomtatott táblázat, MTA KIK Kézirattár RAL 63/1848.

49 Nincs adat arra nézve, hogy a díjmentességet kezdeményezték volna.

108. Napirendre térvén az ülés, a titoknok a sajtótörvény ügyében kiküldött bizottság ebbeli észrevételeit előterjeszté, s ennek nyomán élénk vitatkozás támadván, a következő módosítások rendeltettek az igazságügyi miniszter úrnak figyelmébe ajánlatni:

A 3. és 4. §§hoz: Felette óhajtható, hogy míg az országos rendek által javasolt fenyítő törvénykönyv törvényes erőt nyerne, annak ide tartozó részei szentesítése eszközöltetnék.

A 6. §hoz: E szó helyébe: tetteles felbontására izgat, tétetnék: fegyver általi; s alább e szó: bűnök elébe: ebbeli.

A 7.§hoz: Illy szöveg ajánlatik: Ki a királyi felség vagy a kir. székbeli örökösnek megállapított rende ellen felhívoilag izgat, 1 évig terjedhető fogsággal és 1000 forintig emelkedhető pénzbírsággal büntettetik.

A 8. §. kihagyni ajánlatik.

A 10. §.-ban szabott büntetés maximuma 6 hónapi fogságra és 400 ftra

A 11.§-ban a büntetés maximuma 4 hónapra és 300 forintra;

A 12.§-ban 3 óra és 200 ftra szállíttatni ajánlatik.

A 13.§ban e szó után kiadó tetetni ajánlatik: ha ez nem tudatnék, a vállalló...

A 15.§-hoz: Minden pénzbüntetés és elkobzás ... fordíttatik.

A 16.§hoz: ... mellyért már büntetve volt ... mellyre az elébbeni ízben ...

Eddig haladván az ülés, a tárgy befejezése végett június 8dikára rendkívüli ülés rendeltetett.

Huszonegyedik ülés, június 8-án ⁵⁰

Császár Ferenc t. t. helyette elnökle alatt. Jelen voltak: Kállay Ferenc, Luczenbacher János, Szemere Pál, Szilasy János, Sztrokay Antal r. t. – Kiss Ferenc, Nagy Ignác, Purgstaller József, Waltherr László l. t. – Toldy Ferenc titoknok.

⁵⁰ A *Nemzeti. Politikai hírlap* részletes tudósítást közölt a június 6-i és június 8-i ülésről = *Nemzeti. Politikai hírlap*, 42. évf., 28. szám, (1848. június 11.). A lapszám digitálisan elérhető az Arcanum Digitális Tudománytár és az MTA KIK Repozitóriuma oldalain.

109. Folytatván a sajtótörvényügyi megszakt vitatkozás,

a 18.§ra nézve a 8.§ felidézésének kihagyása ajánlatik;

A 23.§. így javasoltatik módosíttatni: Akár a közvádlo által hivatalból, akár a panaszlo fél folyamodására indíttatik meg a kereset, az, ugyanazon hatóság ... stb. A § második szakasza e szerint elhagyandó lenne.

A 24.§ba e szó után: bebizonyítása, beiktattatni ajánlatnak e szók: a sajtóvétségek felett ítélo eskütszék előtt...

A 28.§-hoz: az elévülés 1 évre szoríttatni ajánlatik.

A 29.§. helyett, melly ezentúlra úgyis elmarad, javasoltatik a következőnek beiktattatása: Ha a vádlo vagy vádlandó időközben meghalt volna is, az ítéletnek meg kell hozatnia, de az örökösöket büntetni nem lehet.

A 30.§-ban meghatározott biztosítékok 1000 forintra kéretnek leszállíttatni, mert a nagy cautio éppen az értelmiséget nyomja, holott a kisebb is elég biztosítékot nyújt a leszállíttatni ajánlt bírságokra. – A §. végsorában a bírság 100 forintra kéretik leszállíttatni.

A 31.§. így ajánlatik módosítani: Ki ... politikai lapot kiad, a lap elkobzásán és megszüntetésén túl 1 hónapi fogságig és 200 forintig terjedhető büntetéssel sújtatik.

A 32.§. így ajánlatik módosíttatni: ... testületek valamelly szerkesztőséghez küldenek, ez tartozik azokat a szokott díjért lapjába beiktatni.

A 33.§-ban e szó „kölsönöznek” után tetetni javasoltatik: kivéven ha azok cáfolat tárgyaul közöltetnek. Illyen...

A 34.§. kihagyandónak látszik.

A 37.§-hoz: a nyomda maga is biztosítékot nyújtván, minden más cautio az értelmi fejlődést egyéb haszon nélkül, csak nyomja.

A 38.§-hoz: a büntetés fél évi fogságra s 1000 ft bírságra ajánlatik szoríttatni.

A 40.§-hoz: Az ingyen példányok száma az egyetemi könyvtár, úgy a törvény által is erre feljogosított m.(agyar) academia tekinteteiből 4-re emelendő; s a legkisebb röplaptól, az újságokon keresztül a nagy munkákig világosan kiterjesztendő.

A 42.§-hoz: a „törvényes szabályok” elébe e szó: egyéb ajánlatik iktattatni.

A 43.§. így ajánlatik bővíttetni: Elmarasztó ítélet által sújtott elmeműveket az ítéletnek a kormány lapjában lett kihirdettetése után árulni nem szabad, különben az áruló minden egyes esetben 100 ftnyi megbüntetés utáni ismétlés esetében pedig kettőzött bírságot fizet.

Az igazságügyi minister úr a sajtótörvénynek illy értelemben módosítására tisztelettel fel fog kéretni.⁵¹

110. Áttérvén az ülés a sajtóvétségek felett ítélendő eskütszékek felállítása iránt kiadott ministeri rendelet kérdéséhez: erre semmi észrevétel elő nem fordult.

Huszonkettedik ülés, június 19-én. A philos. osztály részére

Döbrentei Gábor r. t. helyettes elnökle alatt. Jelen voltak: az osztályból Kállay Ferenc, Szilasy János r. t. – Purgstaller József, Széchy Ágoston l. t. – egyéb osztályokból Bajza József, Bugát Pál, Luczenbacher János, Sztrokay Antal r. t. – Csatsko Imre, Gaal József, Waltherr László l. t. – Toldy Ferenc titoknok.

111. Döbrentei Gábor r. t. egy XV-ik századbéli névtelen magyar deista bölcselet ismertetett meg. Az értekezés az Értesítőbe felvetetni rendeltetett.

112. Szilasy János r. t. a divatozó tanmódszernek javításáról, különösen a társalgási módszer előnyeiről s miképpeni alkalmazásáról értekezett, miről az Értesítő szinte bővebben fog emlékezni.

113. Ugyanaz Makó Pál -, majd

114. Horváth János XVIII. századbéli magyar bölcészek életét terjeszté elő; továbbá

⁵¹ A régi akadémiai levéltár iratai között nincs adat arra, hogy a javaslatokat elküldték volna a miniszternek. Toldy Ferenc 1850-ben az Akadémia szabadságharc alatti működéséről a császári hatóságokhoz írt igazoló jelentése magyar nyelvű fogalmazványában azonban leírja, hogy az MTA felterjesztette az igazságügyi miniszterhez a sajtótörvény módosítása iránti javaslatát, de azok „kormányi vagy törvényhozási tárgyalás alá nem kerültek”. TOLDY FERENC, *Jelentés az Akademiának 1848-9. diki történeteiről*, Pest, 1850. március 26. MTA KIK Kézirattár RAL 9/1850.

115. Purgstaller József l. t. a származtató módszerről a bölcészetben értekezett. E három előadás egész terjedelmében rendeltetett az Értesítőben közzététetni.⁵²

116. A Bölcészeti műnyelv ügyéhez menvén át az osztály, a következőkben közös megállapodás történt:

A német Gesinnung leghelyesben érzület szóval tetetik ki.

A lelkület valamennyi szellemi és kedélyi erők öszvegét jelenti egyes emberben, vagyis az egyedi lelket; más nyelvek közül leginkább a deák animus szó látszik neki megfelelni.

Repraesento: jeleníték.

Repraesentatio: cselekvőleg jelenítés, szenvedőleg jelenítmény

A tan, doctrina, Lehre diák s német szóknak felel meg; a tudomány a Wissenschaftnak alanyilag is, tárgyilag is.

A tanít valamelly tannak, ismének közlését jelenti; az oktat inkább az értelem fejtésére, felvilágosítására vonatkozik. Amott ismében, itt ítéletben gyarapszik a tanítvány. Ide tartozik e két közmondás is: A jó pap holtig tanul; Az ember saját karából okul.

Huszonharmadik ülés, június 26-án. A történettudományi osztály részére

Kubinyi Ágoston t. t. helyettes elnökle alatt. Jelen voltak az osztályból: Bajza József, Czech János r. t. – Kiss Ferenc, Podhradczky József, Waltherr László l. t.. Más osztályokból: Balogh Pál, Bugát Pál, Gebhardt Ferenc, Kállay Ferenc, Kiss Károly, Szilasy János, Szontagh Gusztáv, Vállas Antal r. t. – Kovács Mihály, Mandl Lajos, Pauler Tivadar, Széchy Ágoston l. t. – Toldy Ferenc titoknok.

117. Olvastatott Luczenbacher János r- t. értekezése a Crouy nemzetség történetéről, különösen annak első öt nemzedékéről, melly alkalommal az Árpád házzal összeköttetését szem elé terjesztő nemzedéktábla és Crouy Felix, III. Endre király fia pecsétjének hasonmása is bemutatott. Az Értesítőben kivonva közlendő.⁵³

⁵² PURGSTALLER József értekezése a származtató módszerről. Autogr. kézirat, MTA KIK Kézirattár RAL 12/1848. Purgstaller 1848-ban magyarosította nevét Palotaira, a tanulmányt már Palotai József aláírással küldte az Akademiának.

⁵³ A tanulmány megjelent: ÉRDY János, *Magyarországi Crouy nemzetségnek története, nemzedékrendje és oklevéltára*, Budapest, Magyar Egyetemi Könyvnyomda, 1848.

118. Czech János r. t. bemutatta a magyar nádorok időtábláit előterjesztő munkáját, s annak tartalmát élő szóval és kiolvasásokkal ismertette.

119. A hazai műemlékek ügyéhez tartozólag előterjesztetett Gyurikovics György l. tagtól a Trencsény v(ár)megyében találtató[!] nemzeti műemlékek ismertetése, mely is az Értesítőben közzé tetetni rendeltetett.⁵⁴

120. Walther László l. t. a Székesfejérvár alatt 1543-ban elesett Varkocs Györgyről s általán ezen, Szilesiából hazánkba a XV. században beszakadt nemzetségről egykorú írók és oklevelek után értekezett; miről az Értesítőben kivonatos emlékezet fog tetetni.

121. Olvastatott Szilágyi István l. t.-nak Szigeten junius 16.[-án] költ levele,⁵⁵ melyben jelenti a./ hogy a marmarosi ötvárosi decretum (szabadalom és szabályzat) eredetie 1569-ből, melyet a társaság Simonchich Ince hagyománya közt nyomozott, Szigeten a kamarai levéltárban őriztetik. Ennek sajátul megnyerése vagy leírhatása iránt a pénzügyministerium fog megkerestetni. – b./ A Szigeti frescók magyarázatát és koruk meghatározását illető oklevelet s észrevételeket ígérve, erről Henszlmann Imre l. t. tudósítandó lesz, kitől azok leírása az Évkönyvekbe felvetetni régebben határozatott.

Huszonnegyedik ülés, július 3-kán.

Kubinyi Ágoston t. t. helyettes elnökle alatt. Jelen voltak: Balogh Pál, Bugát Pál, Czuczor Gergely, Döbrentei Gábor, Gebhardt Ferenc, Győry Sándor, Jászay Pál, Jerney János, Kiss Károly, Luczenbacher János, Szemere Pál, Szilasy János, Sztrokay Antal r. t. – Gaal József, Pauler Tivadar, Petényi Salamon, Repiczky János, Széchy Ágoston, Walther László l. t. – Toldy Ferenc titoknok.

122. Petényi Salamon a XVII. nagygyűlés által választott, természettudományosztályi lev. tag beköszöntésül a vadászsólyom történetét adta elő. Ez értekezés az Értesítőben kiadni rendeltetett.

123. Olvastattak a junius havi ülések jegyzőkönyvei és helybenhagyattak.

54 Kézirata: MTA KIK Kézirattár RAL 10/1848.

55 Szilágyi István levele Toldy Ferencnek, Szigeth, 1848. június 16., MTA KIK Kézirattár Tört. 4-r. 30.

124. Későre haladván az idő, az előrajz tárgyai bevégeztetése végett július 10-kére öszves academiái kis gyűlés rendeltetett tartatni.

Huszonötödik ülés, július 10-kén.

Gróf Kemény József tisz. tag helyettes elnökle alatt. Jelen voltak: Balogh Pál, Czech János, Döbrentei Gábor, Gebhardt Ferenc, Győry Sándor, Jászay Pál, Kállay Ferenc, Luczenbacher János, Szilasy János r. t. – Arenstein József, Petényi Salamon, Repiczky János, Walther László l. t. – Toldy Ferenc titoknok.

125. A titokonok rövid gyászbeszédet olvasott Gyurikovics György junius 25.[-én] meghalázott lev. tag felett, mely az Értesítőben kiadni rendeltetett.⁵⁶

126. Lányi Károly történettudomány-osztályi új lev. tag képében a titokonoknak, a XV. századi magyar egyetemek belrendezését előterjesztő, beköszöntő értekezését olvasta fel, mely után a tisztelt férfi a tagok számára felvettnék nyilatkoztatván, az oklevél neki megküldetni, értekezése pedig az Értesítőbe felvetetni rendeltetett.

127. Balogh Pál r. t. a XVIII. nagygyűlés határozata következtén készült felhívó leveleket hazánk földtani ismertetése ügyében felolvassván, azok helybenhagyattak s rendeltetett, hogy a levelek elküldessenek, a felhívás ne csak az Értesítőben, hanem néhány különnyomatban is terjesztetvén a tudomány barátjai közt.

128. A titoknok bejelentvén, hogy a másodelnök Varga Soma volt könyvtári írnok helyébe Repiczky János lev.(elező) tagot „alkönyvtárnok” címmel kinevezte; benyújtotta az általa készült könyvtárutasítást a könyvtári bizottmány azon jelentésével, mely szerint az teljesen elfogadandó, sőt a tagok számára kinyomtatandó is lenne. Az Ülés ez Utasítást az Alkönyvtárnoknak magát ahhoz tarthatás végett kiadni, valamint kinyomtatását is a tagok érdekében eszközölni elrendelte.⁵⁷

129. A titoknok előadására a hat osztály külön külön felszólíttatni rendeltetett, hogy e hó végeig az osztályra néző reformjavaslatokat és kívánalmakat a titok-

56 TOLDY Ferenc *gyászbeszéde Gyurikovics György felett*. Megjelent: *Toldy Ferenc irodalmi beszédei I. Gyász- és emlékbeszédek 1833–1855*, Pest, 1872 (Toldy Ferenc összegyűjtött munkái, V), 254–259.

57 A könyvtári utasítás kéziratát a bírálók (Kállay Ferenc, Luczenbacher János) véleményével lásd MTA KIK Kézirattár RAL 18/1848.

nokhoz beadnák, hogy az academiai reform tárgyában kiküldött bizottmány ezek nyomán járhasson el kiküldetésében.⁵⁸

130. A másod Elnök úr felkérteni rendeltetett, hogy a XIX. nagygyűlést augusztus végére vagy szeptember elejére kihirdettetni méltóztatnék.⁵⁹

131. A titoknok a könyvtár számára a következő ajándékokat adta be:

a/ Balogh Pál r. t. 1. Egy pár szó a magy. tud. társaság ügyében. Pest, 1848. – 2. Geognostische Skizze der Gegend von Kremnitz v. Joh. Pettko. Wien, 1847. – 3. System. Verzeichniss der in d. Provinz Krain vorkommenden Land u. Süßwasser Conchylien mit Angabe d. Fund-Orte von F. J. Schmidt. Laibach, 1847. – 4. Beurtheilungen der Legirungen des Platins mit edlen Metallen vorzüglich zur Verwendung bei zahntechn. Arbeiten. 4r. – 5. Jegyzéke a soproni Ipar-műkiállításba beadott tárgyaknak. 1847. Kőszeg, 8r.

b/ Benczúr Jánostól következő átdolgozott pályairatát: A szabadság és társadalmi rend elméletei. Pest, 1848.

c/ Czech János r. t. Benczédi Székely István zsoltárkönyvét. Krakkó, 1548.

d/ Detrich Ferenc székesfejérvári ügyvédől: Bathizi András Catechismusát. Colosvár, 1555.

e/ Horváth Dömétől: Hit s hontagadó, drama 5 felv. Kecskem.[ét] 1848.

f/ Szigligeti Edvárd lev.(elező) tagtól: Öszves színművei 7 füzet. 1846–8.

g/ Sztrókay Antalné asszonytól: Az Erődtetés tudománya, írta Sztrókay Elek. Buda, 1848.

Köszönettel vétettek.

58 TOLDY Ferenc körlevél-fogalmazványa az osztályokhoz és Nagy János, Hetényi János, Péczely József, Bitnicz Lajos, Nagy Károly, Szlemenics Pál, Horváth József, Balásházy János és Tarczy Lajos [vidéki rendes tagokhoz] 1848. július 22-én, MTA KIK Kézirattár RAL 79/1848. Az Akadémia reformjához a következők nyújtottak be javaslatot: Péczely József (RAL 90/1848), Horváth József (RAL 91/1848), Hetényi János (RAL 92/1848), a bölcséleti osztály (RAL 93/1848), a természettudományi osztály (RAL 94/1848) és Balásházy János (RAL 95/1848). A reformtervekről: SZENTGYÖRGYI 1969, i. m., 396–399.

59 A levéltári anyagban nincs nyoma a levélnek.

132. Ugyanaz a kézirattár számára beadta Vállas Antal r. t. illy című kőre írt munkáját: Elemi Tértan tanítványai számára írta V.A. 8r. Köszönettel vétetett.

133. Ugyanaz felolvasta a jul. 3.[-án] és 10.[-én] tartott ülések jegyzőkönyveit, s azok helybenhagyattak.

SZÜNIDŐ

Huszonhatodik ülés, sept. 11-én

Döbrentei Gábor r. t. helyettes elnöklete alatt. Jelen voltak: Balogh Pál, Bugát Pál, Czuczor Gergely, Érdi János,⁶⁰ Fogarasi János, Gebhardt Ferenc, Győry Sándor, Jerney János, Kállay Ferenc, Kiss Károly, Szilasy János, Sztrókay Antal, Vállas Antal r. t. – Frank Ignác, Garay János, Hanák János, Kiss Ferenc, Kovács Mihály, Mátray Gábor, Nendtvich Károly, Pauler Tivadar, Peregriny Elek, Podhradczky József, Repiczky János, Széchy Ágoston, Waltherr László l. t. – Toldy Ferenc titokonok.

134. A titoknok üdvezelvén a kéthavi szünidő lefolyta után egybegyűlt társasági tagokat; bemutatta Frank Ignácot, az utolsó nagygyűlés által elválasztott törvénytudományi lev. tagot; ki a szabályok értelmében az ősiségről készült értekezése olvasásával beköszöntvén, az academia valóságos tagjai közé soroztatni s neki az oklevél kiadatni határozottatott. Az értekezés, miután a szerző azt külön kívánja kinyomtatni, az Értesítőben kivonatilag fog közölni.

135. Összeköttetésben a társaságnak július 10. 130. p[on]t alatt az elnökséghez intézett kérésével jelentette a titoknok, hogy az elnök szívesen teljesítette volna a társaság óhaját s a nagygyűlést october elején tartotta volna meg, ha a jelen súlyos idők azon lehetetlenséget nem vonják vala magok után, melly szerint a pénztár a nagygyűléssel járó költségeket u. m. a jutalmakat, tagok utazási költségeit, némelly nyomtatásokat stb. még most el nem viselheti. Minek következtén a nagygyűlésnek határozatlan időre el kell haladnia. Mit a kisgyűlés értvén, a folyó évi ülőssort következőleg alapította(!) meg:

60 Luczenbacher János 1848 júniusában családi nevét Érdire változtatta.

Sept.	18. Őszves acad. ülés	
„	25. Mathematicai osztályé	
Octob.	2. Törvénytudományi osztályé	
„	9. Természettudományi	„
„	16. Őszves academiáé	„
„	23. Nyelvtudományi	„
„	30. Philosophiai	„
Nov.	6. Történettudományi	„
„	13. Mathematicai	„
„	20. Törvénytudományi	„
„	27. Őszves academiái ülés	
Dec.	4. Természettud.(ományi) osztályé	
„	11. Őszves academiáé	
„	18. Őszves academiái ülés	

Karácsoni szünet.

Huszonhetedik ülés, Sept. 18-án

Döbrentei Gábor legidősb rendes tag helyettes elnöklete alatt. Jelen voltak: Érdi János, Fábíán Gábor, Gebhardt Ferenc, Jerney János, Kállay Ferenc, Szemere Pál, Szilasy János, Sztrokay Antal r. t. – Széchy Ágoston, Walther László l. t. – Toldy Ferenc titoknok.

136. A titoknok olvasta Schueler Gusztáv külf. lev. tagnak Jénában aug. 28.[-án] költ levelét, melyben a társaság választatása általi megtiszteltetését megköszönvén, ígéri, hogy mihelyt viszonyai engedendik, az Évkönyvekhez munkával fog járulni, mit is az ülés szívesen vett.⁶¹

137. Ugyanaz olvasta Kazinczy Gábornak Pesten aug. 7. költ levelét, melyben Kazinczy Bálintnak, Ferenc fiának, mint testvérei törvényes megbízottjának felhatalmazását bemutatván, Kazinczy Ferencnek az academiánál levő kéziratait kiadhatás végett visszakéri. A társaság sajnálatát fejezván ki a felett, hogy erejének elégtelensége miatt jeles egykori tagja munkái kiadását óhajtott gyorsasággal nem eszközölhette, s azon tetemes díjjal nem vigasztalhatta meg az örökösöket, melylyel a halhatatlan férfiú érdemei iránti becslését bizonyítani kívánta; a titoknokot a

61 Gustav SCHUELER levele Schedel[!] Ferencnek, Jena, 1848. augusztus 28., MTA KIK Kézirattár RAL 31/1848.

kívánt kéziratok kiszolgáltatására utasította;⁶² megjegyezvén, hogy a társaság által 1834-től 1837-ig kiadott Kazinczy-féle munkák tulajdona újabb határozat által immár visszaszállt az örökösökre, az 1839-ben megjelent „Utazások” tulajdonjoga pedig a jövő 1849. évi szeptember 20-án szűnik meg.

138. Ugyanaz a könyvtár számára az illető szerzőktől a következő ajándék munkákat nyújtotta be:

Bárany Ágoston lev. tagtól: Temes vármegye emléke. N. Becskerek, 1848.

Döbrentei Gábor r. tagtól: Huszárdalok. Másad kiadás. Budán 1848.

Érdi János r. tagtól: Magyarországi Crouy nemzetségné története. Budapest, 1848. 4r.

Firnhaber Fridriktől: Vincenzo Guidoto's Gesandtschaft am Hofe K. Ludwigs v. Ungern 1523–5. Wien, 1848. 4r.

Kraus János bécsi bányaszámvevő tiszttől: Handbuch über den montanistischen Beamtenstand des österr. Kaiserthums für 1848. Wien. és Jahrbuch f. d. Berg u. Hüttenmann d. oest. Kaiserstaates f. d. Jahr 1848. Wien.

Kubinyi Ágoston tisz. tagtól: A magyar nemzeti museum. Pest, 1848.

Landau L. R.től: Moral und Politik, oder Versuch über das Princip der Sittlichkeit u. dessen Anwendung in den Staatsangelegenheiten. Pesth, 1848.

Majer István képezdei tanártól: A magyar képezdek reformja. Esztergam, 1848.

Mack József főhadnagytól: Kézikönyv a honvéd tüzérség számára. Pest, 1848.

Ötvös Ágoston orv. drtól: Rejtelmes levelek 1. Rákóczy György korából. Kolosv.(ár), 1848.

Szűj György felsőöri ref. lelkésztől: A keresztyén vallás és egyház rövid története. Kőszeg, 1848. 2 péld.

62 Kazinczy Gábor levele Toldy Ferencnek, Pest, 1848. augusztus 12., mellette Kazinczy Bálint meghatalmazása, MTA KIK Kézirattár RAL 32/1848. Kazinczy Gábor a család megbízásából visszavette a kéziratokat, a hagyaték 1868 őszén került vissza, immár véglegesen, az MTA-hoz.

Téli János egyetemi helyettes tanártól: Görög nyelvtan. I. rész 1. füzet. Budán, 1848.

Továbbá a magyar irodalmi ritkaságok közé szinte Ötvös Ágostontól: Historiás ének az ieles győzelemről, mint verte meg Mátyás Király üdeiében, Báthori István, Erdeli Wayda, a Király hadával, és az Erdeli és Magyar országi hadával, az Alibeket, Hatuan ezer Töröckel: Erdelbe a Kenyérmezeoién. Mikoron írának 1.4.7.9. szent Kálmán napián. Az Cirusnak notaiára. (Írta Temesvári István deák, Telegden, 1569-ben nyomtat. Kolosvárt, Heltainál). 4réth[en]. hely és év nélkül.

Köszönettel vétettek. Landau úrnak sept. 16. költ kíséző levelében nyilatkoztatott azon óhajta, melly szerint munkáját egy bizottmány által kívánja véleményeztetni, azon okból nem teljesíthetvén, mert a munka ki levén nyomtatva, úgy is minden tudósok fóruma előtt áll.⁶³

139. Ugyanaz a kézirattár számára a következő ajándékokat mutatta be:

Ötvös Ágostontól: II. Rákóczy Ferenc fejedelemnek 1705. Sept. 27. a szécsényi táborból Ender István jezsuita részére kiadott eredeti pecsétetes útlevelel.

Tóth Lőrinc lev. tagtól 30 darab magyarországi, eredeti, részint latin, részint német okiratot a XVI. és XVII. századokból.

A legszívesebb köszönettel vétettek.

Huszonnyolcadik ülés, october 2-kán. A törvénytudományi osztály számára

Nagym. Gróf Teleki József úr elnöklete alatt. Jelen voltak: az osztályból: Fogarasi János, Sztrokay Antal r. t. – Bertha Sándor, Frank Ignác l. t.. Más osztályokból: Döbrentei Gábor, Gebhardt Ferenc, Jászay Pál r. t. – Széchy Ágoston, Walther László l. t. – Toldy Ferenc titoknok.

140. Olvastatott Wenzel Gusztáv level. tag tudósítása sz. István törvénykönyvének XII. századbeli, most feltalált kéziratáról s egyúttal e kéziratnak Endlicher

63 LANDAU, [Leo Rafael] levele az Akadémiának, Pesth, 1848. szeptember 16., MTA KIK Kézirattár RAL 60/1848.

István által a m. nemz. museum részére beküldött hasonmása is bemutatott.⁶⁴ Az elnök és Frank Ignác l. t. a codex korát illetőleg oda nyilatkoztak, hogy annak címe: „Incipit Decretum Regale” oda látszik mutatni, miszerint e codex vagy egykorú, vagy közel egykorú, midőn Magyarországon Istvánén kívül más kir. törvénykönyv még nem létezett. Egyébiránt a beküldő értekezése az Értesítőben kiadandó lévén.

Huszonkilencedik ülés, october 16-án.

Nagymélt. gróf Teleki József úr elnöklete alatt. Jelen voltak: Balogh Pál, Czuczor Gergely, Döbrentei Gábor, Fábíán Gábor, Gebhardt Ferenc, Győry Sándor, Jászay Pál, Jerney János, Kállay Ferenc, Szemere Pál, Szilasy János, Vállas Antal, Zádor György r. t. – Széchy Ágoston l. tag – Toldy Ferenc titoknok.

141. Győry Sándor r. tag a közlekedésről írt nagyobb munkájából két cikkelyt terjesztett elő, ú. m. 1. Közlekedési rendszer, s a szárazföldi és vízi közlekedés arányban tartása; 2. Munkafelosztás kiképződése, mellyek érdekekkel hallgattattak.

142. Olvastattak a 26. 27. és 28. ülések jegyzőkönyvei s helybenhagyattak.

143. Kérdést tevén a titoknok mi tevő legyen a tagi oklevelek kiadása körül, miután az academia választott pártfogója a hazától búcsút vett,⁶⁵ elhatározott, hogy a pártfogói aláírás helyét e sor pótolja „Pártfogó nem lévén”; s az oklevelek e szerint adassanak ki.⁶⁶

144. Ugyanaz a könyvtár számára a porosz kir. tud. academia részéről beadta annak 1846-ki Értekezéseit egy kötetben, Értesítője 1847/8-ki folyamát s legújabb jutalomkérdését. Köszönettel vétetvén, az utóbbi a szokott módon kiadatni rendeltetett.

145. Frank Ign. lev. tag „Ősiség és elévülés” című székfoglalási értekezése nyomtatott példányával kedveskedvén az a könyvtárba tétetni rendeltetett.⁶⁷

64 WENZEL Gusztáv, *Rövid tudósítás Szent István törvénykönyvének újonnan feltalált egy 12-ik századi kéziratáról*, eredeti kézirat Toldy Ferenc sajátkezű megjegyzésével: „Vettem 1848. szept. 2.”, MTA KIK Kézirattár RAL 124/1848.

65 István nádor 1848. szeptember 23-án lemondott és Bécsbe távozott.

66 Mostanáig nem került elő olyan oklevél, amely ezt a formulát használja.

67 FRANK Ignác, *Ősiség és elévülés: értekezés mellyel prof. Frank Ignác a Magyar Akadémiának levelező tagjává kinevezetvén helyet foglalt 1848. szeptember*, Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1848.

Harmincadik ülés, octob. 23. A nyelvtudományi osztály részére

Nagym. gróf Teleki József úr elnöklete alatt. Jelen voltak az osztályból: Balogh Pál, Czuczor Gergely, Fábíán Gábor, Szemere Pál, Vörösmarty Mihály r. t. – Repiczky János l. t.. Más osztályokból: Érdi János, Gebhardt Ferenc, Horváth Mihály, Jerney János, Szilasy János, Sztrokay Antal, Zádor György r. t. – Hanák János, Kiss Ferenc, Széchy Ágoston l. t. – Toldy Ferenc titoknok.

146. Repiczky János l. t. a sanscrit és perzsa nyelvek párhuzamát tárgyzó értekezését folytatta.

147. Czuczor Gergely r. t. a magyar nyelv etymológiájáról értekezvén, nézetei bővebb alapítására a ro gyökér természetét és annak származékait terjesztette elő, melly is az Értesítőben közölni rendeltetett.

Harmincegyedik ülés, october 30-án. A philosophiai osztály részére

Nagym. gróf Teleki József úr Elnöklete alatt. Jelen voltak az osztályból: Horváth Cyrill, Kállay Ferenc, Szilasy János r. t. – Palotai József, Szőnyi Pál l. t.. Egyéb osztályokból: Kubinyi Ágoston t. t. – Balogh Pál, Bugát Pál, Czuczor Gergely, Fábíán Gábor, Gebhardt Ferenc, Győry Sándor, Szemere Pál, Sztrokay Antal, Zádor György r. t. – Csatsko Imre, Fabriczy Sámuel, Hanák János, Kiss Ferenc, Pauler Tivadar, Széchy Ágoston l. t. – Toldy Ferenc titoknok.

148. Szilasy János r. t. Voltaireről értekezett a bölcsészet irányában. Az Értesítőben kivonatilag közlendő.⁶⁸

149. Kállay Ferenc r. t. más úttal megkezdett előadását az ősvilági rokon bölcselletekről keleten és nyugoton folytatta, melly az Értesítőben szinte kivonatilag fog közölni.⁶⁹

150. Szilasy János r. t. folytatólag némely műszók ügyét hozván szőnyegre, bővebb értekeződés nyomán az ülés a következőkben állapotott meg:

68 SZILASY JÁNOS, *Álbölcsészet, vagyis Voltaire* című tanulmányáról, vagy annak egyik részletéről lehet szó. Lásd *Szilasy János philosophiai tanulmányai. Kiadta Toldy Ferenc*, Pest, 1856, 99–143.

69 KÁLLAY FERENC tanulmányának befejező része megjelent: *Magyar Academiai Értesítő* X. évf. (1850) II. szám, 49–58.

Kunde: isme
 Kenntniss és Erkenntniss: ismeret
 Organum: szerv
 Organisiren(!): szervezni
 Organisch: szerves
 Onorganisch: szervetlen
 Organismus: szervezet
 Organice: szervesen
 Substantia: állag (természettudományokban állomány)
 Essentia: lényeg

Harminckettedik ülés, nov. 20-kán. A törvénytudományi osztály részére

Nagyméltóságú gróf Teleki József úr elnöklete alatt. Jelen voltak az osztályból: Császár Ferenc t. t. – Sztrokay Antal, Zádor György r. t. – Bertha Sándor, Fabriczy Sámuel, Frank Ignác, Lukács Mór, Pauler Tivadar l. t.. Más osztályokból: Balogh Pál, Bugát Pál, Döbrentei Gábor, Érdi János, Fogarasi János, Gebhardt Ferenc, Horváth Cyrill, Szemere Pál, Szilasy János, Vallas Antal, Vörösmarty Mihály r. t. – Peregriny Elek, Széchy Ágoston, Szőnyi Pál l. t. – Toldy Ferenc titoknok.

151. Fabriczy Sámuel l. t. e tárgy felett értekezvén: Miben áll és mennyire terjed az álladalom joga és kötelessége a nevelésre és közoktatásra nézve? Az az Értesítőben kiadatni rendeltetett.⁷⁰

152. Sztrokay Antal r. t. az önkormányzatú helyhatóságokról értekezett. Az Értesítőben kivonatilag közölni.

Harmincharmadik ülés, nov. 27-én

Nagym. gróf Teleki József úr elnöklete alatt. Jelen voltak: Császár Ferenc, Kubinyi Ágoston t. t. – Balogh Pál, Bugát Pál, Czuczor Gergely, Döbrentei Gábor, Érdi János, Fábíán Gábor, Gebhardt Ferenc, Győry Sándor, Horváth Cyrill, Horváth Mihály, Jerney János, Kállay Ferenc, Kiss Károly, Szemere Pál, Szilasy János, Sztrokay Antal, Vörösmarty Mihály, Zádor György r. t. – Arenstein József, Fabriczy Sámuel, Frank Ignác, Palotai József, Pauler Tivadar, Széchy Ágoston, Waltherr László l. t. – Toldy Ferenc titoknok.

70 Az előadás autográf kézirata: MTA KIK Kézirattár RAL 54/1848.

153. Érdi János r. t. egy az Ipoly torkolatánál általa felásatott sírt ismertetett meg, melynek rajzait is bemutatta, s azt vaskorbelinek (melly nálunk a IX. X. századba esik) s egészen sajátságosnak, minden mástól eltérőnek jellemezvén, úgy nyilatkozott, miszerint annak mellyik régi néphez tartozását csak számos más hazai felfedezések után lehet meghatározni. Ugyanaz a jelen pesti sáncásások alkalmával történt fölfedezésekről is szólván, különösen egy, hihetőleg II. századbeli római sírról értekezett, annak is előmutatván rajzát, úgy a benne talált tárgyak közül egy ép agyag hamvedert[!] és egy római pénzt. Szóba jöven ez alkalommal, hogy sok becses régiség vagy figyelmetlenségből újra a föld gyomrában marad, vagy kapzsiságból elsikkasztatik, mik Pest vidékének római sőt tán közép korabeli történetére is világosságot vethetnek: a honvédelmi bizottmány elnöke határozottatott elnökileg felszólíttatni: hagyatnék meg a sáncépítés vezetőinek, hogy e részben szigorú vigyázatot gyakoroljanak, minden fölfedezésről az academia titoknokát rögtön értesítsék, a találandókat a nemzeti museum számára őrzés alá vegyék, s az academia által kiküldendő tagot mind a hely színén minden kívánságaiban támogassák, mind az általa kívánandó lelt tárgyakat neki kiszolgáltassák. Az academia részéről Érdi János r. t. levén kiküldendő napidíj mellett, s a lelendő tárgyak az akademiában bemutat[at]ásuk után a museumban leteendőek.⁷¹

154. A titoknok bemutatván az idei nagyjutalomért versenyző 1842–7-iki törvény s országos munkák sorozatát, ez a szükséges készülétek megtétele végett a törvényosztályhoz utasíttatott.⁷² Melly alkalommal a n. mélt. elnök úr kijelentette, hogy a hazának jelen bizonytalan állásánál fogva a nagygyűlésnek ez évről elhalasztását tökélllette el: mi is tudomásul szolgált.

155. A titoknok a könyvtári Utasításnak 128. p[on]t alatti rendelethez képest kinyomultát jelentvén, s annak példányait bemutatván, az az alkönyvtárnoknak magát szigorú ahhoz tartása végett kiadatni, az Utasítás példányai pedig a tagok közt tudomásul kiosztatni rendeltettek.⁷³

71 Az Akadémia levele az Országos Honvédelmi Bizottmány elnökének (fogalmazvány), Pest, 1848. november 27., MTA KIK Kézirattár RAL 62/1848.

72 A beküldött művek jegyzéke: MTA KIK Kézirattár Vegyes 2-r. 40. I. X. 16–17.

73 [TOLDY Ferenc] *Utasítás a' M. Academiai Könyvtár' tisztviselői' számára*, Buda, Egyetem[i Nyomda], 1848. 2017-ben hasonló kiadásban megjelentette az MTA Könyvtár és Információs Központ a Jaffa Kiadó közreműködésével, az utószót KAPUS Erika írta.

156. Ugyanaz a könyvtár számára beadta: 1. a Kisfaludy Társaság részéről: A szépségzet elemei, írta Greguss Ákos. 2. Császár Ferenc t. tagtól: Az adós személye oda nem ítéltető és Adatok a magyar történethez 1-ső füz.

Köszönettel fogadtattak.

Harmincnegyedik ülés, decemb. 4-kén. A természettudományi osztály részére

Nagyméltóságú gróf Teleki József úr elnöklése alatt. Jelen voltak az osztályból: Kubinyi Ágoston t. t. – Bugát Pál r. t. – Nendtvich Károly l. t.. Más osztályokból: Bajza József, Balogh Pál, Czech János, Döbrentei Gábor, Érdi János, Fábíán Gábor, Horváth Cyrill, Horváth Mihály, Jerney János, Szemere Pál, Szilasy János, Zádor György r. t. – Arenstein József, Csatsko Imre, Fabriczy Sámuel, Kiss Ferenc, Palotai József, Repiczky János, Széchy Ágoston, Székács József, Szőnyi Pál l. t. – Toldy Ferenc titoknok.

157. Nendtvich Károly lev. tag a Bihar megyei kőszenekekről értekezett.⁷⁴

158. Bugát Pál r. tag a lélek physiologiájáról értekezett. Mind két értekezés az Értesítőben kivonatilag közlendő.

Harmincötödik ülés, decemb. 11.

Nagyméltóságú gróf Teleki József úr elnöklése alatt. Jelen voltak: Balogh Pál, Bugát Pál, Czuczor Gergely, Döbrentei Gábor, Fábíán Gábor, Gebhardt Ferenc, Horváth Cyrill, Jászay Pál, Jerney János, Kállay Ferenc, Kiss Károly, Szemere Pál, Szilasy János, Sztrokay Antal, Zádor György r. t. – Arenstein József, Bertha Sándor, Csatsko Imre, Fabriczy Sámuel, Kiss Ferenc, Mátray Gábor, Pauler Tivadar, Peregriny Elek, Repiczky János, Széchy Ágoston, Szőnyi Pál, Walther László l. t. – Toldy Ferenc titoknok.

159. A titoknok jelenté, hogy a 153. pont folytán a honvédelmi bizottmány elnöke a sáncásások alkalmával netán találandó régiségek tárgyában elnökileg felszólíttatván, az óhajtott rendelet a Közlönyben azonnal meg is jelent;⁷⁵ s noha ezóta

74 Ezzel kapcsolatos munkája: NENDTVICH Károly, *Magyarország legjelesebb kőszentelepei. Vegytani és műipari tekintetben vizsgálva*, Pest, Lukács László, 1851.

75 Kossuth rendelete a sáncolási munkák közben előkerülő régiségekről = *Közlöny, hivatalos lap* (1848. december 2.) 175. szám.

a budapesti ásatásoknak tudományos sikerök nem volt; de ennek köszönhetni Székesfehérvár városának figyelmét az ottani kútásás alkalmával talált királyi sírokra, melyekről felolvastván Szvorényi József l. t. tudósítását⁷⁶, azt a museumhoz küldött tárgyak önlátomás utáni ismeretéből kiegészítette megjegyezve egyúttal, hogy talán már a legközelebbi ülésben a hely színére ez ásatások folytatása végett a honvédelmi bizottmány által kiküldött Érdi János r. tagtól érdekes közlések várhatók.

160. A titoknok Palugyai Imre történetosztálybeli új level. tag levele nyomán jelenté, hogy folytonos betegeskedése miatt maradt el eddig beköszöntése, s most is ugyanez okból kénytelen értekezését, személyes előadás helyett, írásban beküldeni. Ehhez képest a titoknok az említett lev. tagnak illy című értekezését mutatta be: Történeti vázlatok Dalmatiának hazánkhoz viszonyairól, melynek ezúttal azon részét olvasván fel, mely az árpádi korszakot tárgyalja, Palugyai Imre a történettudományi osztály lev. tagjai közé soroztatni s neki erről a szokott oklevél kiadatni határozottatott.

161. Balogh Pál r. tag mint a tavali soproni és velencei tudós gyűlésekre kiküldve volt academiai követ e tudományos útról szóló bővebb tudósítását elő kívánván terjeszteni, ezúttal a magyar orvosok és természetvizsgálók soproni gyűléséről adott jelentést, mely az ülés által kedvesen fogadtatott.

Harminchatodik ülés, dec.(ember) 18-án.

Nagyméltóságú gróf Teleki József úr elnökle alatt. Jelen voltak: Császár Ferenc, Kubinyi Ágoston t. t. – Balogh Pál, Bugát Pál, Döbrentei Gábor, Gebhardt Ferenc, Győry Sándor, Horváth Cyrill, Jászay Pál, Jerney János, Kállay Ferenc, Kiss Károly, Szemere Pál, Szilasy János, Sztrokay Antal, Vállas Antal, Vörösmarty Mihály, Zádor György, Zsoldos Ignác r. t. – Bertha Sándor, Fabrizy Sámuel, Kiss Ferenc, Mátray Ferenc [tollhiba: Mátray Gábor], Palotai József, Pauler Tivadar, Repiczky János, Széchy Ágoston, Walther László l. t. – Toldy Ferenc titoknok.

162. A titoknok figyelmeztetvén a társaságot, hogy a tagok lakhelyében ez év alatt annyi változás esett, miszerint az 1848-ra megjelent Névkönyv egészen használhatatlanná vált; 1849-re egy új Névkönyv rögtön kiadását ajánlotta, mely azonban az ülésrenden s a személyzetten kívül ezúttal semmit sem foglalna magában, miután nagygyűlés nem lévén sem az utasító határoza-

⁷⁶ Szvorényi József levele Toldy Ferenc titoknoknak, Székesfehérvár, 1848. december 5., MTA KIK Kézirattár RAL 26/1848.

tokban nem történt változás, sem a lefolyt évek munkálatok s pénztárgyú[!] ügyről igazgatósági jelentések nincsenek. Az Ülész az indítványt, a dolog szükségessége miatt, elfogadván, s az elnök a nyomtatásra engedelmet adván, a titoknok az új Névkönyv szerkesztésére s jövő ülésig kibocsátására utasítottatott.⁷⁷

163. Ezúttal a titoknok az 1849-re általa készült ülésrendet felolvastván az következőleg fogadtatott el.

Január	8.	<u>Őszves acad.</u>
„	15.	Nyelvtudományi osztályé
„	22.	Philosoph. osztály
„	29.	<u>Őszves acad.</u>
Február	5.	Történettud. oszt.
„	12.	Mathemat.
„	19.	Törvénytud.
„	26.	<u>Őszves acad.</u>
Martius	5.	Természettud. oszt.
„	12.	Nyelvtud. oszt.
„	19.	Philosoph.
„	26.	Történettud.
Aprilis	2.	<u>Őszves acad.</u>
„		Húsvéti szünhét
„	16.	Mathem. oszt.
„	23.	Törvénytud. oszt.
„	30.	<u>Őszves acad.</u>
Május	7.	Természettud. oszt.
„	14.	Nyelvtud.
„	21.	Philosoph.
		Pünkösdi hét
Junius	4.	Történettud. oszt.
„	11.	Mathem.
„	18.	Törvénytud.
„	25.	Természettud.
Julius	2.	<u>Őszves acad.</u>
Julius és August.		<u>Szünidő</u>
Septemb.		elején nagygyűlés (ha lehet)

⁷⁷ *Magyar Tudós Társasági Névkönyv 1849-re.* Toldy Ferenc autográf kézírata, MTA KIK Kézirattár Tört. 4-r. 52. Nem jelent meg!

164. A titoknok jelentette, hogy az 1846-ban választott új tagok közül Kovács Lajos, ki 1847-ben a nagygyűlés által engedelmet kapott beköszöntő értekezését a 1848-ki nagygyűlésen olvashatni fel; továbbá az 1847-ben választottak közül Szöllősy Ferenc, Botka Tivadar, Csengery Antal, Bitnicz Lajos és b. Kemény Zsigmond maradtak el beköszöntő értekezéseikkel; mire az ülés azt határozta, hogy a haza sorsa ez évben sokakat gátolván csendes foglalatosságaik folytatásában, valamennyi nevezett tagok a fennálló határozat szigorá alól felmentetnek, s rájuk nézve a beköszönhetés határideje a jövő 1849-ki nagygyűlésig terjesztetik ki.

165. Ez évről el kellvén a n. m. Elnök úr nyilatkozása szerint a rendes nagygyűlésnek maradni, megállapodás lőn, hogy a pénztár állapota is úgy követelvént azt, az academiai jutalomkérdések is elmaradjanak.

166. Kubinyi Ágoston tiszt. tag a 159. ponttal összeköttetésben előleges jelentést tett az Érdi János vezérlete alatt Székesfejérváratt történt ásásokról, melyek kedvesen fogadtattak.

167. Olvastatott folytatólag Palugyai Imre lev. tag értekezése Dalmátiának Magyarországhoz viszonyairól, mely ha szerzője belé egyez, egész terjedelmében az Értesítőben közlendő leszén.⁷⁸

168. Balogh Pál r. t. folytatva a múlt ülésben megkezdett úti jelentését, a Sopronból Velencébe tett utazásnak Ischltől Hallstattig terjedő részéről ada érdekes tudósításokat, olvasását számos természeti testek előmutatásával kísérve.

169. A titoknok a könyvtár számára benyújtotta: 1. Lányi Károly lev. tagtól: A magyar cath. clerus érdemeinek történetigazolta emléke. 2 köt. Pozsony, 1848. – 2. a Ferenciek kormányzójától azoknak 1849-re szóló névkönyvét.

Köszönettel vétettek.

Harminchetedik ülés, decemb. 27-én. Rendkívüli összejövetel a n. museumban

Nagyméltóságú gróf Teleki József elnöksége alatt. Jelen voltak: Tiszteleti tagok: Császár Ferenc, gr. Károlyi György, Lonovics József, Kubinyi Ágoston – Rendes ta-

78 IFJ. PALUGYAI Imre, *Történeti vázlatok Dalmátiának hazánkhoz viszonyairól*, Új Magyar Múzeum 1851–1852, II. évf., II. füzet (1851. november 1.), 67–92, valamint uo. III. füzet (1858. december 1.) 131–148.

gok: Bajza József, Bugát Pál, Czuczor Gergely, Érdi János, Fábián Gábor, Fogarasi János, Frivaldszky Imre, Gebhardt Ferenc, Győry Sándor, Jászay Pál, Jerney János, Szász Károly, Szemere Pál, Szilasy János, Szontagh Gusztáv, Sztrokay Antal, Vállas Antal, Vörösmarty Mihály, Zádor György, Zsoldos Ignác – Levező tagok: Barabás Miklós, Bártfay László, Garay János, Hanák János, Kiss Ferenc, Mátray Gábor, Palotai József, Pauler Tivadar, Peregriny Elek, Pólya József, Repiczky János, Rónay Jácint, Szenvey József, Szőnyi Pál, Tasner Antal, Vachott Sándor, Walther László – Toldy Ferenc titoknok.

170. Érdi János r. t a székesfejérvári sírásásokról értekezett, mind a márvány s homokkő koporsókat, mind a tetemeket s azok mellett lelt különféle mű maradványokat előmutatva.⁷⁹

Budapest 1849. január 6.[-án] a császári sereg fővezére által ostromállapotba tetetvén, az ülések elnököleg felfüggesztettek.⁸⁰

Harmincnolcadik ülés, április 30-án 1849.

Kubinyi Ágoston t. t. helyettes elnökle alatt. Jelen voltak: Rendes Tagok: Bajza József, Balogh Pál, Bugát Pál, Érdi János, Fogarasi János, Gebhardt Ferenc, Győry Sándor, Horváth Cyrill, Jászai Pál, Jerney János, Szemere Pál, Szilasy János, Vállas Antal, Zádor György, Zsoldos Ignác – Levező tagok: Arenstein József, Bertha Sándor, Csatsko Imre, Frank Ignác, Garay János, Hanák János, Lukács Mór, Nagy Ignác, Nendtvich Károly, Pauler Tivadar, Petényi Salamon, Repiczky János, Széchy Ágoston, Székács József, Tasner Antal, Walther László – Toldy Ferenc titoknok.

79 Pauler Tivadar levelező tag megemlékezett naplójában az ülésekről: „Délelőtt 11 órakor a múzeumban a Fejérvárott kiásott királytetemeket szemlélttem rendkívüli academiai ülésben; mélyen meghatnak a múlt kor ezen maradványai[,] dicső királyaink eme tetemei...” PAULER Tivadar, *Napi jegyzetek*, OSZK Kt. Qu. H. 2611, 1. kötet 100.

80 A Magyar Tudós Társaság a császári csapatok pesti tartózkodása alatt nem tartott egyetlen ülést sem. Minden bizonnyal azért, mert nem akartak a császári közigazgatáshoz engedélyt folyamodni. A császárpárti *Figyelmező* meg is jegyezte: „Szinházunk s a tudós társaság rendületlenül állanak mint a Sion hegye. Mint mondtam állanak, mert az utolsót soha, s az első ritkán t.i. mikor opera van látogatják.” = *Figyelmező* 2. évf. 42. szám (1849. március 10.). Ennek ellenére a *Márczius Tizenötödike* „A tekintetes magyar tudós társaság” című karcolatában megróttá az Akadémiát, hogy a császári csapatok megszállása idején „meghúzza” magát, az akadémikusok nem követték a kormányt és az országgyűlést Debrecenbe. Amint azonban a honvédsereg Pesthez közeledett, az Akadémia sietett a kormányt üdvözölni. Már Szolnokra a kormány elé siettek, írta gúnyosan a névtelenségbe burkolódzó cikkíró. = *Márczius Tizenötödike* (1849. június 11.) 45. szám.

171. Az ausztriai seregnek Pestről kivonultával, s eképp a városnak ostromállapot alól szerencsés felszabadultával, valahára ismét összegyűlhetett tagok szíves üdvözlése után a titoknok még múlt évi sept. 17.[-én] elhunyt Szalay Imrének rövid életrajzát olvasta fel, mely az Értesítőben közzé teendő.⁸¹

172. Jerney János r. t. a decemberben tartott utolsó összejövetel alkalmával Érdi János r. t. által a museumban elémutatott fejérvári királyi sírok egyikéről adta elő szóval véleményét; s az ebben talált nagy és erős csontvázat III. Bélaénak állította, a fegyvert byzanti alakúnak, a keresztet zarándokbot maradványának s mindenestre szinte görög műnek, az arab iratú gyűrűt is ezt bizonyítónak mondván, mert nemcsak Béla sógora Mánuel császár harcolt az arabokkal, hanem Béla is, szerinte úgy látszik, vezetett ellenök egy sereget Kis Ázsiába stb. Ezekre az elnöklő tiszt. tag némelly jegyzéseket tevéen, jelentette, hogy Érdi János r. t. ki e sírokat felásatta s Pestre hozatta, szinte III. Bélaénak tartja a kérdéses tetemeket, s e tárgyról teljes készüllettel fog értekezni. (5. kép)

173. A titoknok jelentette, hogy az idei pályázás, mellynek határnapja martius 31-d. volt, teljesen parlag: a philosophiai és mathematicai osztályok academiai, a történet és természettudományi osztályok Vitéz-féle jutalomtételeikre egyetlen egy pályairat sem érkezvén. Az ülés természetesnek találván a szellemek e tudományköri szünetét: mindazért mert e jutalmak új kihirdetése által csak a hívatlanokat ébresztené fel, lelkes vetélkedés hiában, a pályázásra; mind pedig, mert a titoknok értesítése szerint a kamatok befizetése aránytalan mértékben megcsökkent: a nagygyűlést kéri, hogy míg a szellemek teljes nyugalommal nem láthatnak ismét a tudományos munkálkodáshoz, s a pénztár megszűkült állapota is jobbra nem fordul, se a most feleletlen maradt kérdéseket ne újítaná meg, se pedig újakat ki ne tűzzön: hatalmában lévén különben is az akademiának a béke beálltával s a pénzügy rendbe jövetelével az így elmaradt öszvegeket is igénybe venni, s vagy a most kitűzve volt, vagy új kérdéseket tűzni ki pályázó megfejtésre.

174. Ez után ugyanaz az Ujváry-féle rendkívüli jutalomra, mellynek tárgya „Széchenyi Pál kalocsai érsek életrajza” martius 29[-én], s így idején beérkezett egyetlen egy pályamunkát adta be, mellynek jeligéje: Malheur, malheur aux commis. A nous bonheur et richesse! Le peuple à nous s'intéresse! Il est de nos amis. Oui, le peuple est partout de nos amis. Béranger. – Ennek jeligés levele új boríték alá

81 TOLDY Ferenc, *Szalay Imre életrajza*, kézirat, MTA KIK Kézirattár Tört. 4-r. 39.

zárattott, az irat a historiai osztályhoz átteendő lévén hogy legközelebbi ülésében annak megbíraltatását elrendelje.⁸²

Harminckilencedik ülés, május 7-dikén [1849]. A természettudományi osztály részére

Kubinyi Ágoston t. t. helyettes elnökle alatt. Jelen voltak: Az osztályból: Bugát Pál és Gebhardt Ferenc r. t. — Hanák János és Nendtvich Károly l. t.. Egyéb osztályokból: Horváth Cyrill és Jerney János r. t. — Pauler Tivadar és Waltherr László l. t. — Toldy Ferenc titoknok.

175. Hanák János lev. tag folytatólag az állattan történetét Magyarországon adta elő, különösen annak a folyó század elejétől az academia felállításaig terjedő időszakát. Kivonatilag az Értesítőben közlendő.⁸³

176. A titoknok jelenté, hogy Nendtvich és Petényi lev. tagoknak a mai napra bejelentett előadásai Buda várának azóta kezdődött s folyton álló ostroma, s Pest ágyúztatása által okozott zavar miatt ezúttal elmaradtak.

Negyvenedik ülés, június 4-ikén [1849].

Döbrentei Gábor r. t. helyettes elnökle alatt. Jelen voltak: Rendes tagok: Bugát Pál, Czuczor Gergely, Gebhardt Ferenc, Győry Sándor, Horváth Cyrill, Jerney János, Kállay Ferenc, Kiss Károly, Szemere Pál, Sztrokay Antal, Vállas Antal, Zádor György — Levelező tagok: Arenstein József, Csatsko Imre, Gaal József, Hanák János, Lukács Móric, Mátray Gábor, Palotai József, Podhradczy József, Repiczky János, Rónay Jácint, Szenvey József, Waltherr László — Toldy Ferenc titoknok.

82 Ujváry Mihály ügyvéd 100 aranyat ajánlott fel közcélra. Ebből 10 aranyat az Akadémia alaptőkéjének növelésére kívánt fordítani, további 60 aranyat pedig négy évre elosztva Plutarkhosz modorában írt életrajzokra szánt jutalmul. (UJVÁRY Mihály levele Széchenyi Istvánnak, Pest, 1847. december 18., mellette az alapítólevél, MTA KIK Kézirattár RAL 116/1847). Az Ujváry-alapítvány ügyében kiküldött akademiai bizottmány (b. Eötvös József, Horváth Mihály, Péczely József, Szalay László, Vörösmarty Mihály) úgy döntött, hogy a következő évre – az alapító szándéka szerint is – Széchenyi Pál kalocsai érsek életrajza tüzetett ki jutalomkérdésként. = *Magyar Academiai Értesítő* VII évf. (1847) XII. szám, 400–401. [Az *Értesítő*ben tévesen Ujváry Miklósnak nevezték!] A díjat nem adták ki, az egyetlen beküldött pályamű kézirata (szerzője ismeretlen), MTA KIK Kézirattár RUI 4-r. 77/XIV.

83 Hanák János minden bizonnyal *Az állattan története és irodalma Magyarországon*, Pest, Pólya József, 1849. című művének részleteit olvasta fel.

177. A titoknok május 23-án elhunyt Péczy József r. t. felett olvasott gyászbeszédet, mely az Értesítőben közzé teendő lesz.⁸⁴

178. Vandrák András a XVIII. nagygyűlésben választott bölcsészeti-osztályi lev. tag, beküldvén Fries Jakab Frigyes bölcselése méltánylását tartalmazó székfoglalóját,⁸⁵ ennek olvasása megkezdett, befejezése a legközelebbi öszves ülésre hagyatván. Az így beköszöntött tudósnek neve egyébiránt a philos. osztály tagjai közé iktatandó, s neki a szokott tagi oklevél kiadandó lévén.

179. A titoknok jelentette, hogy a múlt hó elején minden jelenetek szerint közelítvén Budavára ostromoltatásának ideje, a könyvtár és levéltár mimódoni biztosításáról, az elnök jelen nem létében, a pénztárnokkal mint academiái gazdával tanácskozott; de semmi módot nem látván abban, miképp lehessen rögtön és hová egy illy nagy kiterjedésű gyűjteményt menteni, abban állapodának meg közösen, hogy a levéltár az első emeletben mint elég biztos helyen, megmaradjon; a könyvtárból pedig legalább a kézirat gyűjteményt, mint ennek pótolhatatlan része, szinte az első emeletbe szállíttassék le. Mit jelentő titoknok az alkönyvtárnok úrral eszközölven, e leszállítás majus 4-dikén, éppen azon percben végeztetett be, melyben a várfokon az első ágyúk elsüttettek. Szerencsére ez előgondoskodás felesleges volt. Mert noha a második nagy bombázás alkalmával május 9[-én] hajnalban a Trattner-Károlyi ház, melyben az academia szállásol, kigyulladt s teteje annak egész terjedelmében leégett; be még is nem égett a 3-dik emelet sem, s így az academia minden vagyona sértetlen maradt, kivéven azon rohonci könyvszekrényeket és ládákat, mik a padláson voltak. De hogy ez így lőn, a titoknok mint szemtanú bizonyítása szerint jó részben Helmecczy Mihály csüggedhetetlen fardozásainak köszönendő — amiért ezen érdemének emlékezete jegyzőkönyvileg fenntartatni köz értelemmel elrendeltetett.

180. Döbrentei Gábor r. t. is jelenté, hogy noha a Lika-ház, melyben a budai parton szállását tartja, egy bomba által felgyújtatott, mégis az égés hozzá el nem hatott, s így az academiának nála levő régi magyar nyelvemlékek gyűjteménye kárt nem vallott; de megijesztetvén az illy közel veszély által, kinyilatkoztatja, hogy azt az academiái kéziratárba kívánja áttetetni, s minden egyes esetben külön térítvény mellett kivehetni a szükségéseket; mit az ülés helyeselvén, a titoknok ez értelemben utasított is.

84 TOLDY Ferenc gyászbeszéde Péczy József felett. Eredeti kézirat. MTA KIK Kézirattár Tört. 4-r. 24. II.

85 VANDRÁK András, Fries Jakab Frigyes bölcselése méltánylása, eredeti kézirat, Eperjes, 1848, MTA KIK Kézirattár RAL 48/1848.

181. Legtöbb tag fizetése részint igen hosszú idő óta már, függőben lévén, a titoknok felszólítottatott, hogy az Elnök urat a pénzügy körül teendő sikeres lépésekre tisztelettel felkérje.

182. A titoknok a könyvtár számára benyújtotta a./ Pertz Henrik lev. tagtól: Über ein Bruchstück des 98sten Buches des Livius. Berlin, 1848. 4.r. – b./ A kegyes tanítórend részéről ennek 1849-re szóló névkönyvét.

Köszönettel a könyvtárba tetetni rendeltettek.

183. Olvastattak az april. 30. és május 7. tartott ülések jegyzőkönyvei s helybenhagyattak.

184. Hanák János lev. t. indítványára határozatba ment, hogy miután ministeri rendeletből⁸⁶ a hazai hatóságok és intézetek sorban kijelentik hódolatukat a nemzeti kormánynak, az academia is, mely maholnap talán csak kormányi pártfogással fog fenállhatni[!], szinte járuljon egy, a nemzeti kormány iránti engedelmisséget s az ország kormányzója iránt tartozó tiszteletét kifejező irattal ez utóbbi elébe. E végre a titoknok saját kérelmére megbízottakul adattak mellé Döbrentei Gábor r. t. ülési helyettes elnök és Hanák János indítványozó l. tag, kik junius 5[-én] megalapítandván a szerkezetet, ennek rögtöni letisztázása, a tagok által aláírása s a Kormányzó úrhoz megküldetése elrendeltetett.

Negyvenegyedik ülés, junius 9-ikén [1849].

Döbrentei Gábor r(endes) t.(ag) helyettes elnöklete alatt. Jelen voltak: Kubinyi Ágoston tisz.(eleti) t.(ag) — Rendes tagok: Érdi János, Győry Sándor, Horváth Cyrill, Jerney János, Kiss Károly, Szilasy János, Sztrokay Antal, Vállas Antal, Zádor György — Levelező tagok: Arenstein József, Bertha Sándor, Garay János, Hanák

86 1849. május 3-án Vukovics Sebő igazságügyi miniszter elrendelte, hogy a tárca alá tartozó minden egyes hivatal és hivatalnok, valamint a bíróságok Magyarország függetlensége iránti hódolatukat ünnepélyesen nyilvánítsák ki, s nyilatkozataikat az igazságügyi miniszternek mutassák be. Vukovics Sebő igazságügyi miniszter rendelete, Debrecen, 1849. május 3. = Közlöny, hivatalos lap (1849. május 5.) 97. szám. – Néhány nappal később jelent meg Horváth Mihály vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelete: minden hitfelekezetű egyházi vezetők, iskolai előljárók és tanári karok jelentsék ki a magyar állam függetlensége iránti hódolatukat és a törvényes kormány iránti engedelmisségüket, s nyilatkozataikat hat hét alatt küldjék be. Horváth Mihály vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelete, Debrecen, 1849. május 9. = Közlöny, hivatalos lap (1849. május 10.) 101. szám.

János, b. Kemény Zsigmond, Lukács Móric, Mátray Gábor, Nendtvich Károly, Palotai József, Pauler Tivadar, Podhradczy József, Szenvey József, Szőnyi Pál, Zsivora György — Toldy Ferenc titoknok.

185. A titoknok előadta, miszerint a mai rendkívüli összejövetel oka a június 4[-én] elhatározott tisztelettel okirat. Ez t.[udni] i.[llik] 5-ikén a bizottmány által megállapított, letisztított, s aláírás végett köröztetett, de miután a tagok által aláíratott, oly dísztelen állapotban hozott vissza hozzá, mely annak a kormányzó úrhoz elküldetését lehetetlenné tette. Kéri tehát szóló titoknok, ez irat előmutatása mellett, az ülést, hogy azt meghallgatván s in pleno helybenhagyatván, nyugodnék meg abban, hogy annak újabb példánya, időnyerés végett is, egyedül a helyettes elnök és a titoknok által íratnék alá; továbbá miután azóta a Kormányzó Pestre megérkezett, határozatnék el az átadás útja és módja, ajánlván, hogy a cultus-minister úr kéressék meg az átadásra. Ezek után felolvastatván a szerkezet, és helybenhagyatván, egyedül elnök és titoknok, mint az academiái testület teljes képviselői által aláíratni rendeltetett. Az átadás végett célszerűnek találtatott a cultusminister urat, úgy is mint tagot, keresni meg.⁸⁷

186. Ez alkalommal ugyanaz felolvasta Bayer ezredesnek, mint a magyar központi vezérkar főnökének Esztergamban június 8-kán költ levelét, melyben a társaságot magyar megye-abroszai⁸⁸ közül többeknek hivatalos célokra megküldésére szólítja fel. Az ülés kinyilatkoztatá, hogy e felszólításnak meg kíván ugyan felelni, de a levél írmódja tekintetéből szükségesnek látja megjegyezni, hogy a kívánt abroszokkal csak is kölcsönképpen, használatul szolgál. Ez értelemben a titoknok oda utasított, hogy Pest vármegye, az erdélyi püspöki s az esztergami érseki megye metszett, úgy Bars, Trencsény, Turóc és Ugocsa megyék kézrajzi abroszait, térítvény kikérése mellett, ezredes úrnak megküldje.⁸⁹

87 A Magyar Tudós Társaság hódoló feliratának fogalmazványát Toldy Ferencről egyik kihallgatása után – 1849. augusztus 27-én – elkobozták. (Erről lásd Toldy Ferenc megjegyzését a neki szóló rendőrhatalósági idézésen, MTA KIK Kézirattár Tört. 2-r. 15/b.) A *Közlönyben* a következő jelent meg: „A magyar tudományos academia a magyar álladalom függetlensége fölötti hódoló örömet[.] a törvényes magyar kormány s az ország kormányzója iránti engedelmességét kinyilatkoztatta. Budapesten, jun. 13-án 1849. Vallás és közoktatásügyi minister Horváth Mihály.” = *Közlöny, hivatalos lap* (1849. június 14.) 131. szám 494.

88 Megyetérkép.

89 BAYER [József] ezredes levele a „Magyar Academia Igazgatójának(!)”. Tata, 1849. június 18. Mellette a térítvény. MTA KIK Kézirattár RAL 1/1848.

Negyvenkettedik ülés, jun. 11-ikén [1849]. A mathematicai osztály részére

Jelen az osztályokból: Győry Sándor, Vállas Antal, Kiss Károly r. t. — Arenstein József l. t.. Más osztályokból: Rendes tagok: Érdi János, Horváth Cyrill, Jerney János, Kállay Ferenc, Sztrokay Antal — Levelező tagok: Palotai József, Szőnyi Pál, Török József — Toldy Ferenc titoknok.

187. Arenstein József l. tag a rationalis gyökök feltalálásáról értekezett s előadása az Értesítőbe felvetetni rendeltetett.

188. A titoknok jelenté az osztálynak, hogy a folyó évre kitűzve volt, s a magyar honvédelmi rendszer átalakítását tárgyaló hadtudományi jutalomkérdésre egy felelet sem érkezett. Mire az ülés kinyilatkoztatá, hogy miután a kérdés azóta a gyakorlati téren áll, az öszves ülés 173. pont alatti végzésében teljesen megnyugszik.

Negyvenharmadik ülés, június 18-ikén [1849]. A törvénytudományi osztály részére

Döbrentei Gábor r.) t. helyettes elnökle alatt. Jelen voltak: az osztály részéről: Rendes tagok: Sztrokay Antal, Zádor György — Levelező tagok: Bertha Sándor, Csatsko Imre, Fabriczy Sámuel, Frank Ignác, Lukács Móric, Pauler Tivadar. Más osztályokból: Rendes tagok: Balogh Pál, Bugát Pál, Czuczor Gergely, Érdi János, Győry Sándor, Horváth Cyrill, Jászay Pál, Jerney János, Kállay Ferenc, Szemere Pál, Szilasy János — Levelező tagok: Kiss Ferenc, Waltherr László — Toldy Ferenc titoknok.

189. Fabriczy Sámuel lev. tag a békebírákról értekezett. Az Értesítőben kivonatilag közlendő; addig is óhajtván a társaság hogy a korszerű jeles dolgozat valamely nagyobb közönségü organumban egész terjedelmében világot lásson.⁹⁰

190. Pauler Tivadar lev. tag a végszükség jogáról értekezett s ez értekezés egész terjedelmében az Értesítőbe felvetetni rendeltetett.⁹¹

90 FABRICZY Sámuel, *Békebírákról*, Buda, 1848. december 3. Eredeti kézirat, MTA KIK Kézirattár Ms 361/1.

91 PAULER Tivadar, *A vég szükség joga.* = *Új Magyar Muzeum*, 1853. III. évf. X. füzet (October 1853), 469–478.

Negyvennegyedik ülés, június 25-én [1849]. A természettud. osztály részére

Gebhardt Ferenc r. t. helyettes elnöklete alatt. Jelen voltak: Az osztály részéről: Bugát Pál, Hanák János, Nendtvich Károly — Más osztályokból: Rendes tagok: Döbrentei Gábor, Érdi János, Győry Sándor, Horváth Cyrill, Kállay Ferenc, Szemere Pál, Szilasy János, Sztrokay Antal, Vállas Antal — Levelező tagok: Arenstein József, Bertha Sándor, Csatsko Imre, Fabriczy Sámuel, Kiss Ferenc, Repiczky János, Szőnyi Pál, Waltherr László — Toldy Ferenc titoknok.

191. Nendtvich Károly l. t. a föld jövődjéről értekezett, mellyről Vállas Antal s az előadó közt érdekes szóváltás történt. Az értekezés és róla szólalkozás az Értesítőben felveendő.

192. Kiss Ferenc l. t. az általa 1832. nov. 13-án Budán észlelt csillagfutásról értekezett, mellyről az Értesítőben említés teendő.⁹²

Negyvenötödik ülés, július 2-án [1849].

Szilasy János id. r. t. helyettes elnöklete alatt. Jelen voltak: Rendes tagok: Bugát Pál, Érdi János, Gebhardt Ferenc, Győry Sándor, Kállay Ferenc, Szemere Pál, Sztrokay Antal, Vállas Antal — Levelező tagok: Kiss Ferenc, Pauler Tivadar, Szőnyi Pál, Waltherr László — Toldy Ferenc titoknok.

193. Vandrák András lev. t. Fries bölcsészetről szóló értekezésének befejezése felolvasottnak tekintetvén az az Értesítőben kiadatni rendeltetett.⁹³

92 Kiss Ferenc, *Az 1832. November 13-án Budán szemlélt tüzes-égi tűneményeknek leírása*. Eredeti kézirat, MTA KIK Kézirattár RAL 2/1848.

93 Lásd a 72. számú jegyzetet.

194. Olvastattak a juniusi ülések s a jelennek jegyzőkönyvei s helybenhagyattak.

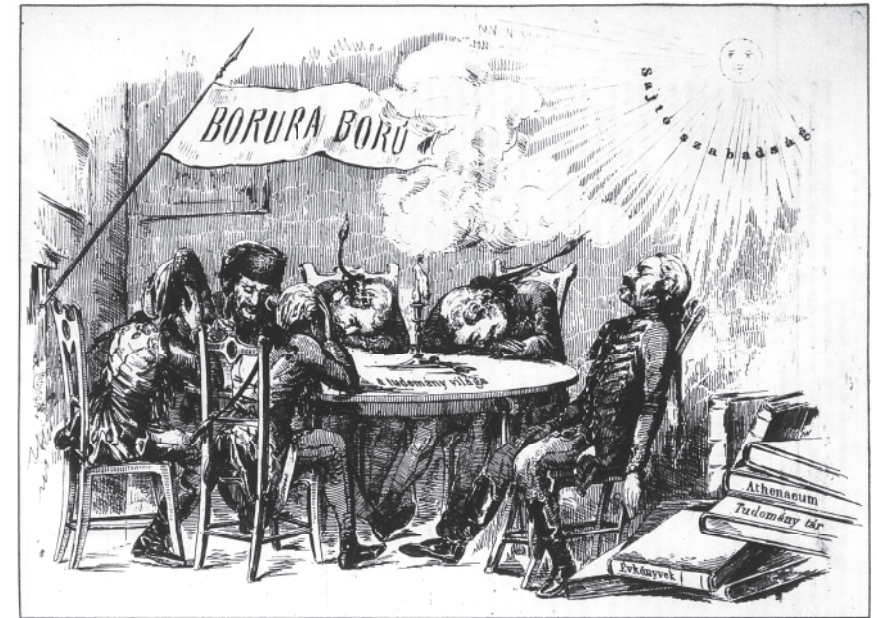
195. Ezennel beállván az idei programm szerint a kéthavi szünidő, ha addig az elnökség másképp nem rendelkezne, a legközelebbi ülésor szeptember 3-dikán öszves academiai üléssel megkezdendő.⁹⁴

Toldy Ferenc
titoknok s.k.

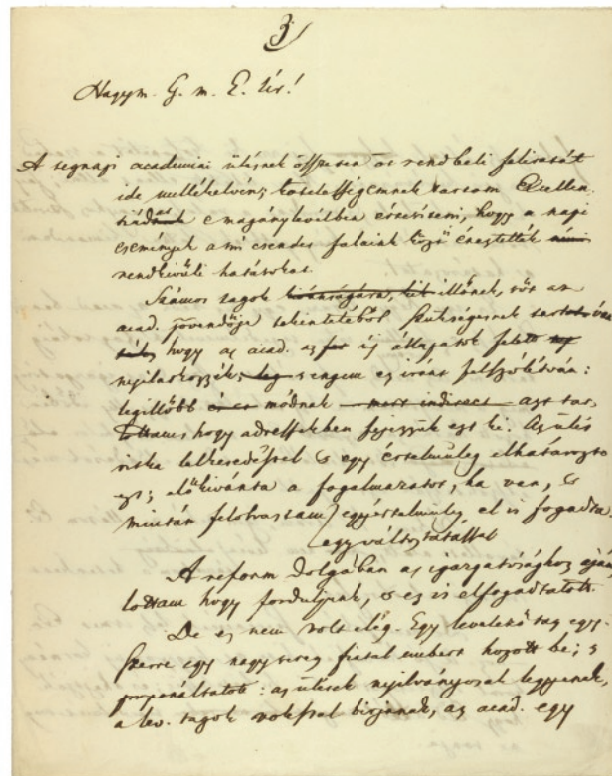
94 A nyári szünet után már nem kezdhették meg a munkát. A császári csapatok bevonulásával egy időben, 1849. július 13-án, Georg Ramberg altábornagy ostromállapotot léptetett életbe Pest-Budán; minden egyesületi tevékenységet betiltott a megszálló hatóság. (SPIRA György: *A pestiek Petőfi és Haynau között*, Budapest, Enciklopédia Kiadó, 1998, 630.) – Mátray Gábor 1849. júl. 25-én írta naplójába: „Ma láttam, hogy a Magyar Tudós Társaság és Trattner-Károlyi könyvnyomtató is kitette a fekete-sárga zászlót, habár csak kicsinyt is, városi biztos által vett parancs után.” (MÁTRAY Gábor, *Töredék jegyzeménylek Magyarország történetéből 1848/49-ben*, összeállította, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta FÜLEP Katalin, Budapest, Szépirodalmi, 1989, 230.)

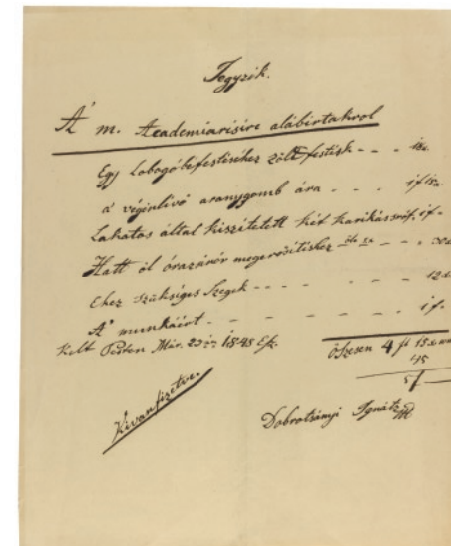
1. kép Toldy Ferenc. Ceruzaraj ismeretlen kéztől. MTA KIK Kézirattár Tört. 4-r. 26.

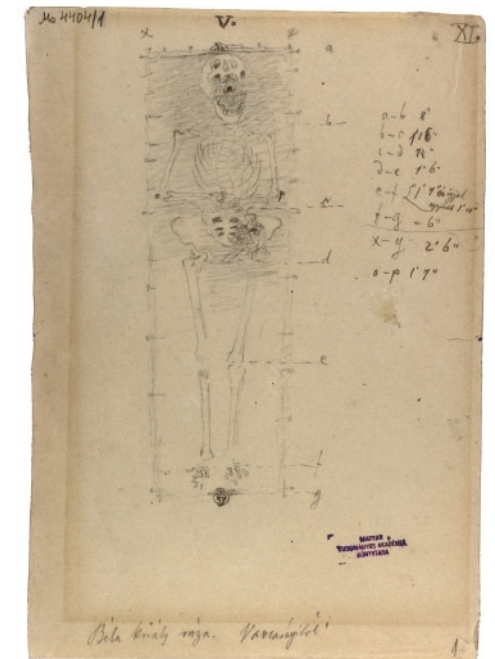
3. kép A magyar Akadémia a sajtószabadságot használja. Reform 1848. 7.sz. (április 27.) OSZK Törzsgyűjtemény. Hírlapok és folyóiratok gyűjteménye

2. kép Toldy Ferenc levélfogalmazványa Széchenyi Istvánnak. [Pest, 1848. március 21] MTA KIK Kézirattár Vegyes 2-r. 40. I. IX.

4. kép Dobrotsányi Ignác számlája az Akadémia ablakába kifüggesztett zászlóról. Pest, 1848. március 23. 1848. évi akadémiai számlák. MTA KIK Kézirattár. K 1248

5. kép III. Béla király csontváza. Varsányi János ceruzarajza. MTA KIK Kézirattár Ms 4404/1.

HURSÁN SZABOLCS

Batthyány-könyvtárak az Akadémiai Könyvtárban

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Batthyányakhoz köthető könyvanyaga az alapító Teleki-gyűjteményhez hasonlóan a könyvtár történetének meghatározó jelentőséggel bíró állománya, a kettő együtt képezte az 1844-ben megnyitott Akadémiai Könyvtár anyagának túlnyomó részét. A két könyvállomány azért is jelent különösen érdekes összehasonlítási alapot, mert az azokat gyarapító két mágnás família közül a Teleki erdélyi, református és hagyományosan inkább ellenzéki; míg a Batthyány dunántúli, katolikus és aulikus család volt. Fontos kiemelni, hogy a könyvtárakat gyarapító és adományozó Batthyányak a család legjelentősebb, hercegi ágáról származtak.¹ (1. kép)

Batthyány Gusztáv gróf Teleki József elnöknek 1838. szeptember 25-én írt levelében² ajánlotta fel az általa 30 ezer kötetesre becsült rohonci könyvtárát a Magyar Tudós Társaság számára.³ Fivére, Batthyány Kázmér (2. kép) néhány hónappal később követte példáját, és a Tudós Társaságnak ajándékozta kisbéri birtokának kisebb, ám értékesebb, 2660 kötetből álló⁴ könyvtárát.⁵ A Batthyány-könyvtár a korábbi adományokhoz képest teljesen más léptéket jelentett,⁶ kü-

lönösen akkor, amikor a Teleki-féle alapító állomány még nem volt fizikailag része a Tudós Társaság könyvgyűjteményének.

Az adományról a titoknokként a Tudós Társaság könyvtáráért is felelő Toldy Ferenc szolgál a legtöbb információval. Toldy Ferenc a Tudós Társaság könyvtárának első rendezője volt, és a Tudományos Akadémia önálló könyvtárhelyiségének 1844-es, ünnepélyes megnyitásakor tartott visszaemlékezésében olvashatunk a gyarapítókról.⁷ A Batthyány könyvtárak gyarapítása alapvetően az adományozók nagyszüleinek generációjához kötődik. A rohonci könyvtár túlnyomó részben az adományozók nagyapja, Batthyány Tódor gyűjtése, míg Toldy a kisebb kisbéri könyvtár gyűjtőjeként az ő testvérét, Batthyány József érseket említi. A rohonci könyvtár alapjait Batthyány Tódor és Batthyány József atyja, Batthyány Lajos nádor vetette meg. A két könyvtár között nemcsak méretükben jelentős a különbség, hanem megítélésükben is. A végül 25–26 ezer kötetesre becsült rohonci könyvtár átvételében a Tudós Társaságot először képviselő Nagy Károly a könyvtárát „*litteraturai szemét rakás*” kifejezéssel illette.⁸ Nagy Károly értesítése szerint a kisbéri könyvtár átadását is ennek ellensúlyozásaként ajánlotta fel Batthyány Kázmér. A rohoncival ellentétben a kisbéri könyvtár a kezdetektől elnyerte a Tudós Társaság illetékeseinek tetszését.

Adományozók és gyarapítók

A rohonci könyvtár adományozó Batthyány Gusztáv (1803–1883) testvérével ellentétben nem játszott jelentősebb közéleti szerepet és politikailag inkább kon-

1 Az összehasonlításnak ezt a módját Szabó Ádám kutatásai tették lehetővé, aki – a Batthyány-könyvtár feldolgozásához hasonlóan – fiatal kutatói ösztöndíj keretében dolgozza fel a Teleki-könyvtárát.

2 Batthyány Gusztáv levele Teleki Józsefhez, Rohonc, 1838. szeptember 25., MTAK Kézirat-tár, RAL [Régi Akadémiai Levéltár] 31/1838.

3 A Magyar Tudós Társaság a Magyar Tudományos Akadémia hivatalos megnevezése 1840-ig.

4 A kisbéri könyvtár köteteinek száma mindig ezzel a számmal szerepel a dokumentumokban, először: Nagy Károly levele Toldy Ferencnek, 1839. február 17., MTAK Kézirat-tár, Tört. 2.23.

5 A kisbéri Batthyány-könyvtár adományozásáról Nagy Károly levélben értesítette Toldy Ferencet. Nagy Károly levele Toldy Ferencnek, 1838. december 13., MTAK Kézirat-tár, Tört. 2.23.

6 Az 1830-as évek két legnagyobb gyarapodása Kresznerics Ferenc hagyatékának (1060 könyv-kötet több mint 200 ősnymtatvánnyal, kéziratokkal, pénzgyűjteménnyel) Teleki József által történő megvásárlásához és Marcibányi Livius adományához (apja, Marcibányi Márton 400 kötetből álló könyvtára) kapcsolódott.

7 Schedel [TOLDY] Ferenc, *Az akadémiai könyvtár rövid története s mibenléte. E' könyvtár ünnepélyes megnyitásakor dec. 23. 1844.* = *A Magyar Tudós Társaság évkönyvei* (VII), 1842–1844, Buda, 1846, 86–91.

8 Erdemes Nagy Károly vitriolos megfogalmazását egészében idézni: „Nem mulaszthatom el azonban ezen tárgy iránti véleményem kifejezését, mely röviden ez. Ki ezen ronda könyvtárt nem látta, legkisebb ideája sem lehet arról „mi egy litteraturai szemét rakás” a szó legkiterjedtebb értelmében. Valóban megfoghatatlan valami, miként lehetett annyi haszonvehetetlen nyomtatott papirost (vulgo könyv) összegyűjteni; én azt gondolom ezen könyvtár alapítói néhány boldogtalan könyv antiquariust rablottak ki, vagy különös szenvedélyből a legalávalóbb elmeszülemények nyomtatott példányai rőf vagy ölszámra vásárolták: ezen tüneményből én azt hozom ki, hogy jórésze a könyvtárnak a vitelbért meg nem éri, mit megbizonyítani nem nehéz.” Nagy Károly levele Toldy Ferencnek, 1839. január 25., MTAK Kézirat-tár, Tört. 2.23.

zervatív beállítottságú volt. Elsődleges elfoglaltságai közé tartozott a lóverseny,⁹ és a szabadságharc után végleg London és Anglia lett fő tartózkodási helye. Külföldről foglalkozott magyarországi tulajdonaival, és intézte testvére elkobzott birtokainak ügyét is. Batthyány Kázmér (1807–1854) a reformkor és a szabadságharc ismert politikai szereplője: a Védegylet elnöke, a Szemere-kormány külügyminisztere, kormánybiztosként fontos szerepet játszott a délvidéki harcokban, valamint az emigráció sajtóvitájában.¹⁰ 1847-ben kötött házassága a már férjezett Szapáry Antalné Keglevich Augusztával (1808–1879) jelentős politikai súllyal bírót tettnek bizonyult. A grófnő Poroszországban vált el és mindketten áttértek a református hitre. A katolikus egyház megkerülésével és az országnak a katolikus államvallást védő törvényeivel szemben véghezvitt cselekedet társasági botrányhoz vezetett, amely a politikai élet két fő, egyre jobban szembenálló tábora közti ellentétet is kiélezte.¹¹ A külföldön nevelkedő testvérek életében különösen fontos szerepet játszott a gyógyszerész végzettségű matematikus és csillagász Nagy Károly (1797–1868).¹² Amikor 1837-ben az Angliába költöző Gusztáv és az itthon maradó Kázmér Frankfurtban aláírják a birtokaik megosztásáról szóló szerződést,¹³ már bizonyára ismeretségben állnak Nagy Károllyal,¹⁴ akit 1836-tan a Tudós Társaság rendes tagjává választottak. Ő elsősorban Batthyány Kázmérra volt hatással, a róla tartott akadémiai emlékbeszéd Batthyány Kázmér alteregójaként említi.¹⁵ Nagy

- 9 Erről a szintén sportembernek tekinthető, egy időben állandó úszópartnerének számító Széchenyivel is értekezett. Batthyány Gusztáv és Széchenyi István levelezése, MTAK Kézirattár, K. 202/91–92; SZÉCHENYI István, *Napló*, Budapest, Gondolat, 1982, 1847. augusztus 9.; SZÉCHENYI 1982, i. m., 1156; 1847. augusztus 15. SZÉCHENYI 1982, i. m., 1159; 1847. augusztus 16. SZÉCHENYI 1982, i. m., 1160; 1847. augusztus 18. SZÉCHENYI 1982, i. m., 1161; 1847. augusztus 24. SZÉCHENYI 1982, i. m., 1163; lovagolnak is közösen, 1848. július 24. SZÉCHENYI 1982, i. m., 1291.
- 10 CSORBA László, *Batthyány Kázmér – emigrációban = Gróf Batthyány Kázmér (1807–1854) emlékezete*, Baranyai történelmi közlemények 1., A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve, szerk. ÓDOR IMRE, ROZS András, Pécs, 2006, 161–185.
- 11 István főherceg nádor 1848 februárjában Batthyány Kázmérnak nem küldött meghívót pozsonyi báljára, amire az ellenzéki politikusok távolmaradással és ellenbál tartásával válaszoltak. VELIKY János, *Hogyan polgárosodott el a magyar arisztokrácia? (Batthyány Kázmér társadalmi és politikai szerepkörei)*, Századok, 2006, 751–787.
- 12 BAKOS József, *Nagy Károly 1797–1868 reformkori természettudós élete és munkássága*, Budapest, 1994, 45. Bakos a Batthyányak és Nagy Károly közötti levelezésről is beszél, bár további részleteket nem közöl erről.
- 13 FÜZES MIKLÓS, *Batthyány Kázmér*, Magyar história (27), Budapest, 1990, 15.
- 14 BAKOS 1994, i. m., 45–47.
- 15 KONDOR Gusztáv, *Emlékbeszéd Nagy Károly fölött*. Lásd *Értekezések a Matematikai Tudományok köréből*. V. kötet, I. szám, Budapest, 1879; megjelent még: *A Magyar Tudományos Akadémia kiadványai 1828–1950*, Budapest, 1978.

Károly tanította meg Batthyány Kázmért magyarra, és a természettudós radikális politikai nézetei feltehetőleg hatással voltak a grófra.¹⁶ Nagy Károly magyar nyelvű, elemi fokú ismeretterjesztő könyveinek 1837–38-as kiadását Batthyány Kázmér finanszírozta, ami mecénatúrájának kezdete volt. 1839-ben Batthyány Kázmér részt vett egy rövid életű gazdasági tanintézet alapításában Rohoncon, ahol Nagy Károly az első magyar nyelvű földgömböket készítette el 1840-ben.¹⁷ Feltételezhető, hogy a rohonci könyvtár adományozását is Nagy Károly szorgalmazta, ő kézbesítette Batthyány Gusztáv ajánlattevő levelét is Teleki József elnöknek.¹⁸

Toldy Ferenc szavai szerint a rohonci könyvtár legrégebbi része Batthyány Lajos nádorhoz fűződik. Batthyány Lajos (1696–1765) a magyar történelem kiemelkedő politikai pályafutást magáénak mondható alakjának számít, ő volt az ország utolsó nemzeti nádora.¹⁹ Kancellárként az 1741-es pozsonyi országgyűlésen kulcsszerepet játszott az ország rendjeinek Mária Teréziát támogató állásfoglalásában. Testvére, Batthyány Károly József (1697–1772) is egyedülálló pályát futott be. Az osztrák örökösödési háború eredményes hadvezére és főudvarmesterként 1749 és 1763 között a későbbi II. József (és egy időben II. Lipót) nevelője volt.²⁰ Számtöbb könyvgyűjteménnyel rendelkezett.²¹ Batthyány Lajosról szólva mindenképpen említenünk kell anyja, a nagy műveltségű és könyvszeretetéről híres Strattmann Eleonóra személyét (1672–1741). A bécsi udvarban szépségével

- 16 Széchenyi István elretentő példaként emlegeti naplójában Nagy Károly *Daguerrotyp* című művét. Batthyány Kázmér emlékirataiban ugyanakkor egy angol módra liberális, konzervatív felfogású politikus képe rajzolódik ki. SZÉCHENYI 1982, i. m., 961. Nézeteire továbbá: VÖLGYESI Orsolya, *Batthyány Kázmér az 1839/40-es és az 1843/44-es országgyűlésen = Gróf Batthyány Kázmér (1807–1854) emlékezete*, Baranyai történelmi közlemények 1., szerk. ÓDOR Imre, ROZS András, Pécs, 2006, 9–29; VELIKY János, *Batthyány Kázmér a Védegylet élén = uo.* 29–38.
- 17 BAKOS 1994, i. m., 79–5.
- 18 Nagy Károly tudósítja Teleki Józsefet Batthyány Gusztáv könyvtárajánló leveléről. Bécs, szeptember 30., MTAK Kézirattár, RAL 31/1838.
- 19 Tehát nem a Habsburg-Lotaringiai házból származó nádor. Batthyány Lajos 1751 és 1765 között töltötte be a tisztséget.
- 20 A hercegi címet 1764-ben hivatalosan a József trónörökös nevelésében betöltött munkálkodásért kapja.
- 21 Batthyány Károlynak bécsi rezidenciáján, valamint trautmannsdorfi kastélyában összesen kb. 3000 kötetes könyvtára volt, melynek jó része Körmendre került. Ötvös Péter, *Egy főúri könyvtár 1772-ből*, Magyar Könyvszemle, 1987, 1–9. Az állományból kb. 2000 kötet ma is az Iparművészeti Múzeum Könyvtárában található. DOBRI Mária, *A körmendi Batthyány-Strattmann könyvtár = A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden 2005. október 27–29.*, szerk. NAGY Zoltán, Körmend, Körmend Város Önkormányzata, 2006, 325–330.

tündöklő, fiatalon megözvegyülő nőt – férje Batthyány (II.) Ádám (1662–1703) – különleges kapocs fűzte Savoyai Jenőhöz.²² A kultúra és művészet iránt egyaránt fogékony páros többször is megfordult Rohoncon.²³ A Batthyány Lajoshoz köthető bécsi könyvállományról az Akadémiai Könyvtárban meglevő katalógus tanúskodik 1743-ból, melynek gazdag politikai és diplomáciai anyaga feltehetőleg Savoyai Jenő, míg a nő- és szépirodalom Strattmann Eleonóra révén került a könyvtárba.²⁴

Toldy Ferenc a rohonci könyvtár gyarapítójaként elsősorban Batthyány Tódort említi (1729–1812).²⁵ Batthyány Tódor (3. kép) kimondottan gyakorlatias beállítottságú egyéniség volt és tevékenységének fő vonalát a birtokaihoz kapcsolódó és szerteágazó (bányászati, fémipari, textilipari) vállalkozásai határozták meg.²⁶ A birtokain termelt, elsősorban mezőgazdasági árut a kor viszonyainak megfelelően vízi úton kívánta piacra juttatni, több kereskedelmi hajója járta a horvátországi birtokok Bécs és a Fekete-tenger közti folyami útvonalát. Az 1770-es években a horvátországi Kulpa folyó egyik hajózható csatornájának kiépítésén tevékenykedett. Az utókor szemében életének fő művét az árral szembeni hajózás érdekében végzett kísérletei jelentik, melyek képletes megkoronázását jelenti az újszerű hajóépítési módra 1793-ban kapott szabadság.²⁷ Az 1790-es években Pozsony és Bécs partjainál felbukkanó, mindenféle kívülről látható segédeszköz nélkül haladó, egyedülálló kinézetű hajói a figyelem középpontjában álltak.²⁸ Toldy Ferenc visszatekintésében Batthyány Tódort bemutatva arról is beszél, hogy „1790-ben az irodalom’ útján is a’ m. alkotmány’ érdekében bátran felszólaltáról nevezetes lett.”²⁹ Toldy itt minden bizonnyal Batthyány Tódornak a II. Lipót koronázására írt

22 ZSÁMBÉKY Mónika, *A Batthyány hercegek özanyja, Strattmann Eleonóra: egy regényes életút vázlata*, Vasi Szemle, 2006, 716–717.

23 ZSÁMBÉKY 2006, i. m., 720.

24 Batthyány Lajos könyveinek katalógusa. [1743]. MTAK Kézirattár, Könyvészet 2-rét 11.

25 Batthyány Tódor (1729–1812), németesen Theodor, a régebbi irodalomban Tivadar néven szerepel, viszont az időközben kialakult gyakorlat szerint Tivadar névvel rendszerint a dualizmus kori politikusra, Batthyány Tivadarra (1859–1931) szokás hivatkozni.

26 Harald PRICKLER, Der Eisenbergbau Ludwig Batthyáns zu Bocksdorf-Stegersbach-Loipersdorf (1745–ca. 1770), *Burgenländische-Heimatblätter*, 1984, 64–75.

27 BÍRÓ József, *Batthyány Tódor hajóépítő és hajózási kísérletei*, A Közlekedési Múzeum Évkönyve I., 1971, 239–264.

28 TŰSKÉS Anna, *Batthyány Tódor hajóinak képzőművészeti ábrázolásai*, Művészettörténeti Értesítő, 2004, 173–179.

29 Toldy még közismertként idézte a művet. TOLDY 1844, i. m., 88. Ballagi Géza 1888-ban a mű tartalmáról már a szerző említése nélkül ír. BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Budapest, 1888, 369.

német nyelvű könyvére utal.³⁰ A mű megírásának indítékát az *Ein unpartheiisches aber lautes Wort über die Staatsverfassung des Königreichs Ungarn* című röpirat jelentette, amely a közteherviselést, a hűbéri rendszer eltörlését és a nemesség privilégiumairól való lemondását sürgeti II. József szellemében.³¹

Batthyány Tódor említett művében II. József politikájának egészét elítéli és azt zsarnokságnak minősíti. Teljes egészében támadja a jozefinizmust, az alkotmányosság kérdésein, az adó- és vámrendszeren, a kereskedelmi politikán keresztül egészen az egyházpolitikáig. Eközben elismeri bizonyos változások szükségességét, például a nemesi felkelés intézménye és a hűbéri rendszer reformja tekintetében.³² A művet áthatja a jozefinizmus (és ezzel együtt a teljes felvilágosodás) ádáz hangneme, konzervatív nézőpontú kritikája. Az ország gazdasági felemelkedésének programját a közlekedés, elsősorban vízi közlekedés fejlesztéséhez kapcsolja.³³ A Fiumében házat építtető Batthyány Tódor döntő szerepet játszott abban, hogy Fiumét 1776-ban a Szent Korona országaihoz, majd 1779-ben kimondottan a Magyar Királysághoz csatolták. Az ezt megelőző fáradozásaiért hálából 1776-ban a város díszpolgára lett.³⁴ Hajóépítői, feltalálói és gazdasági működése során műszakilag képzett személyek lettek munkatársai,³⁵ bányáiban angol mérnököket foglalkoztatott.³⁶ Batthyány Tódor legérdekesebb kapcsolata talán François de Tott báróhoz (1733–1793) fűződik, aki francia diplomataként és hadmérnökként

30 *Wiederlegung des falsch genannten unpartheiischen Worts an die Bürger von Ungarn zur Beherzigung vor der Krönung ihres Königs. Zugleich mit wichtigen anderweitigen Erinnerungen. Auch von einem ungarischen Edelmann.* A mű szerzőjeként Batthyány Tivadar Szily Kálmán, az Akadémia főkönyvtárnoka azonosítja 1917-ben, *Magyar Könyvszemle*, 1917 (25), 265–266.

31 BALLAGI 1888, i. m., 366–369.

32 *Uo.*, 369–370.

33 TÓTH Ferenc, *Egy nemzeti érzelmű kozmopolita (Adalékok a hajóépítő gróf Batthyány Tódor életrajzához)*, Vasi Szemle, 2003/4 (57), 487.

34 Saját támlásszéket tartottak fenn számára a város tanácstermében és Szent Vid városvédő-szent napján viaszgyertyát is gyújtottak tiszteletére. FÉST Aladár, *Hogyan és mikor lettek a Batthyány grófok fiumei patriciusokká?*, Fiume Kereskedelmi, Tengerészeti és Társadalmi Lap, 1892. május 29. [XI. 22.]

35 Árral szemben úszó hajójának 1797-es bécsi és pozsonyi útján Joseph Max Freiherr von Liechtenstern báró (1765–1828), a Bécsben 1790 és 1797 között működtetett Kozmográfiai Intézet vezetője volt a segédje, aki a geográfia tudománya, valamint az atlaszkiadás terén tett szert hírnévre. POLSTER 2014, i. m., 218–219; *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Band 15 (1866), 171.

36 A pinkafői szenttelepeken munkálkodott William Blakey, akinek segítségével Theodor a gőzenergia előnyeivel is megismerkedett. Karl Jordan, a borostyánkői timsó és vitriolműveket vezetett egy időben és Blakey-hez hasonlóan szintén írt technológiai tárgyú műveket. POLSTER 2014, i. m., 210.

futott be kiemelkedő pályafutást az Oszmán Birodalomban és a krími tatárok között tevékenykedve.³⁷ Az 1838-ban adományozott rohonci könyvtár anyaga jól mutatja, hogy Batthyány Tódor politikai érdeklődése, gazdasági tevékenysége, hajózási kísérletei szoros viszonyban álltak olvasmányáival.

Ahogy arról már korábban szó volt, Toldy Batthyány Tódor bátyját említi a kislebényi könyvtár gyarapítójaként: Batthyány József (1727–1799) a papi pályán rendkívül gyorsan emelkedett. (4. kép) 1759-ben erdélyi püspök, 1760-ban kalocsai érsek,³⁸ majd 1776-tól esztergomi érsek lett. A katolikus egyház érseksége idején jelentős krízisekkel nézett szembe. Érsekként a kezdetektől fogva kifejezte egyet nem értését II. József rendelkezéseivel, különösen, ami a szerzetesrendek feloszlását, a cenzúrának az egyház kezéből való elvételét és fellazítását, valamint a türelmi rendeletet illette.³⁹ VI. Piusz pápa 1782-es történelmi jelentőségű bécsi látogatása idején ő volt a fő közvetítő a pápa és a császár között.⁴⁰ Batthyány József tudatosan törekedett magyar vonatkozású történelmi könyvek és iratok gyűjtésére. Kalocsai érsekként vásárolta meg Bél Mátyás (1684–1749) országleírását – *Notitia Hungariae novae historico-geographica* – annak özvegyétől.⁴¹ Az általa gyűjtött kéziratok együttese képezi az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményét.⁴² Pray György, a neves jezsuita történetíró 1781-ben felvetette, hogy az érsek által tudatosan magyarországi perspektíva mentén gyarapított pozsonyi érseki könyvtár alakítsa közkönyvtárrá.⁴³ A gyűjtemény tervszerű fejlesztésére és karbantartására vonatkozó terveket halála szakította félbe.⁴⁴ Az ő pártfogoltja

37 François de Tott a Rákóczi-szabadságharc után franciaországi emigrációban élő Tóth Ferenc fiaként született. A franciaországi Douai katonai helytartójaként, mint köztudottan királypárti érzelmű tiszt volt kénytelen elhagyni az országot, közvetlenül az 1789-es forradalom kitörése után. Németalföldi és svájci tartózkodása alatt találkozik Batthyány Tóddal, aki tarcsafürdői birtokán kínál szállást az emigránsnak. Tóth Ferenc, *Egy magyar származású francia diplomata életpályája – François de Tott báró (1733–1793)*, Budapest, 2015. Tóth Ferenc, *Egy tarcsafürdői emlék (Báró Tóth Ferencről [1733–1793])*, Vasi Szemle, 2001/1 (55), 31–42.

38 MAMÜL 2003, 313.

39 BALLAGI 1888, i. m., 130–133, 139–142.

40 POLSTER Geit, *Die ältere Linie der Familiengeschichte im 18. Jahrhundert*. Teil 4: Kardinal Josef Graf Batthyány, *Burgenlaendische-Heimatblätter*, 2001, Heft 4, 11–32.

41 KELECSÉNYI Gábor, *Múltunk neves könyvgyűjtői*, Budapest, Gondolat, 1988, 159.

42 BEKE Margit, *Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményének katalógusa*, Budapest, 1991, 9–10.

43 VÉRTESY Miklós, *Magyar könyvtártörténet*, Budapest, Gondolat, 1987, 137.

44 KÖRMENDY Kinga, *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a ferences rendház és a Babits Mihály Városi Könyvtár állományának történeti áttekintése*, Magyar Könyvszemle, 1991/1–2 (107), 36.

volt az 1784-es nyugdíjazása után néhány évig Esztergomban élő Katona István jezsuita történetíró. Marczali Henrik Albert herceg, királyi helytartó szavait idézve így jellemzi Batthyány József esztergomi érseket: „Különös hogy ne mondjam, komikus külseje alatt, helyesen működő ész, igaz és beható szellem rejtett, és mivel ezzel nála nagy természetes ékesszólás vala összekötve, szava igen nyomatékos volt, annál is inkább, mert az országot teljesen ismerte.”⁴⁵

A rohonci könyvtár

A Tudós Társaságnak adományozott két Batthyány-könyvtár 1838–39-es állományáról nem maradt fenn lista (mint ahogy a bekerülő Teleki-könyvtárról sem).⁴⁶ A rohonci könyvtár már a Tudós Társaság tulajdonába kerülésekor meglehetősen áttekinthetetlen állapotban volt. A könyvtár átadásának előkészítésével Batthyány Gusztáv részéről megbízott – közelebbről nem ismert – Kurzweil nevelő határtalan koszról és teljes rendtelenségről számol be.⁴⁷ Nagy Károly már említett, elmarasztaló minősítését érdemes kritikával kezelni, egyrészt mert ideje sem lehetett a könyvtár alaposabb szemrevételezésére (és már meglehetősen korán, 1838. december 13-án kelt első levelében hasonlóan ír a könyvtárról). Másrészt, amint arra Vekerdi László rámutat,⁴⁸ világjelenség volt a korabeli értelmiség körében a könyv kritikája, amely a múlt hagyatékát, különösen a könyveket, az élet értéktelen melléktermékeként könyvelte el.⁴⁹ Vekerdi példája a jelenségre, Vörösmarty Mihály *Gondolatok a könyvtárban* című verse azért is lehet kézenfekvő, mert amikor a költő 1844-ben meglátogatta az Akadémia Könyvtár ünnepélyes megnyitását előkészítő Toldy Ferencet, a könyvtár állományának legalább jó harmad részét még a Batthyányak könyvei tették ki.⁵⁰

45 Pallas Nagylexikon, szerk. MARCZALI Henrik, 1893, 738.

46 Lásd e kötetben Szabó Ádám tanulmányát a Teleki-könyvtár rekonstrukciójáról.

47 Kurzweil nevelő írása, MTAK Kézirattár, K. [Könyvtár] 801. 1839/1.

48 VEKERDI László, *A természettudományok és a matematika az Akadémiai Könyvtárban = Fejezetek a 150 éves Akadémiai Könyvtár történetéből*, szerk. REJTŐ István, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára 1976, (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei, 2.), 26–36.

49 VEKERDI 1976, i. m., 29–30.

50 „... a 30,000 kötetre menő két B-könyvtár [melly egy végtelen chaosz volt inkább, mint könyvtár, általam rendeztetett]” – írta Toldy a rohonci Batthyány-könyvtárról. Toldy Ferenc könyvtári működéséről kér bizonyítványt a Magyar Tudós Társaságtól, MTAK Kézirattár, Tört. 2-rét 15/a.

Toldynak nemcsak az átvételnél, hanem a már Pestre szállított könyvtárak felállításánál is jelentős nehézségekkel kellett szembenéznie, elsősorban a helyhiánnyal. Jellemző, hogy a Rohoncra érkező 37 láda hetekig a Tudós Társaság akkori székhelyéül szolgáló Trattner–Károlyi-ház udvarán állt.⁵¹ A Tudós Társasághoz érkező könyvanyagról szóló beszámolók kapcsán érdemes kiemelni, hogy a rohonci könyvtárral kapcsolatos kifogások elsősorban annak fizikai állapotát illették, még a kritikus Nagy Károly is érdemesnek tartott volna tízezer kötetet díszesen bekötetni⁵² (ami nem történt meg). Toldy Ferenc, miközben a tartalomra vonatkozóan is megfogalmaz negatív kritikát a rohonci könyvtárról,⁵³ egyben méltatja a könyvtár 18. századi politikai-történelmi, műszaki és gazdasági irodalmát.⁵⁴

Érthetővé válnak a rohonci könyvtár 1838–39-es állapotáról közöltek, ha megpróbáljuk rekonstruálni a rohonci könyvállomány eredetét. Bár a rohonci könyvtár átadásáról nem maradt fenn lista, több, a könyvanyag egykori használatához kapcsolódó könyvkatalógus ma is megtalálható az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában. Ezek jól mutatják, hogy a rohonci könyvtárban 1838-ban található tetemes könyvanyag több, különböző helyen levő könyvtár Rohoncra szállításával halmozódott fel, minden bizonnyal elsősorban a könyvanyagot szerző Batthyány Tódor fiának, Batthyány Antal Józsefnek köszönhetően. A katalógusok mellett a könyvszámlák és egyéb jegyzékek szerint Batthyány Tódor könyvgyűjtő tevékenysége nem egyetlen helyre összpontosult, hanem uradalmaiban egy valóságos könyvtári hálózatot tartott fenn. Legnagyobb könyvtárai Bécsben és Rohoncon voltak. Ezeken kívül volt könyvtára az ország nyugati részén fekvő Batthyány-törzsbirtokokon: Borostyánkő (Bernstein), Lipótfalva (Loipersdorf), Tarcsafürdő (Bad Tatzmannsdorf), Nagyszentmihály (Großpetersdorf); Baranya megyében: Üszög, Mozsgó, Siklós, Somodor; Horvátországban: Ozalj, Bród, Grobnik. Fontos említeni a gróf uradalmához kapcsolódó gazdasági tevékenységet: Borostyánkőn kén- és rézbányászat, Lipótfalván vASFeldolgozás folyt; szintén vas- és rézbányászat horvátországi birtokain, Ozaljbán és Tarcsafürdőn pedig szövetgyára volt. Könyveit nemcsak magának, hanem a birtokai igazgatásában eljáró személyeknek, tisztartóknak, titkároknak, mérnököknek is gyűjtötte. Batthyány

51 Toldy Ferenc tudósítása a rohonci és kisbéri könyvtárak átvételéről Teleki József elnök számára. 1839. május. 12., MTAK Kézirattár, K. 801. 1839/2.

52 1839. január 25., MTAK Kézirattár, Tört. 2.23.

53 „...becse a számmal arányban nem áll; mert e könyvtár épen nincs rendszeresen gyűjtve”, Toldy Ferenc jelentése a Tudós Társaságnak a könyvtárról és a Batthyány-könyvtárak átvételéről, 1839. május 20., MTAK Kézirattár, RAL 61/1839.

54 MTAK Kézirattár, RAL 61/1839. május 20.

Tódor halála után a Rohoncra került könyvek a korábbi használati módtól elszakadva természetesen már nem képezhettek szerves gyűjteményt és így állhatott elő az az állapot, amelyben a könyvtár 1838-ban fogadta az átvételére érkezőket.

Míg a Teleki-könyvtáraknál szándék volt az állomány külön kezelésére és a könyveket a Teleki-állományhoz tartozást mutató pecsétrel látták el,⁵⁵ a Batthyány-könyvtáraknál nem történt hasonló rendelkezés. A Batthyány-féle adománnyal érkezett könyvek azonosítása azonban többnyire így is lehetséges. Az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában és törökbálinti raktárában a könyvek egy jelentős hányadában fellelhető Batthyány Tódor neve. Vagy teljes alakban (általában, mint Theodor Batthyány), vagy a nevet rövidítve, gyakorta – leggyakrabban a szakrend szerint is csoportosított könyveknél – G.T.B. (Graf Theodor Batthyány) vagy G.B., még többször ceruzával, feltehetőleg saját kézzel írva TB (Theodor Batthyány) formában. Szintén ismertetőjele a könyveknek egy jellegzetes, egyszerű papírkötés, amellyel Batthyány Tódor valamikor 1800 körül látta el könyveinek egy nagyobb csoportját. A kötéshez használt papír színe az eredetileg német nyelvű szakrendi besorolásra is utal.⁵⁶

Az állomány szemrevételezése során számos további, a Batthyány-kötetekre jellemző indikátor is megállapítható. A már azonosított köteteken található korábbi posszessorok megfigyelése az imént felsorolt jelek hiányában is segíti az azonosítást. A Batthyány-könyvtárba számos könyv került más nyugat-magyarországi nemes család könyvtárából. A legtöbb ilyen könyv a dombóvári Dombay családtól való, köztük is egy bizonyos Joseph Gottfriedtől, akinek legtöbb bejegyzése a bécsi könyvvásárlás pontos idejét is rögzíti az 1720 és 1770 közötti időtartamban. Több családot és személyt, könyvkereskedést, olvasókönyvtárat találni, amelyek ex librisének vagy más posszessorbejegyzésnek előfordulása esetén gyakorlatilag biztosra vehetjük az 1838–39-ben adományozott Batthyány-anyaghoz való tartozást. A rohonci Batthyány-könyvtárhoz való tartozás meglehetősen árulkodó jele a könyv sérült vagy viseltesebb külsője. Mindezeknek az indikátoroknak a teljes, vagy részleges hiányakor (pl. gyakori a ragasztott ex libris leszakadása) a meglevő katalógusok szolgálhatnak döntő segítséggel az adott kötet azonosításához. A könyvtár számos kötetének van az azonosítás szempontjain túl is figyelemre méltó bejegyzése. Ilyen például Batthyány Boldizsárnak, Batthyány Lajos nádor

55 SALLAI Ágnes, SZABÓ Ádám, *Az Akadémiai Könyvtár Teleki-állományának magyar vonatkozású botanikai és zoológiai könyvei*, Magyar Könyvszemle, 2018/4 (134), 387–388.

56 Mezőgazdaság – zöld; technológia – rózsaszín; természettan – világoszöld; gazdaság – narancssárga; enciklopédia – bordó; orvosi – sötétkék; földrajz/politika – világoskék.

nagybátyjának bejegyzése egy 1693-as olasz nyelvű nyelvtani kötetben: „*Comes Balthasar de Batthyán*”.⁵⁷ Hasonlóan érdekes bejegyzést írt Batthyány Tódor egy francia hadtudományi munkába,⁵⁸ miszerint a művet kedves nagybátyjától, a hadvezér Batthyány Károlytól kapta 1751-ben. Több műben is szerepel bejegyzés, amelyben Batthyány Tódor összegzi az adott, pl. ásványtani, geológiai, politikai műben olvasottakat.

Érdemes idézni Toldy felsorolását a rohonci könyvtár hangsúlyos témáiról: nemzetek közjoga, pénzügy-kereskedelem, politikai pamphletek, természet-, vegy-, ásvány-, bányásztudomány; gazdaságtudomány; műtani (technológiai, műszaki) monographiák; hajózás, abroszok (térképek), utazások; enciklopédiák, folyóiratok.⁵⁹ A lista jól mutatja, hogy a legnagyobb szakok mindegyike jellegzetes módon kötődik Batthyány Tódor alakjához. Batthyány Tódor földrajzi, műszaki és technikatörténeti gyűjteményének különleges értéke már 1893-ben is ismert volt, legalábbis Tóth Lőrinc említi Batthyány Kázmér nagyapjának érdemeit ecsetelve.⁶⁰ Az állomány ezen részével többen is foglalkoztak.⁶¹ A rohonci könyvtár egyetlen igazán ismert, csaknem világhírű kötete azonban nem éppen egy gyakorlatias munka. Toldy Ferenc az Akadémiai Könyvtár 1844-es ünnepélyes megnyitásakor mondott visszatekintőjében a rohonci könyvtár méltatásakor már külön említi a megfietlen írásjeleivel a mai napig kriptográfiai rejtélyt jelentő Rohonci kódexet.

57 [Jacques Du Bois de Gomicourt] Nuova gramatica francese, spiegata in italiano nella quale s'insegna con facilità à leggere i libri antichi, e moderni, & à scriuere secondo l'uso d'oggi. Roma, MDCXCIII. (1693), Isk.O.1871

58 Memoires sur la Guerre ou L' on a rassemblé les maximes les plus necessaires dans les operations de l' Art militaire. A Amsterdam, MDCCXXX. (1730), Hadtud.O.297

59 1839. május 12., MTAK Kézirattár, K. 801. 1839/2.

60 „A család több ezer kötetre menő rohonci könyvtárát, melyet nagyatyja, Tivadar gróf, gyűjtött, Gusztáv bátyjával egyetértve az akadémiának ajándékozta. Tivadar gróf ugyanis szenvedélyes barátja volt a tengernek s Fiúmnak, a magyar tenger gyöngyének, és kedvelője a mechanikának, ki a gőzhajók behozatala előtt saját géperővel mozgó vízi járművek építésén fáradozott, s gazdag mechanikai könyvtárt szerzett.” Tóth Lőrinc, *Gróf Batthyány Kázmér és emlékiratai I.*, Budapesti Szemle, 1893, 74. füzet, 333.

61 A könyvtárak állományával eddig ketten foglalkoztak egy-egy részterületre koncentrálván. Mialkovszky Mária 1972-es doktori disszertációjában elsősorban az 1805-ös bécsi katalógusra alapozva vette számba Batthyány Tódor műszaki és természettudományos tájékozottságát. MIALKOVSKY Mária, *Batthyány Tódor gróf gazdasági és művelődéstörténeti jelentősége*, Doktori disszertáció, ELTE, 1972. A technikatörténész Endrei Walter a könyvkatalógusokat és könyvszámlákat felhasználva 1991-ben közölt rövid áttekintést a teljesség igénye nélkül, a gróf természettudományos érdeklődését általánosságban tárgyalva. ENDREI Walter, *Batthyány Tódor műszaki könyvtára*, Magyar Könyvszemle, 1991/1–2., (107), 141–145. ENDREI Walter, *Batthyány Tódor műszaki könyvtára, Technikatörténeti Források*, 3. füzet, Budapest, 1995.

A kishéri könyvtár

Ahogy a Batthyány Tódorhoz köthető köteteket egyértelműen köthetjük a Rohoncra adományozott könyvtárhoz, annál problematikusabb, hogy melyek voltak azok a kötetek, amelyek a Toldy Ferenc által Batthyány Józseffel azonosított kishéri, 2660 kötetes állományhoz tartoztak. Toldy Ferenc egyértelműen állítja, hogy a könyvtár gyűjtője Batthyány József érsek volt, adódik a kérdés, hogy ezt mi alapján tehetette. Kishér (5. kép) azonban nem az érsek tulajdona volt, hanem testvéréé, Batthyány Tódoré, amit apjától, a nádortól örökölt, és aki az uradalom könyvekkel való ellátását is irányította (legalábbis egy időben), ahogy arról egy 1777-es, udvarmesterének eljuttatott könyvjegyzékből értesülünk.⁶² Fontos kiemelni, hogy Batthyány Józsefnek nem volt exlibrise és posszessorbejegyzése sem ismert (a jelentős részben általa gyarapított Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban sem találunk ilyet). Az Akadémiai Könyvtárban egyetlen, a Batthyány-féle könyvadományhoz kapcsolódóan bekerülő katalógus van, amely kimondottan Batthyány József nevéhez kötődik. Az, hogy az ezeken szereplő kötetek részét képezik-e az 1838-as könyvadománynak, egyelőre kérdéses.⁶³ A kishéri könyvtárhoz tartozó könyvekről egy bizonyos, jellegzetesen beragasztott fül árulkodik, az 1813-as kishéri katalógusok anyagához kötődően. (6. kép) Bonyolítja a képet, hogy 1817-ben a kishéri könyvállomány jelentős részét Rohoncra szállították, így arra, hogy az MTA Könyvtár kishéri katalógusain levő könyvek közül melyek képezték az 1838-as adomány anyagát, csak a további részletes áttekintés fog pontos válasszal szolgálni. Toldy Ferenc a kishéri könyvtár művei közül egyetlen egyet említ, Claude Fleury abbé (1640–1723) nagy egyháztörténetét.⁶⁴ Fleury abbé művének az is sajátossága, hogy nem szerepel a kishéri nagykönyvtár 1817-ben Rohoncra szállított kötetek jegyzékén, bizonyítva, hogy az 1817-es katalógusról hiányzó művek már később sem kerültek Rohoncra.

62 Bibliográfiai tárgyú iratok Batthyány Tivadar hagyatékából. [Könyvszámlák, megrendelések, jelentések.] 71. *Specification deren in Kishér von Sr. Excellenz übergebenen Bücher.* (1777 Decemb.), MTAK Kézirattár, Könyvészet 2-rét 9.

63 Az 1795-ben a pozsonyi primási rezidencia könyveit – legkisebb fiútestvére, az ekkorra már elhunyt Batthyány Fülöp (1735–1795) könyveivel együtt – számba vevő katalóguson az érsek 917 műve szerepel. MTAK Kézirattár, Könyvészet 2-rét 7. *Catalogus Librorum Excellentissimi Dni Comitis Philippi a Batthyán In Bibliotheca Em. Cardinalis in Residentia interiori existentium Primatialia.* MTAK Kézirattár. Könyvészet 2-rét 7. B) *Catalogus Bibliothecae Eminentissimi Domini Cardinalis a Batthyán Librorum in Residentia Primatiali Civitatis existentium.*

64 1839. május 12., MTAK Kézirattár, K. 801. 1839/2.

Ha szemügyre vesszük az 1817-ben Rohoncra szállított anyagot, azt állapíthatjuk meg, hogy a történelmi, irodalmi művek, életrajzok, útleírások maradtak Kisbéren, a praktikus vonatkozású (pl. orvosi, mezőgazdasági, jogi, filozófiai, vallásos) művek pedig szinte kivétel nélkül Rohoncra lettek szállítva. Batthyány Antal József (1762–1828) volt az, aki Kisbéren egy modern, érdeklődését, szórakozását szolgáló és nem mellesleg uradalma ékességének számító könyvtárat kívánt kialakítani, Rohonc pedig a nem használt könyvek lerakata lett.

A két főnemesi könyvadomány – összehasonlítás

A könyvállományok összehasonlításával arra kaphatunk választ, miként egészítette ki az 1838-ban adományozott Batthyány-könyvtárak anyaga az alapító Teleki-könyvállományt. Az összehasonlítást leginkább a régi szakrendszer szerint elhelyezett könyvek alapján kézenfekvő megtenni.⁶⁵ Fontos kiemelni, hogy míg a Teleki-állomány feltárása alapvetően befejezettnek tekinthető, addig a Batthyány-állomány feltárása még folyamatban van és az itt közölt számokat is ekképp kell tekinteni.

A Teleki-könyvtárakhoz köthető művek aránya a magyar vonatkozású általában jóval magasabb a Batthyány-könyvállományhoz viszonyítva. A magyar irodalom szakon 73 Teleki-bélyegzővel ellátott mű található, míg egy sem került Batthyány vonatkozásúként azonosításra, jóllehet a katalógusok alapján volt néhány ilyen mű. A magyar jog (145 Teleki, 33 Batthyány) és magyar történelem esetében is jelentős a Teleki-állomány fölénye (302 és 107). A Teleki könyvtár drasztikus túlsúlya mutatkozik az antik irodalom terén. A latin irodalom szakján 140 művel szemben mindössze hét említhető a Batthyány-állományból, és az arány a görög irodalomnál hasonló (126 Teleki, 15 Batthyány). A régészet (Teleki 248, Batthyány 67) és a filozófia (Teleki 272, Batthyány 123) mellett még a különböző modern nyelvű irodalmi szakokban találjuk a Teleki-állomány túlnyomó fölényét – az olasz irodalomnál 137–18, a német irodalomnál pedig 246–90 a művek száma.⁶⁶

65 A Teleki-állomány esetében 6213 műről beszélünk (11 055 kötetben), míg a Batthyánynál 8285 műről (kb. 10 000 kötetben). Fontos megjegyezni azt is, hogy a MTA Könyvtár állományából közel sem az összes, Teleki- vagy Batthyány-állományhoz tartozó könyv szerepel a régi szakrendben. Ezres nagyságrendben találhatók kötetek az 500.000-es számokkal jelölt tartományában, melyek ezúttal nem képezik az áttekintés tárgyát.

66 A német irodalom esetében még számos további mű azonosításával számolhatunk Batthyány-vonatkozásúként.

Ezekkel szemben a francia irodalom szakon található művek mennyisége csaknem megegyezik (237 Teleki, Batthyány 220). Szintén hasonló nagyságrendről beszélhetünk a teológia (439–430), a jog (250–285) és az életírás (295–302) esetében.

Azoknak a szakoknak a képe, amelyekben túlnyomó részt tesz ki a Batthyány-állomány, Toldy Ferenc szavainak megfelelően rajzolódik ki: „*De másfelül abban látom mégis becsét a gyűjteménynek, hogy a Magyarországot illető munkákat kivévn, legnagyobb részét eddig nem bírjuk; s névszerint a mult század történeteit illető political iratok, valamint a gazdasági és műtani monographiák egy igen teljes gyűjteményhez szolgáltatnak alapot.*”⁶⁷ A politika szakon az egyébként tekintélyes Teleki-anyaghoz képest is kimagaslik a Batthyány-állományban található művek aránya, (376 Teleki, 817 Batthyány). Kiemelendő, hogy a magyar vonatkozású politikai művek szakján még nagyobb arányban beszélhetünk a Batthyány-állomány fölényéről (7–77). A számok háttérben Batthyány Tódor közéleti érdeklődése áll. A hasonló tematikájú szakok közül említhető a Hadtudomány (65–154) és az Utazás (155–259) szak is. A Batthyány-állomány legnagyobb része a gazdaság szakon található. 2296 ilyen mű található csaknem 3000 kötetben, míg ugyanitt a Teleki-állományból mindössze tizedannyi mű 248 (igaz a Teleki-állományra jellemző magas kötetszámmal, összesen 597 kötetben). A természettudományi szakok mindegyikében a Batthyány-állomány túlsúlya megállapítható. Csaknem tízszeres arányú a fölény két szak, a vegytan (38–230) és az ásványtan (26–213) művei között, és szintén jelentős a különbség a természettannál (79–283). A természettan szak mellett (40–68) a növény- (54–79) és állattan (71–85) szakon is Batthyány fölényről beszélhetünk. Kiemelkedő a különbség a két állomány arányában az orvostudomány szakon (209–533). Érdekes, hogy amíg a reáliáknál a Batthyány-állomány dominál és inkább a szépirodalom terén láttuk a Teleki-állomány túlsúlyát, a matematika terén éppen a Teleki-állományban található több mű (178 Teleki, 143 Batthyány). A természettudományi szakoknál fontos megemlíteni, hogy a Teleki-állomány esetében többnyire itt is nagyobb viszonylagos kötetszámról beszélhetünk, enyhítve a Batthyány-állomány fölényét.⁶⁸

67 MTAK Kézirattár. RAL 61/1839. május 20.

68 Példák a magasabb kötetszámú szakrészekre: Állattan 8r: 24 mű, 62 kötet; Ásvány- és földtan 8r: 23 mű, 45 kötet; Földrajz 8r: 119 mű, 250 kötet; Orvostudomány 8r: 133 mű, 226 kötet; Természettan 8r: 55 mű, 123 kötet; Természettudomány 4r: 5 mű, 53 kötet; Természettudomány 8r: 33 mű, 118 kötet; Vegytan 8r: 35 mű, 80 kötet.

Érdemes a két könyvállományt egy kiválasztott szak, a történelem vonatkozásában is összehasonlítani. E szaknál hozzávetőlegesen mindkét állomány nagyságrendje hasonló (Teleki 647, Batthyány 476). Ha valamennyi feltehetően Batthyány-vonatkozású művet is ide számítjuk, akkor az adatok akár a Batthyány-könyvek javára is módosulhatnának (647–710).⁶⁹ A Teleki-könyvanyag könyvei között a francia művek száma a legmagasabb (249 mű, 38,5%), míg a Batthyány-könyvanyagnál a német művek az állomány csaknem felét teszik ki (228 mű, 47,9%). A francia aránya a Batthyáynál is jelentős (153 mű, 32,1%), ahogy a Telekinél is a németé (213 mű, 32,9%). A latin nyelv kapcsán jelentős a különbség. A Teleki-állomány latin nyelvű műveinek aránya (149 mű, 23%) másfélszerese a Batthyányénak (74 mű, 15,5%). Az olasz művek előfordulása nagyjából hasonló (15, illetve 19 mű), számottevő angol nyelvű állománya a Teleki-könyvanyagban van (14 mű),⁷⁰ míg a Batthyány-féle könyvanyagban csak egyetlen angol nyelvű fordul elő.⁷¹ A Teleki-állományban még két holland és öt magyar nyelvű mű is található. A Teleki állomány francia nyelvi dominanciájának hátterében a Telekieknek a felvilágosodáshoz való kötődését láthatjuk.

A Teleki-állományon belül az egyik legjelentősebb tematikus csoportot az egyháztörténet képezi 91 művel. Ezen belül 44 az általános, jellemzően többkötetes egyháztörténeti áttekintések száma. Ezekben a kereszténység történetének protestáns nézőpontú olvasata rajzolódik ki.⁷² Ahol katolikus szerzőre bukkanunk,

69 A quarto és octavo méret szerint elhelyezett művekről van szó, a folio tartomány könyveinek feltárása még nem befejezett a Batthyány-állomány esetében.

70 A koronaőr Teleki József megtanult angolul és kereste is az angol irodalmat. Lásd F. CSANAK Dóra, *Két korszak határán: Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983, 359–362.

71 Persze más szakok szemrevételezésében megmutatkozik, hogy az angol nyelv korántsem volt terra incognita a Batthyány-féle könyvanyag egykori használói előtt.

72 A szerzők evangélikusok (Johann Lorenz von Mosheim, Christoph Matthäus Pfaff, Christian Wilhelm Franz Walch, August Neander, Johann Matthias Schröckh, Ludwig Timotheus von Spittler) vagy reformátusok (Georgius Horn, Paul Ernst Jablonski, Johann Heinrich Hottinger, Friedrich Adolph Lampe). Megvolt a könyvtárban Fleury egyháztörténetének 36 kötetes kiadása és Louis Sébastien L'Enain de Tillemont janzenista szerző hatkötetes műve a kereszténység első hat századáról, amely Edward Gibbon nevezetes (szintén meglevő) művének is egyik inspirációjául szolgált. Érdemes megemlíteni a 18. században Angliába térő exjezsuita Archibald Bower kilenckötetes művét a pápák történetéről is.

ott sem a dogmatikus katolikus irányvonal képviselőjéről van szó.⁷³ Az egyháztörténeten belül természetesen az általános áttekintések mellett a legnagyobb részt a reformációt és protestáns egyházak történetét bemutató művek foglalják el.⁷⁴ A francia protestánsokkal kapcsolatos műveket kiemelkedő csoportként különíthetjük el.⁷⁵ Az állomány legnagyobb részét a Franciaországgal kapcsolatos művek teszik ki (96 mű). Ezen a ponton vessünk pillantást egy szűkebb témakörre, amely szemléletes példával szolgálhat a két könyvanyagról. Tudomásunk van róla, hogy a koronaőr Teleki József nyugat-európai (hollandiai és franciaországi) útján érdeklődést mutatott a börtönök iránt.⁷⁶ A könyvek alapján úgy tűnik, hogy a Telekiek különös érdeklődést tanúsítottak a Bastille iránt, könyvtárunkban 11 mű szólt a hírhedt börtönről. A különböző kisebb témakörök közül talán ez a legjelentősebb csoport. A Bastille képét, mint a francia abszolutizmus elnyomásának szimbólumát, a protestáns Constantin de Renneville alapozta meg 1715-ben. *Francia inkvizíció* című művének, melyben a szerző drámai hangnemben ecseteli a börtönben átélt szenvedéseit, három Teleki-bélyegzővel ellátott példánya és egy kiegészítő kötet is megtalálható a könyvállományban. A Batthyány-állományban is található két mű a Bastille-ről (mindkettő Batthyány Tódor possessorával). Az egyik 1784-ből, a Bastille közvetlenül a forradalom előtti irodalmának talán legjelentősebb műve, a későbbi forradalmár, Simon Nicolas Henri Linguet munkája a Teleki-állományban is fellelhető. A Linguet művére írt válasz, amely összhangban áll a Bastille rémséges voltának a későbbi tudományos történetírás által végzett cáfolatával, csak a Batthyány-állományban fellelhető. Világtörténetek és az Európa

73 A bajor Peter Philipp Wolf zürichi illuminátusként írta meg VI. Piusz pápa uralkodásának történetét; janzenista volt Bonaventure Racine, egy 18 kötetes egyháztörténeti mű szerzője; az osztrák Kaspar Royko a felvilágosodás radikális képviselője, az egyházjog terén az epizkopalizmus híve, aki Husz János rehabilitálásáért is kezdeményezte. A portugál pap, António Pereira de Figueiredo Pombal márkai híve, a jezsuiták ellensége volt és a Rómától független portugál nemzeti egyház ügyét támogatta. Claude Fleury püspököt is, akitől két kötet található a Teleki-állományban (az egyik Virág Benedek magyar fordításában), janzenistaként ismeri a szakirodalom. BEREZ Ágnes, *Janzenista olvasmányok Magyarországon*, Doktori disszertáció, SZTE, 2006, 64.

74 Köztük Melanchtonnak és Peucernak a protestáns történelemképet meghatározó Chronikon-jával.

75 Az anyag része a kamizárdok története, valamint kortárs hugenották művei a nantes-i ediktum 1685-ös visszavonásáról (Élie Benoist, Jean Claude, Daniel de Larroque), köztük Claude Brousson, az 1698-ban Franciaországba való visszatérése után kivégzett lelkész műve is. A későbbi történeti elemzések közül Claude-Carloman de Rulhière műve a francia protestánsok 1685 utáni helyzetéről már a francia forradalom és protestáns jogkiterjesztés előestéjén, 1788-ban íródott.

76 F. CSANAK 1983, i. m., 77., 89.

történelmét áttekintő művek is jelentős csoportot alkotnak, köztük több könyvsorozat jellemzően a 18. századból. A Teleki-állományban jelentős a segédtudományi jellegű (kézikönyvek, kronológia, genealógia) történelmi művek aránya, a hadtörténeti irodalomból pedig a hétéves háború a leginkább reprezentált nyolc művel.

A Batthyány-állományban is a francia történelem tekinthető a legjelentősebb csoportnak, de az e témáról szóló művek száma aránylag csekély. A németországi anyagnál jól elkülönül a specifikusan az egyes német hercegségekre vonatkozó irodalom. A művek témájaként a 18. században felemelkedő Szász Választófejedelemség mellett különösen a Bajorországgal foglalkozó kötetetek tűnnek fel, 17 mű is bajor vonatkozású.⁷⁷ A Batthyány-könyvanyagban fő témának számít II. József császár és életműve. Ezek a monarchiát általában bemutató statisztikai művek, az uralkodásához köthető legnagyobb megrázkódtatást: egyházpolitikáját és az annak nyomán beálló németalföldi eseményeket, valamint azok hátterét tárgyaló könyvek elsősorban az 1780-as évekből. Az általános egyháztörténeti művek köre sokkal szűkebb, mint a Teleki-anyagban.⁷⁸ Ami különösen érdekelte a Batthyány-könyvtár gyűjtőit – a kisbéri állományra utaló jelek alapján elsősorban Batthyány Józsefet –, az a Jézus Társaságának története volt.⁷⁹

A hadtörténeti irodalom jelentős a Batthyány-állományban. A 18. századra vonatkozó művek nagyjából azonos eloszlásban szólnak a század nagy háborús konfliktusairól, valamint a spanyol örökösödési háborútól az orosz–osztrák–török háborúig terjedő időszakról (1787–1792). A segédtudományi jellegű művek közül a genealógiák szerepelnek nagy számban, de a politikatörténeti forráskiadások

77 Az érdeklődés a művek kontextusából is következtethetően egyértelműen a Wittelsbachok bajor ágának 1777-es kihalásával beálló örökösödési konfliktusnak szól, amikor is II. József az örökös, pfalzi IV. Károly Tivadart területcserével kielégítve egyesíteni akarta örökös tartományait Bajorországgal.

78 A szűkösséget mutatja, hogy itt mindössze egyetlen általánosabb témát tárgyaló egyháztörténeti mű található. A Római Kúriával kapcsolatos művek száma nem nagy (5 mű), az egyik kimondottan egyházellenes mű 1798-ból, melynek a korabeli könyvcenzúra még idézését sem engedte – *Geschichte aller Päbste vom Apostel Petrus an bis mit Pius den Letzten* –, a Festetics családhoz köthető anyagból került az állományba.

79 Ezek között egyszerre található meg a szerzetesrend feloszlásában főszerepet játszó Pombal márkí munkája és a jezsuitákat Paraguayban királyság kikiáltásával vádoló mű, valamint a jezsuita szerzetesek által írt munkák, például Pierre Francois Xavier de Charlevoir műve éppen a paraguayi misszióról. A Johannes Drews rendtörténetéből meglevő három kötetben több helyen találunk aláhúzást és NB-bejegyzéseket, például az 16. századi erdélyi katolikus- és jezsuitaüldözésről szólva, elképzelhető, hogy Batthyány József érsektől. A koronaőr Teleki József pesti könyvtárának katalógusán is számottevő részt képeztek a jezsuita rend feloszlásával foglalkozó munkák. Lásd F. CSANAK 1983, i. m., 391.

közt is található több nagy munka.⁸⁰ A mélyebb történeti érdeklődést példázza a francia nyelvű elemzés, amely azt tárgyalja, hogy el lehetett volna-e kerülni a harmincéves háborút. Érdekeseek az az 1783-as izlandi vulkánkitörésről és az 1784-es nagy hidegről és áradásokról szóló művek, de volt Batthyány Tódornak műve az illuminátusokról is. Velencéről pedig tizenegy mű található. Batthyány Tódor nevezetes önjáró hajója, a *Bucentaurus*,⁸¹ a velencei dózsák díszhajójának nevét viselte és a könyveket tekintve adódik a feltételezés, hogy a névadást történelmi olvasmányai ihlették. A Batthyány-állományban négy mű is az ókori hajózásról és kereskedelemről szól (miközben ezen kívül mindössze nyolc műnek témája a klasszikus, görög-római ókor). Ezek között külön is említhető a ptolemaida Egyiptom hajózását bemutató mű. A modern találmányok eredetéről szóló mű szintén Batthyány Tódor jellegzetes érdeklődését példázza. A jellegzetes vonások mellett érdemes kitérni a hasonlóságokra is. Mind a Teleki-, mind a Batthyány-állományban számottevő anyag foglalkozik az Újvilág történetével (előbbinél 18, utóbbinál 20 mű). Egyaránt találhatók egzotikus országok történetéről szóló művek.⁸² A két anyagban gyakorlatilag szinkronban állnak a Nagy-Britannia, Poroszország, Kelet-Európa (Oroszország, Lengyelország), a skandináv országok és az Oszmán Birodalom történetét tárgyaló művek. Megemlíthető még a középkori szerzetes lovagrendek története iránti közös érdeklődés. Hét-hét mű szól ezekről vagy szorosan hozzájuk kapcsolódó témáról mindkét állományban. A két állományban a templomosokról írt művével egyaránt feltűnő szerző Daniel Gottfried Moldenhawer és Friedrich Nicolai is illuminátus volt. Feltehető, hogy mind a Batthyányak, mind a Telekiek érdeklődésének hátterében jórészt a szabadkőművesség eredetét a középkori lovagrendekre visszavezető gondolat állhat.

80 Főképp a Kisberről (Extra Sammlung) Rohoncra szállított könyvek 1817-es katalógusán (a hiányzó kötetekkel együtt) azonosítható *Lettres Historiques*, 54 kötetben. Quarto méretben is van ilyen, a *Sammlung aller Staats- Hof- und Gesandtschaftsschriften*, melynek összesen meglevő 12 kötete úgy egészül ki, hogy az első négy Teleki, a másik nyolc Batthyány eredetű.

81 Ahogy korábbi nagy gabonaszállító hajójának is ez volt a neve.

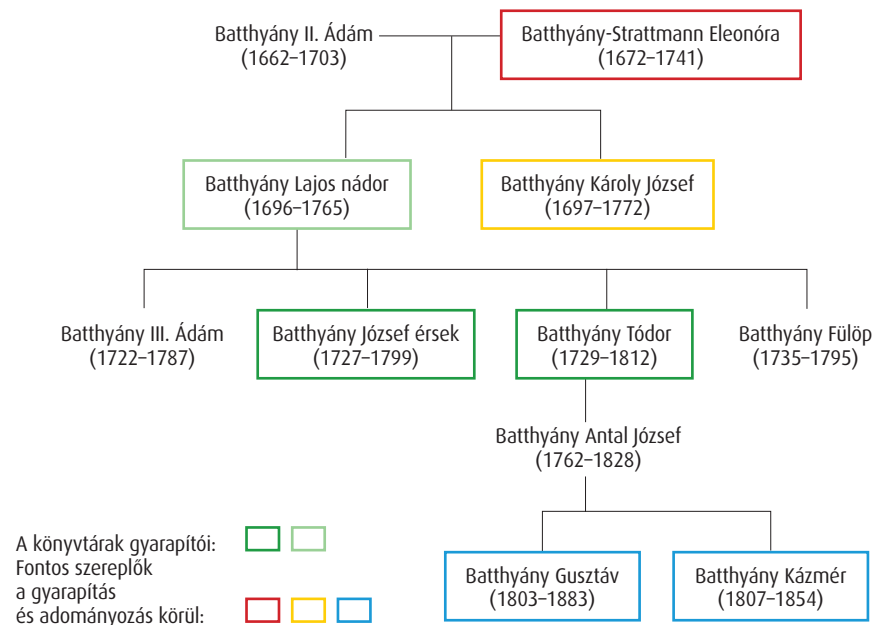
82 A Batthyány-állományból a jezsuita Martino Martini beszámolója Kína 1644-es mandzsu meghódításáról és az afrikai Dahomey királyság története, a Telekiből Engelbert Kaempfer Japánról és a jezsuita Antoine Gaubil a mongolok birodalmáról írt műve emelhető ki.

Összefoglalás

Az Akadémiai Könyvtárban őrzött Batthyány-könyvállomány a magyar történelem jelentős szerepet játszó szereplőiről szolgál fontos adalékokkal. A könyvanyag feltárása nemcsak a gyarapítók kilétét, a rohonci és kisbéri könyvállomány egymáshoz való viszonyát tisztázza, hanem egy szerteágazó könyvtári hálózatba és más családok könyvkultúrájába is betekintést enged. A Batthyány-állomány gazdasági, természettudományos és műszaki művei nemcsak korukban emelkedtek ki a hazai könyvanyagból,⁸³ hanem – ahogy a Teleki-állománnyal összehasonlítva láttuk – összetétele az 1838-as adományozás idején is különlegesnek számított. A történelem szak műveinek összevetésében a Batthyány-adománynak a Teleki-állományt kiegészítő, sokoldalú, érdekes könyvanyagát láttuk viszont. Az adományozók szándékuk szerint nem a fölösleges lomoktól akartak megszabadulni. Beszélhetünk viszont a könyvekkel kapcsolatos sajátos negatív attitűdről, a Tudós Társaság tagjai (elsősorban Nagy Károly) mellett Batthyány Antal József esetében. Batthyány Antal József a rohonci könyvtárba szállíttatta a kisbéri könyvtár általa elavultnak ítélt könyveit. A más uradalmakból átszállított könyvekkel együtt jött létre Rohoncon az a könyvlerakat, amely 1838-ban fogadta az átvételre érkezőket. Végezetül idézzük a tudománytörténész Vekerdi László szavait az Akadémiai könyvtár természettudományos állományáról: „*De még ez az anyag is, [az Akadémiai-könyvtár első időszakának gyarapodásai] még Batthyány Gusztáv annyit böcsmérelt könyvtára is sokkal de sokkal többet ért, tisztán tudományos szempontból is annál, amire az induló és szerveződő Társaság tagjai és korifeusai becsülték; a Teleki-könyvtárral együtt pedig még akkor az ezernyolcszázharmincas-negyvenes években is könnyen és nem nagy költséggel korszerűsíthető állományt képezett.*”⁸⁴

83 Mialkovszky Mária a kortárs összevetésben kiemelkedő értékű gazdasági-technológiai állományról beszél. MIALKOVSKY 1972, i. m., 99. Batthyány Tódor szakmai felkészültségének kérdésére is kitér Endrei Walter kutatásai nyomán. ENDREI Walter, *Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században*, Budapest, 1965; MIALKOVSKY 1972, i. m., 43.

84 VEKERDI 1976, i. m., 29. Véleményem szerint Vekerdi némiképp túlértékeli a Batthyány-könyvadomány negatív kritikáját, hiszen Toldy Ferenc is megállapítja a gyűjtemény értékes voltát, különösen a legnagyobb szakok vonatkozásában.

1. kép A Batthyány család fontosabb könyvgyűjtői

2. kép Batthyány Kázmér (1807–1854), politikus, külügyminiszter portréja. Barabás Miklós festménye

3. kép Batthyányi Tódor (1729–1812), birodalmi gróf, császári és királyi titkos belső tanácsos, hajóépítő mérnök. Ismeretlen festő 1780 körül

4. kép Batthyány József (1727–1799) esztergomi érsek, hercegprímás

6. kép A kisébri könyvtárból származó kötetek a rájuk jellemző címkével (Hursán Szabolcs felvétele)

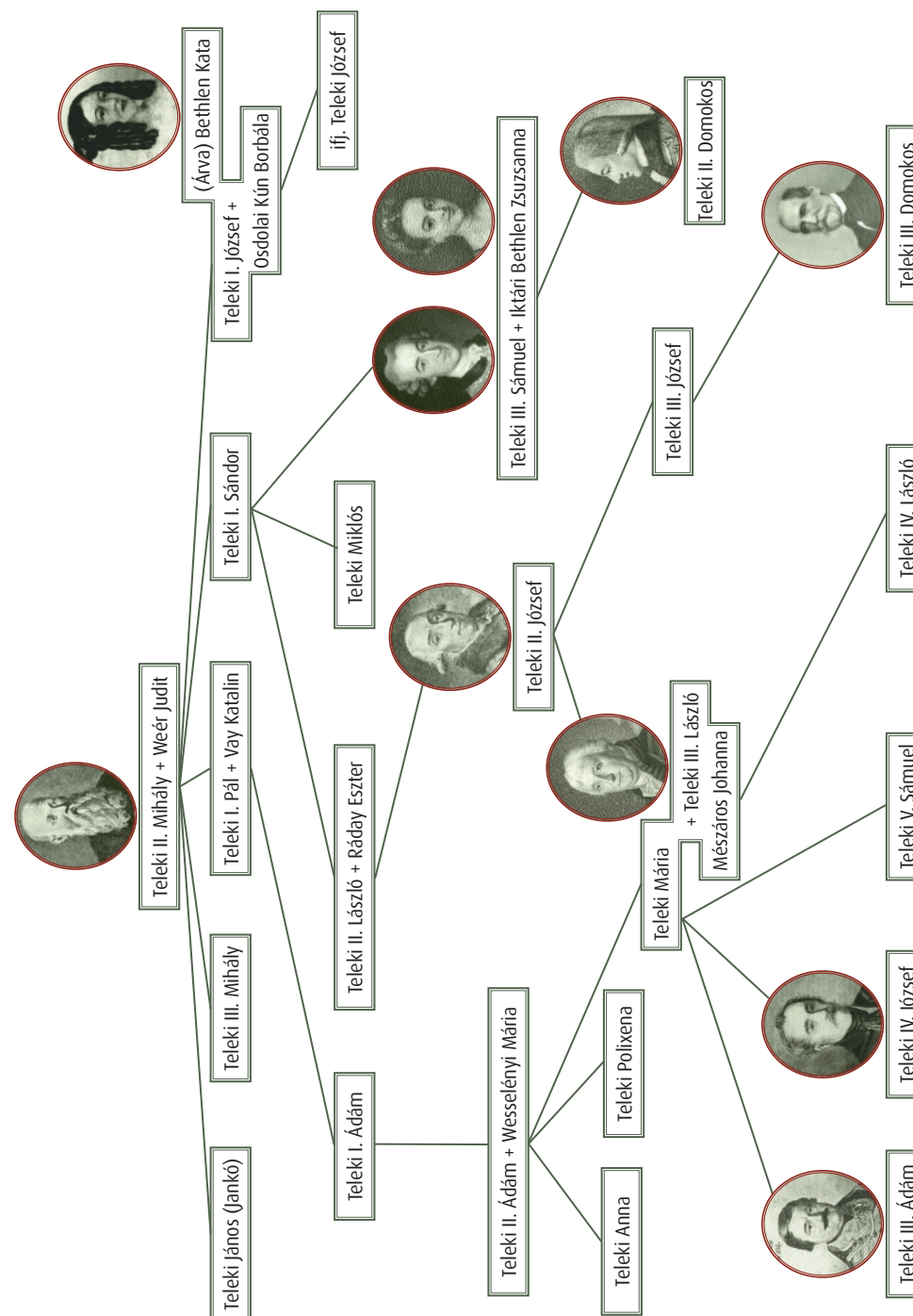
FÜGGELÉK

5. kép A kisébri Batthyány–Wenckheim-kastély

A gróf Teleki család könyvgyűjtő és könyvtáralapító tagjainak családfája

Teleki II. Mihály (1634–1690) + Weér Judit (1641–1707)
 Teleki János (Jankó) (1662–1679)
 Teleki III. Mihály (1674–1720) + Torockay Kata
 Teleki I. Pál (1677–1733) + Vay Katalin (1684–1768?)
 Teleki I. József (1675–1732) + Osdolai Kún Borbála
     + (Árva) Bethlen Kata (1700–1759)
 Teleki Miklós (1704–1746) + Gerhard Kata
 Teleki I. Sándor (1679–1754) + Bethlen Júlia (1686–1722)
     + Petki Nagy Zsuzsanna (?–1748)
 ifj. Teleki József (1701–1729)
 Teleki I. Ádám (1703–1769) + Wesselényi Zsuzsa (1712–1739)
     + Torockai Klára (1721–1753)
 Teleki II. László (1710–1778) + Ráday Eszter (1716–1764)
     [az apja első feleségétől született]
 Teleki III. Sámuel (1739–1822) + Iktári Bethlen Zsuzsanna (1754–1797)
     [az apja második feleségétől született]
 Teleki II. Ádám (1740–1792) + Wesselényi Mária (1748–1786)
     [apja második feleségétől született]
 Teleki II. József (1738–1796) + Róth Johanna (1741–1814)
 Teleki II. Domokos (1773–1798)
 Teleki Polixena (1776–1797) + Kendeffy János (?–1797)
 Teleki Anna (1780–1841) + Degenfeld Miksa (1766–1816)
 Teleki III. László (1764–1821) + Teleki Mária (1770–1800)
     + Mészáros Johanna (1784–1844)
 Teleki III. József (1777–1817) + Teleki Zsófia (1784–1844)
 Teleki III. Ádám (1789–1851) [apja első feleségétől született]
 Teleki IV. József (1790–1855) [apja első feleségétől született]
 Teleki V. Sámuel (1792–1857) + Jeszenák Ludovika
     [apja első feleségétől született]
 Teleki IV. László (1810–1861) [apja második feleségétől született]
 Teleki III. Domokos (1810–1876) + Bánffy Jozefa (1810–1841)
     + Teleki Klementina (1827–1894)

NÉVMUTATÓ

Adámi, Paulus 134
 Adelung, Johann Christoph 134
 al-Majūsī, ‘Alī ibn al-‘Abbās 57
 Almási Balogh Pál 81
 Alpinus Prosperus 31
 Andrassy György 89
 Antiochenus, Stephanus 57
 Apafi Mihály (1632–1690) 19, 56, 71, 132
 Aranka György 31
 Arenstein József 150, 151, 157, 159, 160, 165, 171, 179, 181, 185, 187, 189, 191, 192
 Árva Bethlen Kata → Teleki Józsefné Bethlen Kata
 Bajza József 147, 149, 153, 157, 158, 159, 160, 165, 168, 169, 181, 185
 Baligha Sámuel 60
 Balogh Pál 81, 147, 153, 160, 164, 165, 169, 170, 171, 172, 173, 177, 178, 179, 181, 182, 184, 185, 191
 Baló Sámuel 31, 40
 Bánffy Gáspár 161
 Barabás Miklós 4, 42, 153, 185, 215
 Bárány Ágoston 175
 Baróti Szabó Dávid 25
 Bártfai Szabó László 145, 147, 148
 Bártfay László 185
 Basilus Valentinus Fr. 137
 Bathizi András 172
 Báthory Erzsébet 161, 162
 Batthyány Antal József (1762–1828) 204, 208, 214, 215
 Batthyány (II.) Ádám (1662–1703) 200, 215
 Batthyány (III.) Ádám (1722–1787) 215
 Batthyány Boldizsár (1538?–1590) 205, 206
 Batthyány Gusztáv (1803–1883) 80, 196, 197, 198, 199, 203, 214, 215
 Batthyány József érsek (1727–1799) 197, 202, 203, 207, 212, 215, 216
 Batthyány Károly József (1697–1772) 199, 206, 215
 Batthyány Kázmér (1807–1854) 80, 196, 197, 198, 199, 206, 215
 Batthyány Lajos nádor (1696–1765) 197, 199, 200, 205, 215
 Batthyány Lajos miniszterelnök (1807–1849) 148
 Batthyány Theodor → Batthány Tódor
 Batthyány Tivadar → Batthyány Tódor
 Batthyány Tódor 197, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 209, 211, 213, 214, 215
 Batthyányi Lajos (1807–1849) → Batthyány Lajos
 Batthyány-Strattmann Eleonóra → Strattmann Eleonóra
 Baumé, Antoine 133, 135
 Beck, Christoph 48
 Beély Fidél 157
 Belaváry Miklós 163
 Beleznay Ferenc 163
 Beleznay Miklós 17
 Bél Mátyás 202
 Benczédi Székely István 172
 Benczúr János 152, 172
 Benkő Ferenc 135
 Benkő József 49
 Benkő Sámuel 135
 Benoist, Élie 211

NÉVMUTATÓ

Bernoulli fivérek 124, 125
 Bertha Sándor 152, 153, 176, 179, 181, 182, 185, 189, 191, 192
 Berzeviczy Gergely 25
 Berzsényi Dániel 33, 36, 37
 Bethlen Kata → Teleki Józsefné Bethlen Kata
 Bethlen Zsuzsanna → Teleki Sámuelné Bethlen Zsuzsanna
 Bitnicz Lajos 172, 184
 Bloch Móric 147
 Bod Péter 15, 21, 48, 49, 53, 61, 62
 Bolyai Farkas 57
 Born, Ignaz 135
 Borosnyai Márton 60
 Botka Tivadar 184
 Bower, Archibald 210
 Brendel, Zacharias 135
 Brigelius János Ádám 130, 135
 Brousson, Claude 211
 Budenz József 94
 Bugát Pál 149, 150, 153, 155, 157, 158, 159, 160, 164, 165, 168, 169, 170, 173, 178, 179, 181, 182, 185, 187, 191, 192
 Buzinkai György 60
 Carbo, Ludovicus 78
 Castelli, Nicolo 45
 Caryophyllus, Paschalis 140
 Charlevoix, Pierre Francois Xavier de 212
 Chernel István 161
 Chorom Margit 161
 Claude, Jean 211
 Clerc, Jean le 45
 Columella, Lucius Iunius Moderatus 25
 Corneille, Pierre 53
 Cornides Dániel 15, 49, 82
 Courcelles, Étienne 45
 Crantz, Heinrich Johann Nepomuk 135
 Crell, Lorenz Friedrich 132, 135, 136
 Croll, Oswald 136
 Crouy Felix 169
 Czech János 147, 153, 155, 161, 163, 165, 169, 170, 171, 172, 181
 Czifra Mariann 32
 Cziráky Ádám 162
 Cziráky Antal 32
 Czuczor Gergely 79, 147, 150, 151, 153, 154, 157, 159, 160, 164, 170, 173, 177, 178, 179, 181, 185, 187, 191
 Csanak Dóra → F. Csanak Dóra
 Csanaki Máté 61
 Csapodi Csaba 68
 Császár Ferenc 147, 149, 152, 158, 164, 165, 166, 179, 181, 182, 184
 Csatsko Imre 147, 157, 158, 159, 165, 168, 178, 181, 185, 187, 191, 192
 Csengery Antal 184
 d’Alembert, Jean le Rond 151, 157
 Davy, Humphry 26, 127
 Deák István 145
 Deé Nagy Anikó 21, 48, 50
 Dessewffy Emil, az MTA elnöke (1814–1866) 92, 93, 117
 Dessewffy József (1771–1843) 12
 Detrich Ferenc 172
 Domby Sámuel 136
 Döbrentei Gábor 33, 34, 35, 86, 147, 148, 150, 153, 155, 157, 159, 160, 163, 164, 165, 168, 170, 171, 173, 174, 175, 176, 177, 179, 181, 182, 187, 188, 189, 191, 192
 Endre király, III. (1290–1301) 169
 Endrei Walter 206, 214
 Eötvös József 149, 160, 187
 Ercsei Dániel 25
 Erdélyi János 148, 153, 155, 158, 164
 Erdődy Kristóf 162
 Esterházy Miklós 14, 25
 Eszterházy László 163
 Etienne András 130, 136
 Érdi János 80, 81, 150, 153, 155, 157, 158, 159, 160, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 173, 174, 175, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 189, 191, 192
 Érdy János → Érdi János

- Fábián Gábor 174, 177, 178, 179, 181, 185
 Fabriczy Sámuel 178, 179, 181, 182, 191, 192
 Fáy András 147, 148, 149, 155
 F. Csanak Dóra 14, 17, 22, 23, 24, 65, 69, 70, 71, 114, 123
 Fejér Antal 136
 Fekete János 29
 Fenne, François de 45
 Fényes Elek 149
 Ferenczi Zoltán 68
 Ferenczy István 7, 86
 Fessler Ignác Aurél 31
 Fest Vilmos 147, 151, 157, 165
 Fichtel, Johann Ehrenreich von 136
 Fidlicz János 163
 Firnhaber, Fridrik 175
 Fischer, Daniel 136
 Fleury, Claude abbé 207, 210, 211
 Fodor György 163
 Fogarasi János 173, 176, 179, 185
 Fónagy Zoltán 14, 22
 Fourcroy, Antoine-François 136
 Frankenburg Adolf 79
 Frank Ignác 173, 176, 177, 179, 185, 191
 Fráter Jánosné 70
 Fridvalszky János 137
 Fries Jakab Frigyes 188
 Frivaldszky Imre 153, 159, 185
 Frommhold Károly 159

 Gaal József 147, 153, 160, 165, 168, 170, 187
 Galgóczi Gábor 157
 Garaye, Claude Toussaint Marot de la 137
 Garay János 147, 148, 153, 164, 173, 185, 189
 Gaubil, Antoine 213
 Gebhardt Ferenc 147, 150, 151, 153, 157, 158, 159, 160, 164, 165, 169, 170, 171, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 185, 187, 192
 Gentz, Friedrich 31
 Gherli, Fulvio 137
 Gibbon, Edward 210
 Girtanner, Christoph 137
 Givre, Pierre Le / Petrus Givrius 138
 Gmelin, Johann Friedrich 137, 139
 Gondol Dániel 165
 Gottfried, Joseph 205
 Göttling, Johann Friedrich August 137
 Greguss Ákos 181
 Greissing József 130, 137
 Greissing, Joseph von → Greissing József
 Gründel, Johann Benedict 137

 Győry Sándor 153, 157, 158, 160, 170, 171, 173, 177, 178, 179, 182, 185, 187, 189, 191, 192
 Gyulai Pál 57
 Gyurikovics György 170, 171

 Habsburg István főherceg → István nádor
 Habsburg József főherceg → József nádor
 Hagen, Carl Gottfried 137
 Haller László 55
 Halmágyi István 62
 Hanák János 147, 150, 159, 165, 173, 178, 185, 187, 189, 192
 Harmaty János 163
 Hartmann, Johann 137
 Hay Diana 101
 Heller Ágost 97
 Helmeczy Mihály 89, 151, 188
 Heltai Gáspár 50, 176
 Henszlmann Imre 147, 149, 153, 170
 Hervey, James 65
 Hoffmann, Friedrich 132, 137
 Homonnay Bálint 162
 Honterus, Johannes 50
 Horn, Georgius 210
 Horváth Cyrill 178, 179, 181, 182, 185, 187, 189, 191, 192
 Horváth Döme 172
 Horváth János 168
 Horváth Mihály 147, 153, 155, 178, 179, 181, 187, 189, 190
 Hottinger, Johann Heinrich 210
 Hunfalvy Pál 90, 91, 92, 94, 102, 117, 120
 Huszti András 47

- István nádor (1817–1867) 147, 177, 198

 Jablonski, Paul Ernst 210
 Jacquin, Nicolas Joseph Edlen von 130, 138
 Jancsó Imre 78
 Jancsovics István 152
 Jancsovics János 164
 Jankovich Miklós 80, 81
 Jászay Pál 153, 154, 155, 159, 164, 170, 171, 176, 177, 181, 182, 185, 191
 Jerney János 147, 153, 155, 170, 173, 174, 177, 178, 179, 181, 182, 185, 186, 187, 189, 191
 Jordan, Karl 201
 Jordan Tamás 138
 József, II. (1741–1790) 52, 128, 199, 201, 202, 212
 József nádor (1776–1847) 7, 11, 30, 34, 38, 42, 52, 74, 77, 82, 85, 86
 Jugel, Johann Gottfried 138

 Kaempfer, Engelbert 213
 Kajali Klára → Ráday Pálné Kajali Klára
 Kállay Ferenc 81, 147, 153, 154, 160, 164, 165, 166, 168, 169, 171, 173, 174, 177, 178, 179, 181, 182, 187, 191, 192
 Kámpor György 162
 Karácson Mihály 147
 Károlyi György 184
 Károly Tivadar, IV. (1724–1799) pfalzi választófejedelem 212
 Károlyi István 87
 Katona István SJ 203
 Kazinczy Bálint 174, 175
 Kazinczy Ferenc 20, 21, 32, 33, 36, 174
 Kazinczy Gábor 174, 175
 Kazinczy Lajos 21, 39, 42
 Kecskeméthy Csapó Dániel 79
 Kemény József 171
 Kemény Zsigmond 153, 155, 184, 190
 Kerényi Ferenc 9, 10
 Kiss Bálint 164
 Kiss Ferenc 147, 153, 166, 169, 173, 178, 181, 182, 185, 191, 192
 Kiss Károly 147, 149, 153, 157, 159, 160, 164, 169, 170, 173, 179, 181, 182, 187, 189, 191
 Kitaibel Pál 129
 Klein Mihály 138
 Koczányi Ferenc 157
 Koháry István 163
 Kollár János 161
 Kónyi János 25
 Korponay János 147, 149
 Kovács Lajos 184
 Kovács Mihály 129, 138, 144, 158, 164, 165, 169, 173
 Kováts Mihály → Kovács Mihály
 Kölcsey Ferenc 33, 36
 Köleséri Sámuel 60, 138
 Kőszeghy Ádám 163
 Kraus János 175
 Kresznerics Ferenc 78, 81, 196
 Kubinyi Ágoston 85, 147, 149, 150, 153, 164, 169, 170, 175, 178, 179, 181, 182, 184, 185, 187, 189
 Kunkel von Löwenstern, Johann 133, 138

 La Langue János 138
 Lampe, Friedrich Adolph 210
 Landau, Leo Rafael 175, 176
 Lányi Károly 171, 184
 Larroque, Daniel de 211
 Laskai János 61
 Lavoisier, Antoine Laurent 130, 131, 138, 144
 Lémery, Nicolas 126, 138, 143
 Lessing, Gotthold Ephraim 31
 Ligeti Lajos 99
 Linguet, Simon Nicolas Henri 211
 Linné, Carl von 139
 Lipót, I. (1640–1705) 13, 19, 20, 71
 Lipót, II. (1747–1792) 199, 200
 Lischoviny János 139
 Lonovics József 184
 Loránth Ferenc 161
 Lotharingiai Ferenc, I. Ferenc német-római császár (1708–1765) 130

Luczenbacher János → Érdi János
 Lugosi Fodor András 139
 Lukács Móríc 147, 150, 151, 154, 158, 165, 179, 185, 187, 190, 191
 Mack József 154, 175
 Macquer, Pierre-Joseph 131, 139
 Madarász Miklós 162
 Majer István 175
 Majláth Anna 162
 Makáry György 157
 Makó Pál 168
 Málnási László 62
 Mandl Lajos 169
 Marczali Henrik 203
 Marczibányi-alapítvány 32, 34, 36, 151
 Marczibányi István 31, 73
 Marczibányi Livius 196
 Marczibányi Márton 196
 Marggraf, Andreas Sigismund 127
 Mária Terézia (1717–1780) 52, 128, 130, 199
 Maróthy István 155
 Maróthy Mátyás 155, 156
 Marschalkó János 97
 Martini, Martino 213
 Mátray Gábor 94, 147, 153, 155, 160, 164, 173, 181, 182, 185, 187, 190, 193
 Mátyás I. (1443–1490) 51
 Mayer, Heinrich 139
 Mayerhoffer János 22
 Megyeri Imre → Megyery Imre
 Megyery Imre 161, 162
 Megyery Zsigmond 162, 163
 Melanchton, Philipp 211
 Mészáros Johanna → Teleki Lászlóné Mészáros Johanna
 Miller, Joseph 137
 Moldenhawer, Daniel Gottfried 213
 Monceau, Henri-Louis Duhamel du 127
 Montalbano, Marco della Fratta et 139
 Montesquieu 51
 Morley, Christopher Love 139
 Mosheim, Johann Lorenz von 210
 Muycckens, Theodorus 139
 Mynsicht, Adrian von 139
 Nádasdy Pál 162
 Nádasdy Tamás 162
 Nagy Ignác 147, 153, 166, 185
 Nagy Iván 94
 Nagy János 164, 172
 Nagy Károly 172, 196, 197, 198, 199, 203, 204, 214
 Nagymihályi Ferenc 162
 Neander, August 210
 Nemes Fábán József 25
 Nendtvich Károly 153, 159, 173, 181, 185, 187, 190, 192
 Neumann, Caspar 133, 139
 Nicolai, Friedrich 213
 Nyulas Ferenc 129, 140, 144
 Orlavicz György 163
 Osdolai Kún Borbála 218, 219
 Österreicher Manes József 140
 Ötvös Ágoston 175, 176
 Paczóth Zsigmond 162
 Pálffy Pál 163
 Palotai József 153, 166, 168, 169, 178, 179, 181, 182, 185, 187, 190, 191
 Palugyai Imre 182, 184
 Pápai Páriz Ferenc 61, 132
 Pataky Jenő 61
 Pauler Tivadar 169, 170, 173, 178, 179, 181, 182, 185, 187, 190, 191, 192
 Pázmándi Gábor 130, 140
 Pázmány Péter 128
 Peck Lipót 162
 Péczely József 172, 187, 188
 Pepliers, Jean Robert des 45
 Peregriny Elek 147, 153, 173, 179, 181, 185
 Pertz Henrik 189
 Petényi Salamon 170, 171, 185, 187
 Pethe Ferenc 25, 26
 Petrás Ince 157

Petrovics Frigyes 79
 Petrovits Máté 140
 Pettko, Johann von 172
 Peucer, Caspar 211
 Pfaff, Christoph Matthäus 210
 Piusz pápa, VI. (1717–1799) 202, 211
 Podhorszky Lajos 93, 117
 Podhradczky József 153, 155, 169, 173, 187, 190
 Pollack Mihály 85
 Pólya József 185, 187
 Pombal, António Pereira de Figueiredo 211, 212
 Pongrácz Dániel 162
 Pörner, Carl Wilhelm 140
 Pray György SJ 31, 202
 Preyser, Joannes Wolffgangus 140
 Priestley, Joseph 131, 140
 Purgstaller József → Palotai József
 Prikkel Lajos 80
 Prileszky Pál 25
 Putton Katalin 161
 Pyrker László 160
 Racine, Bonaventure 211
 Ráday Eszter → Teleki Lászlóné Ráday Eszter
 Ráday Gedeon (1713–1792) 18, 39, 48, 63
 Ráday Gedeon (1806–1873) 12
 Ráday Pál (1677–1733) 63
 Ráday Pálné Kajali Klára (?–1741) 48, 63
 Rákóczi György, II. (1621–1660) 19
 Ranke, Leopold von 39
 Rásonyi László 100
 Ráth György 105
 Renneville, Constantin de 211
 Repiczky János 88, 89, 90, 91, 92, 93, 103, 104, 118, 153, 164, 170, 171, 173, 178, 181, 182, 185, 187, 192
 Rhédey Zsuzsánna 64
 Ritoókné Szalay Ágnes 69
 Rizzo, Bernardino 57
 Rollin, Charles 55
 Rómer Flóris 99, 163
 Rónay Jácint 153, 185, 187
 Rosinus, Johannes 45
 Róth Johanna → Teleki Józsefné Róth Johanna
 Róth Tamás 18, 22, 23, 24
 Róth Tamásné Wattay Borbála (?–1784) 22
 Rousseau, Jean-Jacques 51, 71
 Royko, Kaspar 211
 Rozsonдай Béla 68, 114,
 Rozsonдай Marianne 68, 114
 Rulhière, Claude-Carloman de 211
 R. Várkonyi Ágnes 145
 Sándor Károly 165
 Sante, Ardoino 57
 Sarasa, Alfonso Antonio de 64
 Savoyai Jenő 200
 Schedel Ferenc → Toldy Ferenc
 Schickard, Wilhelm 45
 Schmidt Ferdinánd József 172
 Schmidt, Ignaz 31
 Schmitt Miklós SJ 140
 Schnell, Peter 137
 Schröckh, Johann Matthias 210
 Schueler Gusztáv 174
 Schuller, Johann Gottlieb 60
 Schwartzner Márton 25, 31
 Scopoli, Giovanni Antonio 140
 Sénac, Jean Baptiste de 125, 141
 Sendivogius, Michael / Sędziwój Michał 141
 Simonchich Ince 170
 Simoni Márton 60
 Somkuti Gabriella 69, 114, 123
 Spielmann, Jacob Reinbold 132, 141
 Spittler, Ludwig Timotheus von 210
 Stahl, Georg Ernst 127, 131, 132, 141
 Stocker Lőrinc 141
 Strattmann Eleonóra 199, 200, 215
 Stütz, Andreas 141
 Szabad György 25
 Szabadváry Ferenc 127
 Szabó Ádám 7, 196, 203
 Szabó András 31, 35, 37

Szabó István 164
 Szabó Károly 91, 164
 Szalay Imre 186
 Szalay László 79, 155, 187
 Szapáry Antalné Keglevich Augusztá 198
 Szász Károly 153, 185
 Széchényi Ferenc 69, 123
 Széchényi György 163
 Széchényi István 7, 12, 15, 38, 43, 73, 74, 102, 145, 147, 148, 187, 194, 198, 199
 Széchényi Pál 186, 187
 Széchy Ágoston 147, 150, 153, 160, 165, 168, 169, 170, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 185
 Székács József 164, 181, 185
 Szemere Pál 147, 150, 153, 160, 165, 166, 170, 174, 177, 178, 179, 181, 182, 185, 187, 191, 192
 Szentgyörgyi János 162
 Szentiványi Zsigmond 161
 Szenvey József 185, 187, 190
 Szigligeti Edvárd 172
 Szij György 175
 Szilágyi István 170
 Szilágyi Sámuel 25
 Szilasy János 90, 150, 153, 157, 160, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 173, 174, 177, 178, 179, 181, 182, 185, 189, 191, 192
 Szkalnitzky Antal 93
 Szontagh Gusztáv 169, 185
 Szöllősy Ferenc 184
 Szőnyi Pál 148, 150, 164, 165, 178, 179, 181, 185, 190, 191, 192
 Sztrokay Antal 147, 150, 151, 152, 153, 157, 158, 159, 160, 164, 165, 166, 168, 170, 173, 174, 176, 178, 179, 181, 182, 185, 187, 189, 191, 192
 Sztrokay Antalné 172
 Sztrokay Elek 172
 Szuhányi János 25
 Szvorényi József 182
 Tasner Antal 145, 147, 185
 Tebery István 163
 Teleki Anna (1780–1841), Teleki (IV.) József anyai nagynénje 52, 53, 218, 219
 Teleki Augusztá (1713–1876) 117
 Teleki (I.) Ádám (1703–1769) 52, 53, 55, 59, 218, 219
 Teleki (II.) Ádám (1740–1792) 28, 47, 48, 52, 53, 54, 55, 60, 64, 67, 72, 218, 219
 Teleki (III.) Ádám (1789–1851) 17, 24, 39, 58, 73, 74, 76, 92, 116, 218, 219
 Teleki Ádámné Wesselényi Mária (1748–1786), Teleki Mária édesanyja 53, 64, 218, 219
 Teleki (II.) Domokos (1773–1798) 51, 52, 218, 219
 Teleki (III.) Domokos (1810–1876) 37, 56, 57, 58, 63, 92, 218, 219
 Teleki János (?–1648k.) főispán, Teleki (II.) Mihály édesapja 43
 Teleki János (Jankó, 1662–1679), Teleki (II.) Mihály legidősebb fia 44, 218, 219
 Teleki József (1701–1729), Teleki (I.) József fia 46, 47, 218, 219
 Teleki (I.) József (1675–1732) 20, 21, 22, 46, 47, 60, 61, 62, 66, 218, 219
 Teleki (II.) József (1738–1796) 11, 14, 16, 17, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 42, 47, 48, 53, 54, 55, 56, 69, 71, 72, 103, 108, 109, 112, 114, 119, 123, 124, 133, 210, 211, 212, 218, 219
 Teleki (III.) József (1777–1817) 24, 56, 72, 112
 Teleki (IV.) József (1790–1855) 7, 8, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 21, 22, 27, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 53, 58, 68, 72, 73, 74, 76, 78, 79, 81, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 95, 97, 98, 102, 104, 106, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 121, 125, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 184, 196, 199, 204, 218, 219
 Teleki Józsefné Bethlen Kata 21, 46, 48, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 218, 219
 Teleki Józsefné Róth Johanna (1741–1814) 17, 21, 23, 24, 56, 218
 Teleki (I.) László (16?–1714) 20

Teleki (II.) László (1710–1778) 20, 21, 22, 23, 47, 48, 56, 62, 218, 219
 Teleki (III.) László (1764–1821) 11, 14, 17, 18, 19, 21, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 40, 43, 53, 54, 55, 56, 72, 73, 74, 75, 76, 103, 108, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 119, 125, 218, 219
 Teleki (IV.) László (1810–1861) 16, 17, 73, 74, 76, 116, 158, 218, 219
 Teleki Lászlóné Mészáros Johanna (1784–1844) 17, 30, 34, 73, 74, 76, 116, 117, 218, 219
 Teleki Lászlóné Ráday Eszter (1716–1764) 17, 22, 47, 48, 56, 62, 63, 218, 219
 Teleki Lászlóné Teleki Mária (1770–1800) 14, 29, 30, 52, 53, 54, 72, 218, 219
 Teleki Mária → Teleki Lászlóné Teleki Mária
 Teleki (II.) Mihály (1634–1690) 11, 19, 20, 21, 22, 43, 44, 46, 52, 55, 56, 59, 66, 71, 132, 133, 218, 219
 Teleki (III.) Mihály (1671–1720) 20, 44, 218, 219
 Teleki Mihályné Weér Judit (1641–1707) 19, 58, 59, 60, 63, 218, 219
 Teleki Miklós (1704–1746) 47, 218, 219
 Teleki (I.) Pál (1677–1720) 20, 45, 52, 53, 54, 218, 219
 Teleki Pálné Vay Kata (1684–1768?) 54, 59, 60, 64, 67, 218, 219
 Teleki Polixénia (1776–1797), Teleki (IV.) József anyai nagynénje 52, 53, 218, 219
 Teleki (III.) Sámuel (1739–1822) 21, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 63, 64, 133, 218, 219
 Teleki (V.) Sámuel (1792–1857) 17, 73, 74, 76, 116, 117
 Teleki (III.) Sámuelné Bethlen Zsuzsanna 50, 63, 64, 218, 219
 Teleki (I.) Sándor (1679–1754) 11, 20, 21, 46, 47, 48, 56, 71, 133, 218, 219
 Teleki (III.) Sándor (1829–1875) 95, 118
 Télf János 176
 Tessedik Sámuel 25
 Thaisz András 32, 33
 Thököly Imre 19
 Tillemont, Louis-Sébastien Le Nain de 210
 Toldy Ferenc 34, 65, 68, 79, 80, 81, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 94, 104, 106, 110, 117, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 185, 187, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 197, 199, 200, 202, 203, 204, 206, 207, 209, 214
 Tompa Mihály 13, 15
 Torkos Justus János 127, 130, 141, 142
 Tóth István 161
 Tóth Lőrinc 152, 153, 155, 157, 165, 176, 206
 Tott, François de 201, 202
 Török János 147, 149
 Trefort Ágoston 147, 149
 Trócsányi Zsolt 22
 Türk Anton 49
 Ujvári Mihály 163
 Vachott Sándor 185
 Vaderna Gábor 12, 38
 Vághy György 162
 Vállas Antal 147, 149, 150, 151, 153, 156, 157, 160, 169, 173, 177, 179, 182, 185, 187, 189, 191, 192
 Vályi András 25
 Vandrák András 188, 192
 Varga Soma 80, 88, 171
 Varkocs György 170
 Vay Kata → Teleki Pálné Vay Kata
 Veér Judit → Teleki Mihályné Veér Judit
 Végh István 32
 Vekerdi László 123, 203, 214
 Vighan György 163
 Vigyázó Ferenc 105
 Vincze Kovács János 162
 Virág Benedek 211
 Vogel, Rudolf August 132, 142
 Vörösmarty Mihály 88, 147, 148, 153, 154, 160, 164, 178, 179, 182, 185, 187, 203

- Wagner, Lucas 142
Walch, Christian Wilhelm Franz 210
Wallerius, Johann Gottschalk 142
Waltherr László 147, 153, 155, 158, 159,
160, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 170,
171, 173, 174, 176, 179, 181, 182, 185,
187, 191, 192
Wattay Borbála → Róth Tamásné Wattay
Borbála
Wattay Pál, Wattay Borbála apja 24
Weber, Johann 61
Wenzel Gusztáv 176
Werner, Abraham 142
Wesselényi Farkas 31
Wesselényi Ferenc 64
Wesselényi József 31
Wesselényi Kata (1727–1758), Teleki Sámuelné
Bethlen Zsuzsanna nagynénje 64
Wesselényi Mária → Teleki Ádámné Wesselé-
nyi Mária
Wetsch, Ignatz Joseph 142
Wiegand, Johann 25
Winterl Jakab József 129, 143
Wipacher, David 142
Witsch, Rudolph 25
Woita Antal 142
Wolf, Peter Philipp 211
Ybl Miklós 93
Zádor György 177, 178, 179, 181, 182, 185,
187, 189, 191
Zay Sámuel 143
Zichy István 163
Zsidi Bernát 101
Zsivora György 190
Zsoldos Ignác 147, 149, 182, 185